अभिनवगुप्तप्रणीतः

तन्त्रालोकः

जयरथकृतविवेकव्याख्योपेतः

सम्पादकौ
डा० रामचन्द्र द्विवेदी
डा० नवजीवन रस्तोगी

ण्डः ७
आह्निकानि २८—३४

मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली वाराणसी पटना मद्रास

THE

TANTRĀLOKA
OF ABHINAVAGUPTA

with the Commentary of Jayaratha

Edited by
Dr. R. C. DWIVEDI
and
Dr. NAVJIVAN RASTOGI

VOLUME VII
Sanskrit Text: Chapters 28-34

MOTILAL BANARSIDASS
Delhi Varanasi Patna Madras

First Edition: Srinagar (KSTS), 1918-1938

MOTILAL BANARSIDASS

Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi 110 007

Branches

Chowk, Varanasi 221 001

Ashok Rajpath, Patna 800 004

120 Royapettah High Road, Mylapore, Madras 600 004

Vol. VII: ISBN: 81-208-0247-0

PRINTED IN INDIA

BY JAINENDRA PRAKASH JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS, A-45 NARAINA INDUSTRIAL AREA, PHASE I, NEW DELHI 110 028 AND PUBLISHED BY NARENDRA PRAKASH JAIN FOR MOTILAL BANARSIDASS, DELHI 110 007.

विषयानुक्रमणिका

(Table of Contents)

अष्टाविंशमाह्निकम्

एकोनत्रिंशमाह्निकम्

त्रिंशमाह्निकम्

एकत्रिंशमाह्निकम्

द्वात्रिंशमाह्निकम्

अथैस्त्रिंशमाह्निकम्

चतुस्त्रिंशमाह्निकम्

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

अष्टाविंशमाह्निकम् ।

समयविलोपविलुम्पनभीमवपुः सकलसम्पदां दुर्गम् ।
शमयतु निरर्गलं वो दुर्गमभवदुर्गतिं दुर्गः ॥

इदानीं नित्यकर्म उपसंहरन् प्राप्तावसरं नैमित्तिकं वक्तुं प्रतिजानीते

इति नित्यविधिः प्रोक्तो
नैमित्तिकमथोच्यते ॥ १ ॥

तत्र नैमित्तिकमेव लक्षयितुं परेषां नित्यद्वारेण तल्लक्षणस्य अतिव्याप्त्यादिदोषदुष्टत्वमाविष्करोति

नियतं भावि यन्नित्यं
तदित्यस्मिन्विधौ स्थिते ।

मुख्यत्वं तन्मयीभूतिः
सर्वं नैमित्तिकं ततः ॥ २ ॥

ननु यदि नाम यदेव नियतं भवेत्, तदेव नित्यं; तत् नियतभावित्वान्यथानुपपत्त्या सर्वस्य तन्मयीभाव एव अहर्निशमापद्येत। स्नानादौ प्रवृत्तस्य हि तदा कदाचिदपि विरतिर्न स्यात् नियतभावित्वात् तस्य। नच एवमस्ति, तन्न किञ्चिदपि नित्यं भवेत्, अपितु सर्वं नैमित्तिकमेवेत्याह सर्वं नैमित्तिकं तत इति ॥ २ ॥

अथोच्यते दिनादिकल्पनानियमेन नित्यतेति यथाशंसं सायंप्रातरादावेव सन्ध्यावन्दनादीत्याह

दिनादिकल्पनोत्थे तु
नैयत्ये सर्वनित्यता।
दिनमासर्क्षवर्षादि-
नैयत्यादुच्यते तदा ॥ ३ ॥

एवं तर्हि सर्वत्र दिनादिकल्पनानैयत्यस्य भावात् सर्वमेव नित्यमुच्यते इत्याह सर्वेत्यादि ॥ ३ ॥

एवं परकृतं नैमित्तिकलक्षणं नित्यद्वारेण अपाकृत्य, स्वमतेन आह

अशङ्कितव्यावश्यन्ता-
सत्ताकं जातुचिद्भवम् ।
प्रमात्रनियतं प्राहु-
र्नैमित्तिकमिदं बुधाः ॥ ४ ॥

इदं हि बुधा नैमित्तिकं प्राहुः तल्लक्षणं कथितवन्तः—यदशङ्कितव्या निश्चिता अत एव प्रत्यवायजिहासावैवश्यात् अवश्यन्तया भाविनी सत्ता स्वरूपं यस्य तत्तथेति । ननु नित्यमपि एवमित्यत्रापि अतिव्याप्तिरेवेत्याह जातुचिद्भवमिति कादाचित्कमित्यर्थः । ननु नित्यस्यापि कालनैयत्यादेवंरूपत्वमेवेति पुनरपि तदवस्थ एव स दोष इत्याह प्रमात्रनियतमिति । नित्यं हि समय्यादीनां चतुर्णामपि नियतम्, इदं तु केषांचिदेवेति । यदुक्तं

'नित्यादित्रितयं कुर्याद्गुरुः साधक एव च ।
नित्यमेव द्वयं चान्यद्यावज्जीवं शिवाज्ञया ॥'

इति ॥ ४ ॥

एवं नैमित्तिकं लक्षयित्वा प्रसङ्गान्नित्यमपि लक्षयति

सन्ध्यादि पर्वसंपूजा
पवित्रकमिदं सदा ।
नित्यं नियतरूपत्वा-
त्सर्वस्मिन् शासनाश्रिते ॥ ५ ॥

इदं हि ज्ञानसन्ध्यावन्दनादि नित्यं यदेत-दस्मद्दर्शनस्थे सर्वस्मिन् समय्यादिके सदा नियतरूपमेवेति ॥ ५ ॥

न्यायबलोपनतश्च अयं प्रमात्रपेक्षो नित्यनैमित्तिकयोर्विभाग उक्तः, शास्त्रीयस्तु यथावचनमेव सर्वत्र प्रसिद्धः । तत्र नित्यविभागः प्रागेव सविस्तरमुक्तः, नैमित्तिकविभागस्तु इह प्रक्रान्त एवेत्याह

ज्ञानशास्त्रगुरुभ्रातृ-
तद्वर्गप्राप्तयस्तथा ।
तज्जन्मसंस्क्रियाभेदाः
स्वजन्मोत्सवसंगतिः ॥ ६ ॥

श्राद्धं विपत्प्रतीकारः
प्रमोदोऽद्भुतदर्शनम् ।
योगिनीमेलकः स्वांश-
सन्तानाद्यैश्च मेलनम् ॥ ७ ॥
शास्त्रव्याख्यापुरामध्या-
वसानानि क्रमोदयः ।
देवतादर्शनं स्वाप्न-
माज्ञा समयनिष्कृतिः ॥ ८ ॥
इति नैमित्तिकं श्रीम-
त्तन्त्रसारे निरूपितम् ।
त्रयोविंशतिभेदेन
विशेषार्चानिबन्धनम् ॥ ९ ॥

संस्क्रिया गुर्वभिषेकदिनम् । अभेदः परम-शिवेन ऐक्यात् तन्मृतिदिनम् । उत्सवो लौकिको महीमानादिः । विपदः स्वशक्त्यपहारादिरूपायाः, प्रमोदो हारितस्य पुनर्लाभादिना, अद्भुतस्य विश्वक्षोभादेः । अनेन च विपत्प्रतीकारादिना चतुष्टयेन शिवरात्रिसंज्ञकमपि नैमि-

त्तिकं संगृहीतम् । तत्र हि एतदेव भगवतोऽभवदित्याम्नायः । तच्च साधारण्येनैव सर्वशास्त्रेषु आम्नातमिति नेह स्वकण्ठेनोक्तम् । स्वांशसन्तानः स्वमठिकासब्रह्मचारी । क्रमेति प्रागुक्ततत्तच्चक्रात्मनः । स्वाप्नं देवतादर्शनमिति शुभस्वप्नदर्शनमित्यर्थः । आज्ञा स्वाभिषेकदिनम् । समयनिष्कृतिरिति प्रायश्चित्ताचरणमित्यर्थः । एवं नैमित्तिकस्य विभागमभिधाय प्रयोजनमप्याह विशेषार्चानिबन्धनमिति ॥ ९ ॥

तदेवं सति प्राधान्यात् प्रथमं तावत् पर्वभेदानाह

तत्र पर्वविधिं ब्रूमो
द्विधा पर्व कुलाकुलम् ।
कुलाष्टककृतं पूर्वं
प्रोक्तं श्रीयोगसंचरे ॥ १० ॥
अब्धीन्दु मुनिरित्येत-
न्माहेश्या ब्रह्मसन्ततेः ।
प्रतिपत्पञ्चदश्यौ द्वे
कौमार्या रसवह्नियुक् ॥ ११ ॥

अब्धिरक्षीन्दु वैष्णव्या
　ऐन्द्यास्त्वस्त्रं त्रयोदशी ।
वाराह्या रन्ध्ररुद्रौ द्वे
　चण्ड्या वस्वक्षियुग्मकम् ॥१२॥
द्वे द्वे तिथी तु सर्वासां
　योगेश्या दशमी पुनः ।
तस्या अप्यष्टमी यस्मा-
　द्द्वितिथिः सा प्रकीर्तिता ॥१३॥
अन्याश्चाकुलपर्वापि
　वैपरीत्येन लक्षितम् ।
कुलपर्वेति तद्ब्रूमो
　यथोक्तं भैरवे कुले ॥ १४ ॥
हैडरे त्रिकसद्भावे
　त्रिककालीकुलादिके ।
योऽयं प्राणाश्रितः पूर्वं
　कालः प्रोक्तः सुविस्तरात् ॥१५॥

स चक्रभेदसंचारे
काञ्चित् सूते स्वसंविदम् ।
स्वसंवित्पूर्णतालाभ-
समयः पर्व भण्यते ॥ १६ ॥
पर्व पूरण इत्येव
यद्वा पॄ पूरणार्थकः ।
पर्वशब्दो निरुक्तश्च
पर्व तत्पूरणादिति ॥ १७ ॥
हैडरेऽत्र च शब्दोऽयं
द्विधा नान्तेतरः श्रुतः ।

पूर्वमिति कुलपर्व । अब्धीन्दु चतुर्दशी, मुनिः सप्तमी । ब्रह्मसन्ततेरिति ब्राह्मयाः । रसवह्नियुगिति षष्ठीतृतीयायुग्मम् । अब्धिः चतुर्थी, अक्षीन्दु द्वादशी । अस्त्रं पञ्चमी । रन्ध्ररुद्रौ नवमी एकादशी च । वस्वक्षीति अष्टमी द्वितीया च । तस्या अपीति न केवलं चामुण्डायाः, तेन अष्टमी उभयोरपि साधारणीत्यर्थः । एवं यो यस्मिंस्तिथौ संभूतः, तत् तस्य कुलपर्वेति भावः । यदुक्तं

'यो यस्मिंस्तिथिसंभूतस्तस्य सा कुलदेवता ।'

इति। वैपरीत्येनेति अशुभकरी—शुभकरीतिवत्, वस्तुतः अकुले अशरीरे शक्तौ वा भवेदिति भावः । पूर्वमिति षष्ठाह्निके सप्तमाह्निके च। अस्मिन्नेवार्थे पर्वशब्दं व्युत्पादयति पर्वेत्यादिना। तेन 'पर्व पूरणे' इत्यस्य अचि पर्वशब्दोऽकारान्तः। 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य औणादिके वनिपि नकारान्तः पर्वञ्छब्दः । पूरणात्पर्व इति च निर्वचनम् । लक्ष्येऽप्येवमित्याह हैडरेऽत्रेत्यादि । अत्रेति भैरवकुलादौ । तदुक्तं तत्र

'पूजनात् कुलपर्वेषु····················· ।'

इति,

'··················कुलपर्वसु पूजनात् ॥'

इति च ॥

एतदभिज्ञाश्च सिद्धयोगिन्यादयोऽत्र पूजापरा इत्याह

तच्चक्रचारनिष्णाता
ये केचित् पूर्णसंविदः ॥१८॥

तन्मेलकसमायुक्ता-
स्ते तत्पूजापराः सदा ।
योऽप्यतन्मय एषोऽपि
तत्काले स्वक्रमार्चनात् ॥ १९ ॥
तद्योगिनीसिद्धसङ्घ-
मेलकात् तन्मयीभवेत् ।

अतन्मय इति चक्रचाराद्यनिष्णात इत्यर्थः ॥

एतदेव दृष्टान्तयति

यथा प्रेक्षणके तत्त-
द्द्रष्टृसंविदभेदिताम् ॥ २० ॥
क्रमोदितां सद्य एव
लभते तत्प्रवेशनात् ।
योगाभ्यासक्रमोपात्तां
तथा पूर्णां स्वसंविदम् ॥ २१ ॥
लभन्ते सद्य एवैत-
त्संविदैक्यप्रवेशनात् ।

तत्कालं चापि संवित्तेः
पूर्णत्वात् कामदोग्धृता ॥ २२॥
तेन तत्तत्फलं तत्र
काले संपूजयाचिरात् ।

यथा हि द्रष्टॄणां प्रेक्षणकादौ तावति अंशे भेदविगलनात् क्रमिकतया स्थिता अपि कस्यचित् तत्कालमनुप्रविष्टस्यापि सद्य एव अभिन्ना संविदुदेति, तथा प्रकृतेऽप्येवम् । पर्वादौ हि पूर्णायाः संविदः कामधेनुप्रख्यत्वं येन अचिरादेव तत्कालं पूजावशात् तत्तत्फलमुदियात् ॥

ननु सिद्धयोगिन्यादीनां पर्वादौ संविदः पारिपूर्ण्यात् तत्तत्फलमस्तु, अन्येषां पुनरेतत्कथं स्यादित्याशङ्कां प्रशमयितुं दृष्टान्तयति

यथा चिरोपात्तधनः
कुर्वन्नुत्सवमादरात् ॥ २३ ॥
अतिथिं सोऽनुगृह्णाति
तत्कालाभिज्ञमागतम् ।

तथा सुफलसंसिद्ध्यै
योगिनीसिद्धनायकाः ॥ २४ ॥
यत्नवन्तोऽपि तत्काला-
भिज्ञं तमनुगृह्णते ।

नच एतद्युक्तित एव सिद्धमित्याह

उक्तं च तत्र तेनेह
कुले सामान्यतेत्यलम् ॥ २५ ॥
यस्य यद्धृदये देवि
वर्तते दैशिकाज्ञया ।
मन्त्रो योगः क्रमश्चैव
पूजनात् सिद्धिदो भवेत् ॥२६॥
कुलाचारेण देवेशि
पूज्यं सिद्धिविमुक्तये ।
ये पर्वस्वेषु देवेशि
तर्पणं तु विशेषतः ॥ २७ ॥
गुरूणां देवतानां च
न कुर्वन्ति प्रमादतः ।

दुराचारा हि ते दुष्टाः
पशुतुल्या वरानने ॥ २८ ॥
अभावान्नित्यपूजाया
अवश्यं ह्येषु पूजयेत् ।
अटनं ज्ञानशक्त्यादि-
लाभार्थं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २९ ॥
शक्तियागश्च यः प्रोक्तो
वश्याकर्षणमारणम् ।
तत्सर्वं पर्वदिवसे-
ष्वयत्नेनैव सिध्यति ॥ ३० ॥
तत्सामान्यविशेषाभ्यां
षोढा पर्व निरूपितम् ।

तत्रेति हैडरे । षोढेति सामान्यतया सामान्यसामान्यतया सामान्यविशेषतया विशेषतया विशेषविशेषतया विशेषसामान्यतया चेति ॥

तदेव दर्शयति

मासस्याद्यं पञ्चमं च
श्रीदिनं परिभाष्यते ॥ ३१ ॥

उत्कृष्टत्वात् पर्वदिनं
श्रीपूर्वत्वेन भाष्यते ।
समयो ह्येष यद्दुष्टं
तन्नानुपपदं वदेत् ॥ ३२ ॥
तुर्याष्टमान्यभुवन-
चरमाणि द्वयोरपि ।
पक्षयोरिह सामान्य-
सामान्यं पर्व कीर्तितम् ॥३३॥
यदेतेषु दिनेष्वेव
भविष्यद्ग्रहभात्मकः ।
उभयात्मा विशेषः स्या-
त्तत्सामान्यविशेषता ॥ ३४ ॥
सा चैकादशधैकस्मि-
न्नेकस्मिन्विभुनोदिता ।
सजातीया तु सोत्कृष्टे-
त्येवं शम्भुर्न्यरूपयत् ॥ ३५ ॥

अनुपपदं न वदेदिति । यदुक्तं प्राक्

'श्रीपूर्वं नाम वक्तव्यं................. ।'

इति । अन्येति नवमी, भुवनेति चतुर्दशी, चरमेति पञ्चदशी । सामान्यसामान्यमिति द्वयोरपि पक्षयोरनुगमात्, अत एव एकपक्षानुगामितया मासस्य आद्यं पञ्चमं चेति सामान्यतयैवोक्तम् । उभयात्मेति एतद्दिनत्वेऽपि ग्रहादेर्विशेषस्य भावात् । सेति विशिष्टता । एकादशधेति आश्वयुजशुक्लनवम्या भग्रहाद्यात्मनो विशेषस्याभावात् । यद्वक्ष्यति

'भग्रहसमयविशेषो नाश्वयुजे कोऽपि तेन तद्वर्जम् ।
वेलाभग्रहकलना कथितैकादशसु मासेषु ॥'

इति । एकस्मिन्नेकस्मिन्निति शास्त्रे । सजातीयेति यथा मार्गशीर्षनवमी । सा हि सामान्यसामान्यपर्वत्वेऽपि अमुमपि विशेषमावहति, अत एव उत्कृष्टेत्युक्तम् । एवमिति सामान्यविशेषतया विशेषतया च ॥ ३५ ॥

एतदेवात्र दर्शयति

कृष्णयुगं वह्निसितं
श्रुतिकृष्णं वह्निसितमिति पक्षाः ।

अर्केन्दुजीवचन्द्रा
बुधयुग्मेन्द्वर्ककविगुरुविधु स्यात् ३६
परफल्गुश्चैत्रमघे
तिष्यः प्राक्फल्गुकर्णशतभिषजः ।
मूलप्राजापत्ये
विशाखिका श्रवणसंज्ञया भानि ३७
रन्ध्रे तिथ्यर्कपरे
वसुरन्ध्रे शशिवृषाङ्करसरन्ध्रयुगम् ।
प्रथमनिशामध्यनिशे
मध्याह्नशरा दिनोदयो मध्यदिनम् ३८
प्रथमनिशेति च समयो
मार्गशिरःप्रभृतिमासेषु ।
कन्यान्त्यजाथ वेश्या
रागवती तत्त्ववेदिनी दूती ॥ ३९ ॥
व्यासससमासात् क्रमशः
पूज्याश्चक्रेऽनुयागाख्ये ।

वह्नीति त्रयः । श्रुतीति चत्वारः । परफल्गु-

रुत्तरफल्गुनी। चैत्रं चित्रा रक्ष एव राक्षस इतिवत्। प्राक्फल्गुः पूर्वफल्गुनी । कर्णः श्रवणः । प्राजापत्यं रोहिणी। रन्ध्रे नवमीद्वयम् । तिथिः पञ्चदशी, अर्का द्वादशी, परा त्रयोदशी । वसुरष्टमी । शशी प्रतिपत्, वृषाङ्का एकादशी, रसाः षष्ठी, शराः पञ्च । अत्र च मार्गशीर्षात् प्रभृति द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षादयः सर्व एव यथासंख्येन योज्याः । यथा मार्गशीर्षे मासि कृष्णपक्षे आदित्यवारे उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे नवम्यां प्रथमनिशार्धप्रहरद्वये पर्वत्वमिति। एवमत्र रसवृषाङ्कार्कपराख्यस्य तिथीनां चतुष्टयस्य भग्रहाद्यात्मकत्वात् विशेषरूपत्वमेव । शिष्टस्य तु नवम्यादेरुभयात्मकत्वात् सामान्यविशेषरूपत्वमिति । यदुक्तं

'कृष्णायां मार्गशीर्षस्य नवम्यां रजनीमुखे ।
आदित्योत्तरफल्गुन्योः पूर्वार्धप्रहरद्वयम् ॥
पौषमासनवम्यां च कृष्णायामर्धरात्रगम् ।
चित्राचन्द्रमसोर्योगे द्वितीयं पर्व पार्वति ॥
पूर्णायां पञ्चदश्यां च माघस्यार्धनिशागमे ।
योगे मघाबृहस्पत्योस्तृतीयं पर्व कौलिकम् ॥

तिष्यचन्द्रमसोर्योगे द्वादश्यां फाल्गुने सिते ।
चतुर्थं पर्व कथितं नभोमध्यगते रवौ ॥
बुधस्य पूर्वफल्गुन्यां योगे मध्यगते रवौ ।
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां पञ्चमं पर्व चिन्तयेत् ॥
वैशाखमासस्याष्टम्यां बुधश्रवणसङ्गमे ।
मध्याह्ने कृष्णपक्षे च षष्ठं पर्व वरानने ॥
ज्येष्ठमासस्यसिते पक्षे नवम्यां मध्यवासरे ।
चन्द्रवारुणयोर्योगे सप्तमं पर्व पार्वति ॥
आषाढमासप्रतिपद्यर्के मध्याह्नगे सिते ।
मूलभास्करयोर्योगे पर्वाष्टममुदाहृतम् ॥
श्रावणे रोहिणीशुक्रयोगे चैकादशेऽहनि ।
कृष्णपक्षे प्रभाते च नवमं पर्व भामिनि ॥
विशाखाजीवसंयोगे षष्ठ्यां भाद्रपदे सिते ।
मध्याह्नसमये देवि दशमं पर्व कौलिकम् ॥
या शुक्लनवमी मासि भवेदाश्वयुजे प्रिये ।
तस्यां तु ग्रहनक्षत्रवेलाकालो न गण्यते ॥
एतदेकादशं पर्व कुलसिद्धिमहोदयम् ।
कार्तिके मासि शुक्लायां नवम्यां रजनीमुखे ॥
श्रवणेन्दुसमापत्तौ द्वादशं पर्व कीर्तितम् ।'

इति । अन्त्यजेति धीवरीमातङ्ग्याद्या । तत्त्ववेदिनीति समयज्ञा । तदुक्तं

'धीवरीचक्रपूजा च रात्रौ कार्या विधानतः ।
चक्रं संपूजयेद्देवि मातङ्गीकुलसंभवम् ॥'

इति,

'शक्तयः समयज्ञाश्च दिनान्ते क्रीडयन्ति ताः ।'

इति च ॥

ननु इह पूजा नाम आदियागात् प्रभृति अनुयागपर्यन्तमुच्यते, सा च बहुकालनिर्वर्त्येति कथमसौ इयति समये पर्वसु सिद्ध्येदित्याशङ्क्य आह

सर्वत्र च पर्वदिने
कुर्यादनुयागचक्रमतिशयतः ॥ ४० ॥
गुप्तागुप्तविधाना-
दियागचर्याक्रमेण सम्पूर्णम् ।
अनुयागः किल मुख्यः
सर्वस्मिन्नेव कर्मविनियोगे ॥ ४१ ॥
अनुयागकाललाभे
तस्मात्प्रयतेत तत्परमः ।

मुख्य इति आदियागो हि पूजोपकरणभूतद्रव्योपहरणरूपत्वादेतदङ्गमिति भावः, तेन पर्ववेलायामनुयाग एव भरः कार्य इति तात्पर्यम् ॥

ननु कस्मादत्र आश्वयुजे मासि भग्नहादि-
योगो नोक्त इत्याशङ्क्य आह

भग्नहसमयविशेषो
नाश्वयुजे कोऽपि तेन तद्वर्जम् ॥४२॥
वेलाभग्नहकलना
कथितैकादशसु मासेषु ।

अत एव अत्र विशेषविशेषवत्त्वम् ॥

एवमन्यत्रापि विशेषविशेषत्वं दर्शयति

फाल्गुनमासे शुक्ले
यत्प्रोक्तं द्वादशीदिनं पर्व ॥ ४३ ॥
अग्रतिथिवेधयोगो
मुख्यतमोऽसौ विशेषोऽत्र ।

अग्रतिथिस्त्रयोदशी । तदुक्तं

'फाल्गुने द्वादशी शुक्ला सोमतिथियुता भवेत् ।
सिद्धावप्यग्रतिथ्यंशे विशेषोऽत्र महानयम् ॥'

इति ॥

न केवलमत्रैव विशेषविशेषता, यावत् सर्व-
त्रापीत्याह

दिवसनिशे किल कृत्वा
　त्रिभागशः प्रथममध्यमापरविभागः ॥
पूजाकालस्तत्र
　त्रिभागिते मुख्यतमः कालः ।
यदि संघटेत वेला
　मुख्यतमा भग्रहौ तथा चक्रम् ॥४५॥
तद्याग आदियाग-
　स्तत्काम्यं पूजयैव पर्वसु सिद्ध्येत् ।
दिनवेलाभग्रहक-
　ल्पनेन तत्रापि सौम्यरौद्रत्वम् ॥४६॥
ज्ञात्वा साधकमुख्य-
　स्तत्तत्कार्यं तदा तदा कुर्यात् ।

इह किल पर्वतया अभिमतं दिनं निशां वा त्रिभागीकृत्य यथास्वं प्रथममध्यमापररूपभागत्रयान्यतरात्मा प्रत्यूषमध्याह्नप्रदोषलक्षणो यः पूजाकालः, तस्मिन्नपि त्रिभिर्विभक्ते यथास्वमेव प्रथमो मध्यमः परो वा मुख्यतमो यः पूजा-

कालः, तत्रैव पूज्यतया संमतं कन्यान्त्यजादीनां चक्रम् । वेला भग्रहाद्यश्च मुख्यतमा यदि संघटन्ते, तत् तस्मिन् क्षणे क्रियमाणो याग आदियागः प्रधानं यजनमित्यर्थः । तत्तस्माद्धेतोः पर्वसु विनापि योगं ज्ञानं वा पूजयैव काम्यं सिद्ध्येत् अभीष्टसंपत्तिः स्यादित्यर्थः । तत्रापीति विशेषविशेषात्मनि मुख्यतमेऽपि काले इत्यर्थः । तत्तदिति शान्त्युच्चाटनादि ॥

ननु अत्रैव विभाजितं पूजाकालमतिक्रम्य तिथ्यादि यदि स्यात्, तदा किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्य आह

उक्तो योऽर्चाकाल-
स्तं चेदुल्लङ्घ्य भग्रहतिथिः स्यात् ४७
तमनादृत्य विशेषं
प्रधानयेत्सामयमिति केचित् ।

अत्रैव मतान्तरमाह

नेति त्वस्मद्गुरवो
विशेषरूपा हि तिथिरिह न वेला ४८

ननु अत्र तिथिरेव नाम का यस्या अपि विशेषत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

संवेद्यरूपशशधर-
　भागः संवेदकार्ककरनिकरैः ।
यावान्यावति पूर्णः
　सा हि तिथिर्भग्रहैः स्फुटीभवति ४९

इह यत्

'प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः ।
भवति शशिन..................॥' (वृ० सं० ४।४)

इत्यादिज्योतिःशास्त्रोदितदृष्ट्या प्रमेयात्मनः शशिनो यावान् एकैककलारूपो भागः प्रमाणात्मनोऽर्कस्य करनिकरैर्यावति ऊनाधिकषष्टिघटिकात्मनि काले दृश्यभागे परभागे वा पूर्णः परिवृद्धशौक्ल्यः स्यात्, सा हि तिथिरुच्यते या भग्रहैः स्फुटीभवति विशिष्टतामासादयतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतश्च तिथेरेव मुख्यत्वमित्याह

तस्मान्मुख्यात्र तिथिः
　सा च विशेष्या ग्रहर्क्षयोगेन ।

वेलात्र न प्रधानं
युक्तं चैतत्तथाहि परमेशः ॥ ५० ॥
श्रीत्रिकभैरवकुलशा-
स्त्रेषूचे न पर्वदिवसेषु।
वेलायोगं कंचन
तिथिभग्रहयोगतो ह्यन्यम् ॥ ५१ ॥

चो होतौ। एतच्च आगमतोऽपि उपपादयि-
तुमाह युक्तं चैतदित्यादि। तदुक्तं तत्र

'मासस्य मार्गशीर्षस्य या तिथिर्नवमी भवेत्।
कृष्णपक्षे सूर्ययुक्ता उत्तराफल्गुनीयुता ॥
तस्यां विशेषसंपूजा कर्तव्या साधकोत्तमैः।'

इत्यादि

'कार्तिकस्य तु मासस्य शुक्ला या नवमी भवेत्।
चन्द्रश्रवणसंयोगे द्वादशं पर्व पूजयेत् ॥'

इत्यन्तम् ॥ ५१ ॥

अतश्च तिथेरेव मुख्यतया पूज्यत्वमित्याह

भग्रहयोगाभावे
तिथिस्तु पूज्या प्रधानरूपत्वात्।

तुर्हेतौ । यत् स्मृतिरपि

'………………तिथिं यत्नेन याजयेत् ।'

इति । अनेन च अत्र पर्वणां विशिष्टत्वेऽपि सामान्यरूपत्वमुक्तम् ॥

एतदेव शास्त्रान्तरप्रसिद्धन्यायगर्भं दृष्टान्तयति

श्वेताभावे कृष्ण-
च्छागालम्भं हि कथयन्ति ॥ ५२ ॥

मीमांसका हि श्वेतं छागमालभेतेति चोदितः पशुः, यदि पशुरुपाकृतः पलायेत, अन्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेतेत्यादौ यदि तद्वर्ण एव न प्राप्येत, तदा 'गुणाः प्रतिनिधीयन्ते च्छागादीनां न जातयः' इत्यादिनयेन अतद्वर्णस्यापि छागस्यैव आलम्भं कथयन्ति इति वाक्यार्थः । एवं प्रकृतेऽपि भग्रहवेलादिविशिष्टा तिथिश्चेत् न भवेत्, तत्केवलैव पर्वतया इयं ग्राह्येति ॥ ५२ ॥

नन्वत्र श्रीत्रिककुलादावनुक्तोऽपि भगवता

वेलायोगः कथमूर्मिकुलादावभिधीयमानः संगच्छतामित्याशङ्क्य आह

यत्पुनरूर्मिप्रभृतिनि
　शास्त्रे वेलोदितापि तत्काम्यम् ।
मुख्यतयोद्दिश्य विधिं
　तथाच तत्र पौषपर्वदिने ॥ ५३ ॥
कृत्वार्चनमर्धनिशि
　ध्यात्वा जप्त्वा बहिर्गतस्य यथा ।
आदेशः फलति तथा
　माघे चक्राद्वचः फलति ॥ ५४ ॥
अचिरादभीष्टसिद्धिः
　पञ्चसु मैत्री धनं च मेलापः ।
चक्रस्थाने क्रोधात्
　पाषाणस्फोटनेन रिपुनाशः ॥ ५५ ॥
सिद्धादेशप्राप्ति-
　　र्मार्गान्तं कथ्यते विभुना ।

एतदेव दर्शयति तथा चेत्यादिना । पञ्च-

स्विति काकाक्षिन्यायेन योज्यम्, तेन फाल्गुनादाषाढान्तं पञ्चसु अभीष्टसिद्धिः, श्रावणान्मार्गशीर्षान्तं च पञ्चसु क्रमेण मैत्र्यादीनि । तदुक्तं तत्र पौषमासादिक्रमेण

'पूजा तत्रैव यत्नेन रात्र्यर्धसमये प्रिये ।
ध्यानयुक्तो भवेत्पश्चान्मन्त्रजप्यपरायणः ॥
आदेशो जायते तस्य श्रुत्वासौ निष्क्रमेद्बहिः ।
तत्राभिवाञ्छितं भद्रे प्रापयेन्नात्र संशयः ॥'

इति,

'रात्र्यर्धसमये मन्त्री विशेषात्तत्र पूजनात् ।
भ्रममाणस्य चक्रस्य वचनं यत्पतिष्यति ॥
तदविघ्नेन देवेशि सप्ताहात् सफलं भवेत् ।'

इति,

'दिनार्धे पूजनात्तत्र अभीष्टं सिद्ध्यतेऽचिरात् ।'

इति,

'यां सिद्धिमभिवाञ्छेत सा तस्य अचिराद्भवेत् ॥'

इति,

'प्रार्थितं सिद्ध्यते देवि······················।'

इति,

'मनोवाञ्छितसिद्ध्यर्थं चक्रं संपूजयेत्प्रिये ।
················तच्चक्रं पूज्य सिद्ध्यति ॥'

इति,

‘पूजां वै वासरारम्भे कुर्वतोऽत्र विधानतः ।
मैत्रीभावेन तिष्ठन्ति सर्वभूतानि तस्य च ॥’

इति,

‘मध्याह्ने पूजनाच्चात्र सौभाग्यधनधान्यतः ।
वृद्धिर्भवति देवेशि………………॥’

इति,

‘मेलापकं तु सर्वत्र तस्मिन्पर्वे भविष्यति ।’

इति,

‘भूमावास्फोटयेत् क्रोधात्संज्ञया यस्य वै प्रिये ।
पाषाणे स्फुटिते देवि तस्य मूर्धा तु सप्तधा ॥
स्फुटते तु महाभागे सत्यं नास्त्यत्र संशयः ।
निशि क्षेत्राटनाद्देवि सिद्धादेशमवाप्नुयात् ॥’

इति च ॥

ननु अत्र तिथौ भग्रहाद्यभावेऽपि भवन् वेलायोगः किमपेक्षणीयो न वेत्याशङ्क्य आह

भग्रहयोगाभावे
वेलां तु तिथेरवश्यमीक्षेत ॥ ५६ ॥

सा हि तथा स्फुटरूपा
तिथेः स्वभावोदयं दद्यात् ।

एवं षडंशयोगिनि दिने तु महता विशेषेण अर्चनं कुर्यादित्याह

भग्रहतिथिवेलांशा-
नुयायि सर्वाङ्गसुन्दरं तु दिनम् ५७
यदि लभ्येत तदास्मि-
न्विशेषतमपूजनं रचयेत् ।

सर्वाङ्गसुन्दरमित्यनेन अस्य अतीव दुर्लभत्वं प्रकाशितम् ॥

ननु काम्यमेव केवलमधिकृत्य यदि यागोऽभिप्रेतः, तदिह नैमित्तिकप्रकरणेऽपि अवश्यन्तया तद्योगः कस्मादुक्त इत्याशङ्क्य आह

नच काम्यमेव केवल-
मेतत्परिवर्जने यतः कथितः ॥ ५८ ॥
समयविलोपः श्रीम-
द्भैरवकुल ऊर्मिशास्त्रे च ।
दुष्टा हि दुराचाराः
पशुतुल्याः पर्व ये न विदुः ॥ ५९ ॥

तदेवार्थद्वारेण पठति दुष्टा हीत्यादि ॥५९॥

ननु एतावतैव केवलकाम्याधिकारेण एत-न्नोक्तमिति कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य आह

नच काम्यस्याकरणे
स्याज्जातु प्रत्यवायित्वम् ।

चो हेतौ ॥

एवं पर्वविशेषमभिधाय चक्रचर्चां कर्तुमाह

तत्रानुयागसिद्ध्यर्थं
चक्रयागो निरूप्यते ॥ ६० ॥
मूर्तियाग इति प्रोक्तो
यः श्रीयोगीश्वरीमते ।
नित्यं नैमित्तिकं कर्म
यदत्रोक्तं महेशिना ॥ ६१ ॥
सर्वत्र चक्रयागोऽत्र
मुख्यः काम्ये विशेषतः ।
ज्ञानी योगी च पुरुषः
स्त्री वास्मिन्मूर्तिसंज्ञके ॥ ६२ ॥

यागे प्रयत्नतो योज्य-
स्तद्धि पात्रमनुत्तरम् ।
तत्संपर्कात्पूर्णता स्या-
दिति त्रैशिरसादिषु ॥ ६३ ॥

तदिति ज्ञान्यादि ॥ ६३ ॥

तदेव पठति

तेन सर्वं हुतं चेष्टं
त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
ज्ञानिने योगिने वापि
यो ददाति करोति वा ॥ ६४ ॥
दीक्षोत्तरेऽपि च प्रोक्त-
मन्नं ब्रह्मा रसो हरिः ।
भोक्ता शिव इति ज्ञानी
श्वपचानप्यथोद्धरेत् ॥ ६५ ॥
सर्वतत्त्वमयो भूत्वा
यदि भुङ्क्ते स साधकः ।

तेन भोजितमात्रेण
सकृत्कोटिस्तु भोजिता ॥ ६६ ॥
अथ तत्त्वविदेतस्मि-
न्यदि भुञ्जीत तत् प्रिये ।
परिसंख्या न विद्येत
तदाह भगवाञ्छिवः ॥ ६७ ॥
भोज्यं मायात्मकं सर्वं
शिवो भोक्ता स चाप्यहम् ।
एवं यो वै विजानाति
दैशिकस्तत्त्वपारगः ॥ ६८ ॥
तं दृष्ट्वा देवमायान्तं
क्रीडन्त्योषधयो गृहे ।
निवृत्तमद्यैवास्माभिः
संसारगहनार्णवात् ॥ ६९ ॥
यदस्य वक्त्रं संप्राप्ता
यास्यामः परमं पदम् ।

अन्येऽपानभुजो ह्यूर्ध्वे
प्राणोऽपानस्त्वधोमुखः॥ ७० ॥
तस्मिन्भोक्तरि देवेशि
दातुः कुलशतान्यपि ।
आश्वेव परिमुच्यन्ते
नरकाद्यातनार्णवात् ॥ ७१ ॥

करोतीति अर्थात् सेवादि । कोटिरिति अर्थात् ब्राह्मणानाम् । यदुक्तं

'चतुर्वेदार्थविदुषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
आचार्ये भोजिते देवि कोटिर्भवति भोजिता ॥'

इति । एतस्मिन्निति चक्रयागे । अन्य इति अतत्त्वपारगाः । अपानभुज इति अधःपातदायिनीं भोग्यरूपतामेव अनुसन्दधाना इत्यर्थः। अत एवोक्तमपानस्त्वधोमुख इति। तदुक्तं

'धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण।' (सां० का०)

इति । तस्मिन्निति प्राणभुजि तत्त्वपारगे ॥७१॥

ज्ञानिनश्च सर्वत्रैव अविगीतमुत्कृष्टत्वमित्याह

श्रीमन्निशाटनेऽप्युक्तं
कथनान्वेषणादपि ।

श्रोत्राभ्यन्तरसंप्राप्ते
गुरुवक्त्राद्विनिर्गते ॥ ७२ ॥
मुक्तस्तदैव काले तु
यन्त्रं तिष्ठति केवलम् ।
सुरापः स्तेयहारी च
ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ ७३ ॥
अन्त्यजो वा द्विजो वाथ
बालो वृद्धो युवापि वा ।
पर्यन्तवासी यो ज्ञानी
देशस्यापि पवित्रकः ॥ ७४ ॥
तत्र संनिहितो देवः
सदेवीकः सकिङ्करः ।

सुराप इत्यादिना अस्य महापातकित्वमपि अगण्यमेवेति भावः ॥

अतश्च ज्ञानिनमेव आश्रित्य मूर्तियागं कुर्यादित्याह

तस्मात्प्राधान्यतः कृत्वा
गुरुं ज्ञानविशारदम् ॥ ७५ ॥

मूर्तियागं चरेत्तस्य
विधिर्योगीश्वरीमते ।

विधिरिति कर्म, अत एव अनेन चक्रार्चनमपि आसूत्रितम् ॥

सच कदा कार्यो किंविधिश्चेत्याह

पवित्रारोहणे श्राद्धे
तथा पर्वदिनेष्वलम् ॥ ७६ ॥
सूर्यचन्द्रोपरागादौ
लौकिकेष्वपि पर्वसु ।
उत्सवे च विवाहादौ
विप्राणां यज्ञकर्मणि ॥ ७७ ॥
दीक्षायां च प्रतिष्ठायां
समयानां विशोधने ।
कामनार्थं च कर्तव्यो
मूर्तियागः स पञ्चधा ॥ ७८ ॥

उत्सव इति स्वगुरुजन्मदिनादौ ॥ ७८ ॥

पञ्चधात्वमेव दर्शयति

केवलो यामलो मिश्र-
श्चक्रयुग्वीरसङ्करः ।
केवलः केवलैरेव
गुरुभिर्मिश्रितः पुनः ॥ ७९ ॥
साधकाद्यैः सपत्नीकै-
र्यामलः स द्विधा पुनः ।
पत्नीयोगात् क्रयानीत-
वेश्यासंयोगतोऽथवा ॥ ८० ॥
चक्रिण्याद्याश्च वक्ष्यन्ते
शक्तियोगाद्यथोचिताः ।
तत्संयोगाच्चक्रयुक्तो
यागः सर्वफलप्रदः ॥ ८१ ॥
सर्वैस्तु सहितो यागो
वीरसङ्कर उच्यते ।

सपत्नीकैरिति अर्थात् गुर्वादिभिश्चतुर्भिरपि । पत्न्यो विवाहिताः । वक्ष्यन्ते इति

'मातङ्गकृष्णसौनिककान्दुकचार्मिकपिकोशिधातुविभेदाः ।
मात्सिकचाक्रिकसहितास्तेषां पत्न्यो नवात्र नवयागे ॥'

इत्यादिना एकान्नत्रिंशाह्निके। चक्रयुक्त इति चक्रयुक् । सर्वैरिति एवमुक्तैः पुंस्त्रीरूपैः ॥

अत्रैव उपवेशने क्रमं दर्शयति

मध्ये गुरुर्भवेत्तेषां
　　गुरुवर्गस्तदावृतिः ॥ ८२ ॥
तिस्र आवृतयो बाह्ये
　　समभ्यन्ता यथाक्रमम् ।
पङ्क्तिक्रमेण वा सर्वे
　　मध्ये तेषां गुरुः सदा ॥ ८३ ॥
तदा तद्गन्धधूपस्रक्-
　　समालम्भनवाससा ।
पूज्यं चक्रानुसारेण
　　तत्तच्चक्रमिदं त्विति ॥ ८४ ॥

तदावृतिरिति गुरुवर्गावरणमित्यर्थः। सदेति आवृतिक्रमे पङ्क्तिक्रमे वा । तत्तच्चक्रमिति गुरुसाधकादिरूपं पूज्यतया संमतम् ॥ ८४ ॥

तदेव उदाहरति

एकारके यथा चक्रे
एकवीरविधिं स्मरेत् ।
द्व्यरे यामलमन्यत्र
त्रिकमेवं षडस्रके ॥ ८५ ॥
षड्योगिनीः सप्तकं च
सप्तारेऽष्टाष्टके च वा ।
अन्यद्वा तादृशं तत्र
चक्रे तादृक्स्वरूपिणि ॥ ८६ ॥
ततः पात्रेऽलिसंपूर्णे
पूर्वं चक्रं यजेत्सुधीः ।
आधारयुक्ते नाधार-
रहितं तर्पणं क्वचित् ॥ ८७ ॥
आधारेण विना भ्रंशो
नच तुष्यन्ति रश्मयः ।

अन्यत्रेति त्र्यरे । तादृशमिति तत्तन्नियतसं-
ख्याकमित्यर्थः । पूर्वमिति प्रथमं प्रधानं वा ॥

एतदेव उपपादयति

प्रेतरूपं भवेत्पात्रं
शाक्तामृतमथासवः ॥ ८८ ॥
भोक्त्री तत्र तु या शक्तिः
स शम्भुः परमेश्वरः ।
अणुशक्तिशिवात्मेत्थं
ध्यात्वा संमिलितं त्रयम् ॥८९॥
ततस्तु तर्पणं कार्य-
मावृतेरावृतेः क्रमात् ।
प्रतिसंचरयोगेन
पुनरन्तः प्रवेशयेत् ॥ ९० ॥
यावद्बुर्वन्तिकं तद्धि
पूर्णं भ्रमणमुच्यते ।

आवृतेरावृतेरिति आवरणचतुष्टयस्यापीत्यर्थः । क्रमादिति नतु अनन्तरोल्लङ्घनेनेत्यर्थः । प्रतिसंचरः प्रतीपं संचरणम् । तद्धि पूर्णं भ्रमणमिति सृष्टिसंहारक्रमोभयात्मक एकः संचार इत्यर्थः ॥

तर्पणे च अत्र क्रममाह

तत्रादौ देवतास्तर्प्या-
स्ततो वीरा इति क्रमः ॥ ९१ ॥
वीरश्च वीरशक्तिश्चे-
त्येवमस्मद्गुरुक्रमः ।
ततोऽवदंशान्विविधान्
मांसमत्स्यादिसंयुतान् ॥ ९२ ॥
अग्रे तत्र प्रविकिरेत्
तृप्यन्तं साधकोत्तमः ।
पात्राभावे पुनर्भद्रं
वेल्लिताशुक्तिमेव च ॥ ९३ ॥
पात्रे कुर्वीत मतिमा-
निति सिद्धामते क्रमः ।

तदेव दर्शयति

दक्षहस्तेन भद्रं स्या-
द्वेल्लिता शुक्तिरुच्यते ॥ ९४ ॥

दक्षहस्तस्य कुर्वीत
　　वामोपरि कनीयसीम् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन
　　दक्षाधो वामकाङ्गुलीः ॥ ९५ ॥
निःसन्धिबन्धौ द्वावित्थं
　　वेल्लिता शुक्तिरुच्यते ।
ये तत्र पानकाले तु
　　बिन्दवो यान्ति मेदिनीम्॥९६॥
तैस्तुष्यन्ति हि वेताल-
　　गुह्यकाद्या गभस्तयः ।
धारया भैरवस्तुष्येत्
　　करपानं परं ततः ॥ ९७ ॥
प्रवेशोऽत्र न दातव्यः
　　पूर्वमेव हि कस्यचित् ।
प्रमादात्तु प्रविष्टस्य
　　विचारं नैव चर्चयेत् ॥ ९८ ॥

एवं कृत्वा क्रमाद्याग-
मन्ते दक्षिणया युतम् ।
समालम्भनताम्बूल-
वस्त्राद्यं वितरेद्बुधः ॥ ९९ ॥
रूपकार्धात् परं हीनां
न दद्याद्दक्षिणां सुधीः ।
समयिभ्यः क्रमाद्विद्वि-
गुणा गुर्वन्तकं भवेत् ॥ १०० ॥
एष स्यान्मूर्तियागस्तु
सर्वयागप्रधानकः ।
काम्ये तु संविधौ सप्त-
कृत्वः कार्यस्तथाविधः ॥१०१॥

दक्षहस्तेनेति अर्थात् निविडोन्नतसंकुचिताङ्गुलीकेन । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेनेति अर्थात् वामकरसंबन्धिना, तेन वामोपरिस्थितां दक्षकनीयसीं तत्तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यामेव बद्धां कृत्वा अयं संनिवेशः स्यात् । तदुक्तम्

'अथ पात्रविधिर्नास्ति ततः कुर्यादमुं विधिम् ।
भद्रं वेल्लितशुक्तिर्वा पानं वै तत्र शस्यते ॥
दक्षिणेन भवेद्भद्रं हस्तेन परमेश्वरि ।
द्वाभ्यां चैव तु कर्तव्या वेल्लिशुक्तिर्महाफला ॥
दक्षिणे या कनिष्ठा तां कृत्वा वामस्य चोपरि ।
हस्तस्य तु वरारोहे तर्जन्यङ्गुष्ठयोगतः ॥
कृत्वा वामस्य चाङ्गुल्यो दक्षिणाधो व्यवस्थिताः ।
निःसन्धि वेल्लिशुक्तिं तु कृत्वा पानं प्रसिद्ध्यति ॥'

इति । अत्रेति चक्रयागे । रूपकं दीनारः ॥

सप्तकृत्वः करणे प्रयोजनमाह

जानन्ति प्रथमं गेहं
ततस्तस्य समर्थताम् ।
बलाबलं ततः पश्चा-
द्विस्मयन्तेऽत्र मातरः ॥ १०२ ॥
ततोऽपि संनिधीयन्ते
प्रीयन्ते वरदास्ततः ।
देवीनामथ नाथस्य
परिवारयुजोऽप्यलम् ॥ १०३ ॥
वल्लभो मूर्तियागोऽय-
मतः कार्यो विपश्चिता ।

रात्रौ गुप्ते गृहे वीराः
शक्तयोऽन्योन्यमप्यलम् १०४
असंकेतयुजो योज्या
देवताशब्दकीर्तनात् ।
अलाभे मूर्तिचक्रस्य
कुमारीरेव पूजयेत् ॥ १०५ ॥
काम्यार्थे तु न तां व्यङ्गां
स्तनपुष्पवतीं तथा ।
प्रतिपच्छ्रुतिसंज्ञे च
चतुर्थी चोत्तरात्रये ॥ १०६ ॥
हस्ते च पञ्चमी षष्ठी
पूर्वास्वथ पुनर्वसौ ।
सप्तमी तत्परा पित्र्ये
रोहिण्यां नवमी तथा ॥१०७॥
मूले तु द्वादशी ब्राह्मे
भूताश्विन्यां च पूर्णिमा ।

धनिष्ठायाममावस्या
सोऽयमेकादशात्मकः ॥१०८॥
अर्कादित्रयशुक्रान्य-
तमयुक्तोऽप्यहर्गणः ।
योगपर्वेति विख्यातो
रात्रौ वा दिन एव वा ॥१०९॥
योगपर्वणि कर्तव्यो
मूर्तियागस्तु सर्वथा ।
यः सर्वान्योगपर्वाख्यान्
वासरान् पूजयेत्सुधीः ॥ ११०॥
मूर्तियागेन सोऽपि स्यात्
समयी मण्डलं विना ।
इत्येष मूर्तियागः श्री-
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ १११ ॥

समर्थतामिति यागादौ । बलाबलमिति वीरकर्मसु सामर्थ्यमसामर्थ्यं च । विस्मयन्ते इति एवंविधा अपि मर्त्या भवन्तीत्याश्चर्यं मन्वते इत्यर्थः । मातर इति सर्वसंबन्धः । तदुक्तं

'प्रथमे मूर्तियागे तु वेश्म जानन्ति साधके ।
द्वितीये तस्य सामर्थ्यं तृतीये तु बलाबलम् ॥
चतुर्थे विस्मयं यान्ति देवि ता मातरः स्वयम् ।
पञ्चमे तस्य गत्वा तु विशन्ति गृहमध्यतः ॥
षष्ठे तु प्रीतिमायान्ति सप्तमे तु वरप्रदाः ।
वाञ्छितं तस्य दास्यन्ति आयुरारोग्यसंपदः ॥'

इति । देवताशब्दकीर्तनादसंकेतयुजः कस्माच्चिदभिधानात् लौकिकशब्दव्यवहारशून्या इत्यर्थः, अत एवोक्तं गुप्त इति । श्रुतिसंज्ञ इति श्रवणे। उत्तरात्रये इति तदेकतमयुक्ते इत्यर्थः । एवं पूर्वास्वपि ज्ञेयम् । तत्परेत्यष्टमी, पित्र्य इति मघासु । ब्राह्म इति

'केन्द्रायाष्टधनेषु भूमितनयात्स्वात्मत्रिषु ब्राह्मणः ।'

इति ब्राह्मणशब्देन जीवस्याभिधानात् तद्दैवते तिष्ये इत्यर्थः । भूतेति चतुर्दशी । अर्कादित्रयेति अर्कश्च तदादि च त्रयं चन्द्रभौमबुधलक्षणमित्यर्थः । एवमेतद्ग्रहपञ्चकादेकतमेन युक्तो यथोक्ततिथिनक्षत्रोपलक्षितोऽहर्गणो योगपर्वेति विख्यातस्तन्नामेत्यर्थः । यदुक्तं

'नवमी रोहिणीयोगे पुष्ये चैव चतुर्दशी ।
हस्ते च पञ्चमी ज्ञेया मूले तु द्वादशी भवेत् ॥

श्रवणे प्रतिपत्सिद्धा चतुर्थी चोत्तरात्रये ।
पूर्वासु सिद्धिदा षष्ठी मघासु पुनरष्टमी ॥
अश्विन्यां पूर्णिमा ज्ञेया वसुना सप्तमी स्मृता ।
धनिष्ठायाममावास्या ज्ञात्वा चैवं वरानने ॥
सोमे शुक्रे तथादित्ये बुधे चैवाथ लोहिते ।
कर्तव्यं वारगणनम्..............................॥'

इति ॥ १११ ॥

एवं चक्रार्चनमभिधाय पवित्रकविधिमभिधातुमाह

अथोच्यते शिवेनोक्तः
पवित्रकविधिः स्फुटः ।
श्रीरत्नमालात्रिशिरः-
शास्त्रयोः सूचितः पुनः ॥११२॥
श्रीसिद्धाटनसद्भाव-
मालिनीसारशासने ।
तत्र प्राधान्यतः श्रीम-
न्मालोक्तो विधिरुच्यते ॥११३॥

सूचित इति श्रीसिद्धादौ साक्षादनभिधानात् । प्राधान्यत इति स्फुटत्वाविशेषेऽपि तदुपस्त्यादेरत्र आधिक्येन उक्तेः ॥ ११२ ॥

तदेव आह

क्षीराब्धिमथनोद्भूत-
विषनिद्राविमूर्च्छितः ।
नागराजः स्वभुवने
मेघकाले स्म नावसत् ॥११४॥
केवलं तु पवित्रोऽयं
वायुभक्षः समाः शतम् ।
दिव्यं दशगुणं नाथं
भैरवं पर्यपूजयत् ॥ ११५ ॥
व्यजिह्वपश्च तं तुष्टं
नाथं वर्षास्वहं निजे ।
पाताले नासितुं शक्तः
सोऽप्येनं परमेश्वरः ॥ ११६ ॥
नागं निजजटाजूट-
पीठगं पर्यकल्पयत् ।
ततः समस्तदेवौघै-
र्धारितोऽसौ स्वमूर्धनि ॥११७॥

महतां महितानां हि
　　नाद्भुत विश्वपूज्यता ।
तस्मान्महेशितुर्मूर्ध्नि
　　देवतानां च सर्वशः ॥ ११८ ॥
आत्मनश्च पवित्रं तं
　　कुर्याद्यागपुरःसरम् ।
दश कोट्यो न पूजानां
　　पवित्रारोहणे समाः ॥ ११९ ॥
वृथा दीक्षा वृथा ज्ञानं
　　गुर्वाराधनमेव च ।
विना पवित्राद्येनैत-
　　च्चरेद्यागः शिवाज्ञया ॥ १२० ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
　　स कार्यः कुलवेदिभिः ।

पवित्रोऽयमिति तच्छब्दव्यपदेश्य इत्यर्थः । यदुक्तं

'तेनास्म्याराधितो देवि पवित्रेण महात्मना ।'

इति

'पवित्रो नाम नागेन्द्रो ज्येष्ठो भ्रातास्ति वासुकेः ।'

इति च । पवित्रेणेति पाठे तु पञ्चगव्यादिनेति व्याख्येयम् । समाः शतं दशगुणमिति वर्ष-सहस्रमित्यर्थः । तदुक्तं

'दिव्यवर्षसहस्रं तु वायुभक्षो महाबलः ।'

इति । कुर्यादिति गुर्वादिः । दशेत्यादिना प्रयो-जनमुक्तम् ॥

कदा कार्यः इत्याह

आषाढशुक्लान्मिथुन-
कर्कटस्थे रवौ विधिः ॥१२१ ॥
कर्तव्यः सोऽनिरोधेन
यावत्सा तुलपूर्णिमा ।
तुलोपलक्षितस्यान्त्यं
कार्तिकस्य दिनं मतम् ॥१२२॥
कुलशब्दं पठन्तोऽन्ये
व्याख्याभेदं प्रकुर्वते ।

मिथुनेत्याद्युपलक्षणम्, तेन सिंहादिस्थेऽपि । अनिरोधेनेति अविच्छेदेनेत्यर्थः । तुलोपलक्षि-

तस्येति कार्तिके हि तुलागत एव रविर्भवेदिति भावः ॥

तमेव व्याख्याभेदं दर्शयति

नित्यातन्त्रविदः कृष्णं
कार्तिकाच्चरमं दिनम् ॥ १२३ ॥
कुलस्य नित्याचक्रस्य
पूर्णत्वं यत्र तन्मतम् ।

यदुक्तं

'दीपपर्वणि कर्तव्यं विधानमिदमुत्तमम् ।
कुलं शक्तिः समाख्याता सा च नित्या प्रकीर्तिता ॥'

इत्याद्युपक्रम्य

'पूर्णत्वमेव भवति तत्र तस्या महेश्वरि ।'

इति

मध्यमेवात्र सदा देवि सर्वारिष्टनिवृत्तये ।
अनेन तु विधानेन नित्याचक्रं प्रपूजयेत् ॥'

इत्यन्तम् ॥

एवमेकीयं मतं प्रदर्श्य, अन्यदप्याह

माघशुक्लान्त्यदिवसः
कुलपर्वेति तन्मतम् ॥१२४॥

पूर्णत्वं तत्र चन्द्रस्य
सा तिथिः कुलपूर्णिमा ।

ननु कुलपर्वत्वं चन्द्रस्य पूर्णत्वं तिथ्यन्तरेष्वप्यस्ति, तत् कथं माघपूर्णिमैव कुलपूर्णिमाशब्देनोच्यते इत्याशङ्क्य आह

दक्षिणोत्तरगः कालः
कुलाकुलतयोदितः ॥ १२५ ॥
कुलस्य तस्य चरमे
दिने पूर्णत्वमुच्यते ।

इह फाल्गुनमासादारभ्य संवत्सरस्य ऋतूनां च उदय इति श्रावणमासं यावत् षड् पूर्णिमा उत्तरायणम् । भाद्रपदादारभ्य च माघमासं यावत् षडेव पूर्णिमा दक्षिणायनम् । यतः कुलशब्दवाच्यस्य दक्षिणायनस्य माघान्त्यदिवसे पूर्णत्वमस्तीत्युक्तम् । यच्छ्रुतिः

'मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनी पौर्णमासी ।'

इति । तथा

'फाल्गुनपूर्णमास आग्नेय एतद्वा ऋतूनां मुखम् ।'

इति ॥

अतश्चेदमप्युक्तं भवतीत्याह

दक्षिणायनषण्मास-
　कर्तव्यत्वमतो विधौ ॥ १२६ ॥
पवित्रके प्रकाशत्व-
　सिद्ध्यै कृष्णस्य वर्त्मनः ।

कृष्णस्येति तमोरूपसमयलोपाद्यात्मनः ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव आह

तदेतद्बहुशास्त्रोक्तं
　रूपं देवो न्यरूपयत् ॥ १२७ ॥
एकेनैव पदेन श्री-
　रत्नमालाकुलागमे ।
तदत्र समये सर्व-
　विधिसंपूरणात्मकः ॥ १२८ ॥
पवित्रकविधिः कार्यः
　शुक्लपक्षे तु सर्वथा ।

बह्विति वैदिकात्प्रभृतीत्यर्थः ॥

ननु

'नभस्यनभसोर्मध्ये पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः ।'

इत्याद्युक्त्या कृष्णपक्षेऽपि अयं विधिः कर्तव्यत्वेनोक्तः, तत्कथमिहान्यथोक्तमित्याशङ्क्य आह

पूरणं शक्तियोगेन
शक्त्यात्म च सितं दलम् १२९
दक्षिणायनसाजात्यात्
तेन तद्विधिरुच्यते ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च-
षड्लतैकतमं महत ॥ १३० ॥
हेमरत्नाङ्कितग्रन्थि
कुर्यान्मुक्तापवित्रकम् ।
सौवर्णसूत्रं त्रिगुणं
सैकग्रन्थिशतं गुरौ ॥ १३१ ॥
परे गुरौ तु त्र्यधिक-
मध्यब्धि परमेष्ठिनि ।
प्राक्सिद्धाचार्ययोगेश
विषये तु रसाधिकम् ॥ १३२ ॥
अष्टाधिकं शिवस्योक्तं
चित्ररत्नप्रपूरितम् ।

विद्यापीठाक्षसूत्रादौ
गुरुवच्छिववत् पुनः ॥ १३३ ॥
वटुके कनकाभावे
रौप्यं तु परिकल्पयेत् ।
पाट्टसूत्रमथ क्षौमं
कार्पासं त्रित्रितानितम् ॥१३४॥
तस्मान्नवगुणात् सूत्रा-
त्त्रिगुणादिक्रमात् कुरु ।
चण्डांशुगुणपर्यन्तं
ततोऽपि त्रिगुणं च वा ॥१३५॥
तेनाष्टादशतन्तूत्थ-
मधमं मध्यमं पुनः ।
अष्टोत्तरशतं तस्मात्
त्रिगुणं तूत्तमं मतम् ॥१३६॥
ग्रन्थयस्तत्त्वसंख्याताः
षडध्वकलनावशात् ।
यद्वा व्याससमासाभ्यां
चित्राः सद्ग्रन्थपूरिताः ॥१३७॥

विशेषविधिना पूर्वं
पूजयित्वार्पयेत्ततः ।
पवित्रकं समस्ताध्व-
परिपूर्णत्वभावनात् ॥ १३८ ॥
गुर्वात्मनोर्जानुनाभि-
कण्ठमूर्धान्तगं च वा ।
ततो महोत्सवः कार्यो
गुरुपूजापुरःसरः ॥ १३९ ॥
तर्प्याः शासनगाः सर्वे
दक्षिणावस्त्रभोजनैः ।
महोत्सवः प्रकर्तव्यो
गीतनृत्तात्मको महान् ॥१४०॥
चातुर्मास्यं सप्तदिनं
त्रिदिनं वाप्यलाभतः ।
तदन्ते क्षमयेद्देवं
मण्डलादि विसर्जयेत् ॥१४१॥
वह्निं च पश्चात्कर्तव्य-
श्चक्रयागः पुरोदितः ।

मासे मासे चतुर्मासे
वर्षे वापि पवित्रकम् ॥ १४२ ॥
सर्वथैव प्रकर्तव्यं
यथाविभवविस्तरम् ।

सितं दलमिति सितः पक्षः । उच्यते इति अस्मच्छास्त्रे हि एवं श्रुतिरस्तीत्याशयः । परे गुराविति परमगुरौ । अष्टाभ्यधीति चतुरधिकमित्यर्थः । रसाः षट् । चित्ररत्नप्रपूरितमिति अर्थात् ग्रन्थिस्थाने । पाट्टसूत्रमिति अर्थात् रूप्याभावेऽपि । चण्डांशवो द्वादश । ततोऽपि त्रिगुणमिति षट्त्रिंशत्तन्तुकमित्यर्थः । तस्मात् त्रिगुणमिति चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयात्मकमित्यर्थः । तन्त्विति यत्र यादृशोऽभिमताः । षडध्वेति तेन कलासंख्यया पञ्च ग्रन्थयो यावद्भुवनसंख्यया अष्टादशोत्तरं शतम् । व्याससमासाभ्यामिति तत्त्वसंख्यया व्यासः, कलासंख्यया तु समास इत्यर्थः । चित्रा इति कुङ्कुमाद्यरुणीकृतत्वात्, अत एवोक्तं सद्गन्धपूरिता इति । चातुर्मास्यमिति चतुर्षु मासेष्वित्यर्थः ॥

सर्वथैव अस्य कर्तव्यत्वमुपोद्बलयति

विंत्ताभावे पुनः कार्यं
काशैरपि कुशोम्भितैः ॥१४३॥
सति वित्ते पुनः शाठ्यं
व्याधये नरकाय च ।

ननु

'अभावान्नित्यपूजाया अवश्यं ह्येषु पूजयेत् ।'

इत्याद्युक्त्या नित्यलोपपूरणाय पर्वसु पूजनमुक्तं, तत्किं पवित्रकेणापीत्याशङ्क्य आह

नित्यपूजासु पूर्णत्वं
पर्वपूजाप्रपूरणात् ॥ १४४ ॥
तत्रापि परिपूर्णत्वं
पवित्रकसमर्चनात् ।

नन्वेवं पवित्रकस्यापि लोपे किं स्यादित्याशङ्क्य आह

पवित्रकविलोपे तु
प्रायश्चित्तं जपेत्सुधीः ॥१४५॥

सुशुद्धः सन्पुनः कुर्या-
दित्याज्ञा परमेशितुः ।

एवं श्रीरत्नमालायामुक्तं पवित्रकविधिमभिधाय, श्रीत्रिशिरोभैरवीयमप्याह

अथ त्रिशिरसि प्रोक्तो
लिख्यते तद्विधिः स्फुटः॥१४६॥

तदेवाह

त्रिप्रमेयस्य शैवस्य
पञ्चपञ्चात्मकस्य वा ।
दशाष्टादशभेदस्य
षट्स्रोतस इहोच्यते ॥ १४७ ॥

त्रिप्रमेयस्येति नरशक्तिशिवात्मकत्वात् । पञ्चपञ्चात्मकस्येति तन्त्रप्रक्रियया वक्त्रतया, विशेषप्रक्रियया वामेश्यादितया च एवंरूपस्येत्यर्थः। षट्स्रोतस इति पिचुवक्त्रेण सह ॥१४७॥

तत्र अधिकारिनिर्देशाय आह

ये नराः समयभ्रष्टा
गुरुशास्त्रादिदूषकाः ।

नित्यनैमित्तिकाद्यन्य-
पर्वसन्धिविवर्जिताः ॥ १४८ ॥
अकामात् कामतो वापि
सूक्ष्मपापप्रवर्तिनः ।
तेषां प्रशमनार्थाय
पवित्रं क्रियते शिवे ॥ १४९ ॥
श्रावणादौ कार्तिकान्ते
शुक्लपक्षे शुभप्रदे ।
नतु दुःखप्रदे कृष्णे
कर्तृराष्ट्रनृपादिषु ॥ १५० ॥

सूक्ष्मेत्यनेन असंलक्षितत्वमुक्तम् । अत्रैव कालं निर्दिशति श्रावणादावित्यादिना ॥१५०॥

अस्यैव स्वरूपं निर्देष्टुमाह

पाट्टसूत्रं तु कौशेयं
कार्पासं क्षौममेव च ।
चातुराश्रमिकाणां तु
सुभ्रुवा कर्तितोक्षितम् ॥१५१॥

त्रिधा तु त्रिगुणीकृत्य
मानसंख्यां तु कारयेत् ।
अष्टोत्तरं तन्तुशतं
तदर्धं वा तदर्धकम् ॥ १५२ ॥
ह्रासस्तु पूर्वसंख्याया
दशभिर्दशभिः क्रमात् ।
नवभिः पञ्चभिः सप्त-
विंशत्या वा शिवादितः ॥ १५३ ॥
यादृशस्तन्तुविन्यासो
ग्रन्थीन्कुर्यात्तु तावतः ।
चतुःसमविलिप्तांस्ता-
नथवा कुङ्कुमेन तु ॥ १५४ ॥
व्यक्ते जानुतटान्तं स्या-
ल्लिङ्गे पीठावसानकम् ।
अर्चासु शोभनं मूर्ध्नि
त्रितत्त्वपरिकल्पनात् ॥ १५५ ॥
द्वादशग्रन्थिशक्तीनां
ब्रह्मवक्त्रार्चिषामपि ।

कौशेयं पट्टभेदः । चातुराश्रमिकाणामिति समय्यादीनाम् । पूर्वसंख्याया इति अष्टोत्तर-शतादिरूपायाः । तत्र अष्टोत्तरशतात् दशभि-र्दशभिर्ह्रासे अष्टानवतितन्तुकानि च पवित्र-काणि भवन्तीत्यादि ब्रूमः । व्यक्त इति प्रति-मायाम् । लिङ्ग इत्यर्थादव्यक्ते व्यक्ताव्यक्ते च । अर्चास्विति सर्वासु । तदुक्तं मये

'त्रितयं मूर्ध्नि कर्तव्यमात्मविद्याशिवात्मकम् ।'

इति । शक्तीनामिति अघोर्यादीनाम् । ब्रह्मवक्त्रा-र्चिषामिति अङ्गवक्त्राणामित्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव

'ब्रह्मवक्त्रैश्च सहितान्यङ्गानि प्रवदाम्यहम् ।'

इति ॥

विद्यापीठे चले लिङ्गे
स्थण्डिले च गुरोर्गणे ॥१५६॥
घण्टायां स्रुक्स्रुवे शिष्य-
लिङ्गिषु द्वारतोरणे ।
स्वदेहे वह्निपीठे च
यथाशोभं तदिष्यते ॥ १५७॥

प्रासादे यागगेहे च
कारयेन्नवरङ्गिकम् ।

वह्निपीठ इति कुण्डे । नवरङ्गिकमिति नानावर्णमित्यर्थः ॥

अत्रैव ग्रन्थीन् निर्दिशति

विद्यापीठे तु खशराः
प्रतिमालिङ्गपीठगम् ॥ १५८ ॥
वसुवेदं च घण्टायां
शराक्ष्यष्टादश स्रुवे ।
वेदाक्षि स्रुचि षट्त्रिंशत्
प्रासादे मण्डपे रविः ॥१५९॥
रसेन्दु स्नानगेहेऽब्धि-
नेत्रे ध्यानगृहे गुरौ ।
सप्त साधकगाः पञ्च
पुत्रके सप्त सामये ॥ १६० ॥
चत्वारोऽथान्यशास्त्रस्थे
शिष्ये पञ्चकमुच्यते ।

लिङ्गिनां केवलो ग्रन्थि-
स्तोरणे दश कल्पयेत् ॥१६१॥
द्वारेष्वष्टौ ग्रन्थयः स्युः
कृत्वेत्थं तु पवित्रकम् ।
पूजयित्वा मन्त्रजालं
तत्स्थत्वात्मस्थते ततः ॥१६२॥
पवित्रकाणां संपाद्य
कुर्यात्संपातसंस्क्रियाम् ।
ततः संवत्सरं ध्याये-
द्भैरवं छिद्रसाक्षिणम् ॥१६३॥
दत्त्वा पूर्णाहुतिं देवि
प्रणमेन्मन्त्रभैरवम् ।
ओं समस्तक्रियादोष-
पूरणेश व्रतं प्रति ॥ १६४ ॥
यत्किंचिदकृतं दुष्टं
कृतं वा मातृनन्दन ।
तत्सर्वं मम देवेश
त्वत्प्रसादात्प्रणश्यतु ॥ १६५ ॥

सर्वथा रश्मिचक्रेश
नमस्तुभ्यं प्रसीद मे ।
अनेन दद्याद्देवाय
निमन्त्रणपवित्रकम् ॥ १६६ ॥
योगिनीक्षेत्रमातॄणां
बलिं दद्यात्ततो गुरुः ।
पञ्चगव्यं चरुं दन्त-
काष्ठं शिष्यैः समन्ततः॥१६७॥
आचार्य निद्रां कुर्वीत
प्रातरुत्थाय चाह्निकम् ।
ततो विधिं पूजयित्वा
पवित्राणि समाहरेत् ॥ १६८ ॥
दन्तकाष्ठं मृच्च धात्री
समृद्धात्री सहाम्बुना ।
चतुःसमं च तैः सार्धं
भस्म पञ्चसु योजयेत् ॥१६९॥

प्राग्दक्षपश्चिमोर्ध्वस्थ-
वामवक्त्रेषु वै क्रमात् ।
पञ्चैतानि पवित्राणि
स्थापयेच्चेशगोचरे ॥ १७० ॥
कुशेध्म पञ्चगव्यं च
शर्वाग्रे विनियोजयेत् ।
वामामृतादिसंयुक्तं
नैवेद्यं त्रिविधं ततः ॥ १७१ ॥
दद्यादसृक् तथा मद्यं
पानानि विविधानि च ।
ततो होमो महाक्ष्माज-
मांसैस्तिलयुतैरथो ॥ १७२ ॥
तिलैर्घृतयुतैर्यद्वा
तण्डुलैरथ धान्यकैः ।
शर्कराखण्डसंयुक्त-
पञ्चामृतपरिप्लुतैः ॥ १७३ ॥

मूलं सहस्रं साष्टोक्तं
त्रिशक्तौ ब्रह्मवक्त्रकम् ।
अर्चिषां तु शतं साष्टं
ततः पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ॥१७४॥
ततोऽञ्जलौ पवित्रं तु
गृहीत्वा प्रपठेदिदम् ।
अकामादथवा कामा-
द्यन्मया न कृतं विभो ॥१७५॥
तदच्छिद्रं ममास्त्वीश
पवित्रेण तवाज्ञया ।
मूलमन्त्रः पूरयेति
क्रियानियममित्यथ ॥ १७६ ॥
वौषडन्तं पवित्रं च
दद्याद्बिन्द्ववसानकम् ।
नादान्तं समनान्तं चा-
प्युन्मनान्तं क्रमात्त्रयम् ॥१७७॥

एवं चतुष्टयं दद्या-
दनुलोमेन भौतिकः ।
नैष्ठिकस्तु विलोमेन
पवित्रकचतुष्टयम् ॥ १७८ ॥
यत्किञ्चिद्द्विविधं वस्त्र-
च्छत्रालङ्करणादिकम् ।
तन्निवेद्यं दीपमालाः
सुवर्णतिलभाजनम् ॥ १७९ ॥
वस्त्रयुग्मयुतं सर्व-
सम्पूरणनिमित्ततः ।
भोजनीयाः पूजनीयाः
शिवभक्तास्तु शक्तितः ॥१८०॥
चतुस्त्रिद्व्येकमासादि-
दिनैकान्तं महोत्सवम् ।
कुर्यात्ततो न व्रजेयु-
रन्यस्थानं कदाचन ॥ १८१ ॥

ततस्तु दैशिकः पूज्यो
 गामस्मै क्षीरिणीं नवाम् ।
दद्यात्सुवर्णरत्नादि-
 रूप्यवस्त्रविभूषिताम् ॥ १८२ ॥
वदेद्गुरुश्च संपूर्णो
 विधिस्तव भवत्विति ।
वक्तव्यं देवदेवस्य
 पुनरागमनाय च ॥ १८३ ॥
ततो विसर्जनं कार्यं
 गुप्तमाभरणादिकम् ।
नैवेद्यं गुरुरादाय
 यागार्थे तन्नियोजयेत् ॥१८४॥
चतुर्णामपि सामान्यं
 पवित्रकमिति स्मृतम् ।
नास्माद्व्रतं परं किञ्चित्
 का वास्य स्तुतिरुच्यते॥१८५॥

शेषं त्वगाधे वार्योघे
क्षिपेन्न स्थापयेत्स्थिरम् ।

खशराः पञ्चाशत्। वसुवेदमष्टाचत्वारिंशत्। शराक्षि पञ्चविंशत्। वेदाक्षि चतुर्विंशत्। रविर्द्वादश। रसेन्दु षोडश। अब्धिनेत्रे चतुर्विंशत्। तदुक्तं

'विद्यापीठे तु पञ्चाशत् प्रतिमालिङ्गपीठयोः ।
चत्वारिंशदथाष्टौ च घण्टायां पञ्चविंशतिः ॥
अष्टादश स्रुवे ज्ञेयाः स्रुचि विंशच्चतुस्तथा ।
प्रासादे चैव षट्त्रिंशत् द्वादशैव तु मण्डपे ॥
ध्यानगेहे चतुर्विंशत् षोडश स्नानमण्डपे ॥
दैशिके सप्त दातव्याः साधके पञ्चकं ददेत् ॥
पुत्रके सप्तकं दद्याच्चतुः समयिनां तथा ।
अन्यशास्त्रोदितानां च शिष्याणां पञ्चकं ददेत् ॥
लिङ्गिनां केवलो ग्रन्थिस्तोरणेऽथ द्विपञ्चकम् ।
द्वारेषु अष्टकं दद्याद्ग्रन्थीनां मातृनायिके ॥'

इति। तत्स्थत्वादि प्रागेव व्याख्यातम्। अनेनेति श्लोकबद्धेन मन्त्रेण। आह्निकं च कुर्वीतेति प्राच्येन संबन्धः। तत इति आह्निकानन्तरम्। विधिं पूजयित्वेति गणेशादिविधिं विशेषेण इष्ट्वेत्यर्थः। यदुक्तं

'................विधिपूजां समाचरेत् ।
गणेशं प्रथमं पूज्य गुरुत्रयसमन्वितम् ॥
सर्वावरणसंयुक्तं त्रिशिरोमातृनायकम् ।
पवित्राण्याहरेत्पश्चात्................ ॥'

इति । तैरिति दन्तकाष्ठादिभिः सर्वैः

'दन्तकाष्ठं तथा देवि पूर्ववक्त्रे नियोजयेत् ।
धात्रीं तु मृत्तिकायुक्तां दक्षिणे विनियोजयेत् ॥
मृदमामलकैर्युक्तां पश्चिमे विनियोजयेत् ।
वारि चामलकैर्युक्तं चतुःसमसमन्वितम् ।
ऊर्ध्ववक्त्रस्य दातव्यं भस्म काष्ठमृदादिना ॥
उत्तरस्य तु वक्त्रस्य दापयेच्चुम्बकोत्तमः ।'

इति । एतानीति दन्तकाष्ठादीनि । ईशगोचर इति तत्कोणे । इदमिति वक्ष्यमाणम् । तदत्र सप्रणवोऽयं श्लोको यथाभिप्रेतो मूलमन्त्रः । पूरय क्रियानियमं वौषडित्यूहः । त्रयमिति तत्त्वकल्पनया, एवमित्याद्येन सह चतुष्टयमित्यत्र छेदः । पुनरागमनायेति

'ऊनाधिकं यद्विपरीतचेष्टं
क्षमस्व सर्वं मम विश्वमूर्ते ।
प्रसीद देवेश नमोऽस्तु तुभ्यं
प्रयाहि तुष्टः पुनरागमाय ॥'

इति वक्तव्यम् । गुप्तमिति यथा पामरादिरन्यो

लोभादिवैवश्यं न जानीयात्, अत एवोक्तं यागार्थे तन्नियोजयेत् । कास्य स्तुतिरिति । तदुक्तम्

'एतद्देवि परं गुह्यं व्रतानामधिनायकम् ।
विपरीतविनाशाय कर्तव्यं चुम्बकादिभिः ॥'

इत्युपक्रम्य

'कृच्छ्रचान्द्रायणेनैव वाजपेयाश्वमेधकैः ।
सौत्रामणिं चातिकृच्छ्रं सम्यङ्निर्वर्त्य यत्फलम् ॥
तत्फलं कोटिगुणितं पवित्रारोहणे कृते ।'

इति ॥

इदानीं कुलपर्वादावासूत्रितो नैमित्तिकविधिरुच्यते इत्याह

अथ नैमित्तिकविधि-
र्यः पुरासूत्रितो मया ॥ १८६ ॥
स भण्यते तत्र कार्या
देवस्यार्चा विशेषतः ।
चक्रयागश्च कर्तव्यः
पूर्वोक्तविधिना बुधैः ॥ १८७ ॥

तत्र यद्यन्निजाभीष्ट-
भोगमोक्षोपकारकम् ।
पारम्पर्येण साक्षाद्वा
भवेच्चिदचिदात्मकम् ॥ १८८ ॥
तत्पूज्यं तदुपायाश्च
पूज्यास्तन्मयताप्तये ।
तदुपायोऽपि संपूज्यो
मूर्तिकालक्रियादिकः ॥ १८९ ॥

चिदचिदात्मकमिति आत्मप्राणादिरूपमित्यर्थः । तदुपाया इति ज्ञानयोगादयः । मूर्तिर्लिङ्गादिरूपा, कालः कुलपर्वादिः, क्रिया स्नानध्यानादिरूपा ॥ १८९ ॥

ननु उपायत्वं नाम तदुपकरणमात्ररूपत्वमुच्यते, तस्यापि पूजया किं स्यादित्याशङ्क्य आह

उपेयसूतिसामर्थ्य-
मुपायत्वं तदर्चनात् ।

तद्रूपतन्मयीभावा-
दुपेयं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९० ॥

इदं हि नाम उपायस्य उपायत्वं यदुपेयाविष्करणे परानपेक्षं समर्थत्वम्। तत् तस्य उपेयोपायस्यापि अर्चनात्

'......सा पूजा ह्यादराल्लयः।' (वि० भै० १४७ श्लो०)

इत्यादिनीत्या तत्रैव लयात् उपायेऽपि तदुपेये इव तन्मयीभावो भवेत् येन यथायथमधिरोहात् निर्विलम्बमुपेयमयतैव स्यात् ॥ १९० ॥

अत एव आह

यथा यथा च नैकट्य-
मुपायेषु तथा तथा ।
अवश्यंभावि कार्यत्वं
विशेषाच्चार्चनादिके ॥ १९१ ॥

विशेषादिति लोके हि यावदुपायोपेययोरन्यत्वात् अन्यथाभावोऽपि संभाव्येत, इह पुनरुपेयमयतापत्तिरेव उपायत्वमित्यन्यथाभावाशङ्काया अपि नास्त्यवकाश इत्याशयः ॥ १९१ ॥

अतश्च आत्मज्ञानस्य साक्षान्मोक्षाद्युपाय-त्वात् तदवाप्तिदिनं मुख्यं पर्वेत्याह

ज्ञानस्य कस्यचित्प्राप्ति-
भोगमोक्षोपकारिणः ।
यदा तन्मुख्यमेवोक्तं
नैमित्तिकदिनं बुधैः ॥ १९२ ॥
तदुपायः शास्त्रमत्र
वक्ताप्यौपयिको गुरुः ।
तद्विद्योऽपि गुरुभ्राता
संवादाज्ज्ञानदायकः ॥ १९३ ॥

ननु इह पितरमुद्दिश्य भ्रात्रादिव्यवहारो न्याय्यः, तत्कथं गुरुमुद्दिश्यापि एवमुक्तमित्याशङ्क्य आह

गुरोः पत्नी तथा भ्राता
पुत्र इत्यादिको गणः ।
न योनिसंबन्धवशा-
द्विद्यासंबन्धजस्तु सः ॥१९४॥

नन्वत्र कस्मान्न यौनः संबन्ध इत्याशङ्क्य आह

वीर्यारुणपरीणाम-
देहाहन्ताप्रतिष्ठिताः ।
देहोपकारसन्ताना
ज्ञातेये परिनिष्ठिताः ॥ १९५ ॥

देहसन्तानः पुत्रादिः, उपकारसन्तानः सेवकादिः ॥ १९५ ॥

अतश्च स्मृतिरपि युक्तेत्याह

तथाच स्मृतिशास्त्रेषु
सन्ततेर्दायहारिता ।
युक्तैव तावान्स ह्युक्तो
भेदाद्दूरान्तिकत्वतः ॥ १९६ ॥
ये तु त्यक्तशरीरास्था
बोधाहम्भावभागिनः ।
बोधोपकारसन्तान-
द्वयात्ते बन्धुताजुषः ॥ १९७ ॥

तावानिति पुत्रपौत्रादिक्रमेण तथा तथा स्थित इत्यर्थः । स इति पित्रादिः । दूरान्तिकत्वतो भेदादिति पुत्रभ्रातृपुत्रादिलक्षणात् । यदभिप्रायेणैव

'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।' (मनु० ९।१८७)

इत्यादि स्मृतम् । त्यक्तशरीरास्था इति देहादावनात्माभिमानिन इत्यर्थः ॥ १९७ ॥

ननु अस्य कथं देहादावहम्भाव एव भ्रश्येत्, येन तत्र अनास्थापि स्यादित्याशङ्क्य आह

तत्रेत्थं प्राग्यदा पश्ये-
　च्छक्त्युन्मीलितदृक्क्रियः ।

इत्थमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ॥

तदेव आह

देहस्तावदयं पूर्व-
　पूर्वोपादाननिर्मितः ॥ १९८ ॥
आत्मा विकाररहितः
　शाश्वतत्वादहेतुकः ।

पूर्वपूर्वेति पितृपितामहादयः, अत एव कृतकत्वाद्विनश्वरः ॥

ननु यदि आत्मा निर्विकारः, तत्कथं पूर्णोऽपि अपूर्णतां श्रयेत्, अपूर्णोऽपि पूर्णतामित्याशङ्क्य आह

स्वातन्त्र्यात् पुनरात्मीया-
दयं छन्न इव स्थितः ॥१९९॥
पुनश्च प्रकटीभूय
भैरवीभावभाजनम्।

ननु अस्य पुनः स्वत एव चेद्भैरवीभावो भवेत्, तत्कृतमनया प्रक्रान्तया दर्शनव्यवस्थया; मलपरिपाकादिश्च हेतुर्न न्याय्य इत्युक्तम्, तत्कतरस्तावदत्र समुचित उपाय इति न जानीम इत्याशङ्क्य आह

तत्रास्य प्रकटीभावे
भुक्तिमुक्त्यात्मके भृशम् २००
य उपायः समुचितो
ज्ञानसन्तान एष सः।

समुचितोपायत्वमेव अस्य दर्शयति

क्रमस्फुटीभवत्तादृक्-
सदृशज्ञानधारया ॥ २०१ ॥

गलद्विजातीयतया
प्राप्यं शीघ्रं हि लभ्यते ।

ननु एवं प्राप्यलाभेऽस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

एवं चानादिसंसारो-
चितविज्ञानसन्ततेः ॥ २०२ ॥
ध्वंसे लोकोत्तरं ज्ञानं
सन्तानान्तरतां श्रयेत् ।

इदमेव च अन्यैरितो बाह्यैराश्रयपरावृत्तिरित्युक्तम् ॥

यद्यपि च विज्ञानसन्तानस्य कारणत्वमुक्तं, तथापि सहकारित्वात् न तन्मुख्यमित्यत्र मुख्येन कारणान्तरेण भाव्यमित्याह

असंसारोचितोदार-
तथाविज्ञानसन्ततेः ॥ २०३ ॥
कारणं मुख्यमाद्यं त-
द्गुरुविज्ञानमात्मगम् ।

मुख्यमिति उपादानरूपमित्यर्थः ॥

तदेव अस्य उपपादयति

अत्यन्तं स्वविशेषाणां
तन्त्रार्पणवशात् स्फुटम् ॥२०४॥
उपादानं हि तद्युक्तं
देहभेदे हि सत्यपि ।

तन्त्रार्पणवशादिति उपादानकारणं हि अनुगामि भवेदिति भावः ॥

ननु देहभेदे सति अन्यस्य अन्यत्र कथं स्वविशेषार्पणं न्याय्यमित्याशङ्क्य आह

देहसन्ततिगौ भेदा-
भेदौ विज्ञानसन्ततेः ॥२०५॥
न तथात्वाय योगीच्छा-
विष्टशावशरीरवत् ।

न तथात्वायेति क्वचिदपि नानयोः प्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥

नच अत्र कस्यचिद्विप्रतिपत्तिरित्याह

योगिनः परदेहादि-
जीवत्तापादने निजम् ॥२०६॥

देहमत्यजतो नाना-
ज्ञानोपादानता न किम् ।

नानाज्ञानेति चक्षुरादीन्द्रियजानामित्यर्थः ॥
प्रकृतमेव उपसंहरति

तेन विज्ञानसन्तान-
प्राधान्याद्यौनसन्ततेः ॥२०७॥
अन्योन्यं गुरुसन्तानो
यः शिवज्ञाननिष्ठितः ।
इत्थं स्थिते त्रयं मुख्यं
कारणं सहकारि च ॥ २०८ ॥
एककारणकार्यं च
वस्त्वित्येष गुरोर्गणः ।

इत्थं स्थित इति यौनसन्ततेर्गुणभावेन गुरुसन्ततेरेव प्राधान्ये न्याय्ये इत्यर्थः ॥

तदेव विभजति

गुरुः कारणमत्रोक्तं
तत्पत्नी सहकारिणी ॥ २०९ ॥

यतो निःशक्तिकस्यास्य
न यागेऽधिकृतिर्भवेत् ।

सहकारिणश्च कदाचिदसंभवेऽपि न काचित् क्षतिरित्याह

अन्तःस्थोदारसंवित्ति-
शक्तेर्बाह्यां विनापि ताम् २१०
सामर्थ्यं योगिनो यद्व-
द्विनापि सहकारिणम् ।
एकजन्या भ्रातरः स्यु-
स्तत्सदृग्यस्तु कोऽपि सः २११
पुनः परम्परायोगा-
द्गुरुवर्गोऽपि भण्यते ।
मुख्य एष तु सन्तानः
पूज्यो मान्यश्च सर्वदा ॥२१२॥

तत्सदृगिति गुरुभ्रात्रादिसदृश इत्यर्थः २१२

इदानीं

ज्ञानस्य कस्यचित्प्राप्तिः..................।' (१९२)

इत्यादिना उपक्रान्तं नैमित्तिकदिनमुख्यत्व-
मेव निर्वाहयति

गुर्वादीनां च सम्भूतौ
दीक्षायां प्रायणेऽपि च ।
यदहस्तद्धि विज्ञानो-
पायदेहादिकारणम् ॥ २१३ ॥
एवं स्वजन्मदिवसो
विज्ञानोपाय उच्यते ।
तादृग्भोगापवर्गादि-
हेतोर्देहस्य कारणम् ॥ २१४ ॥
दीक्षादिकश्च संस्कारः
स्वात्मनो यत्र चाह्नि तत् ।
भवेज्जन्मदिनं मुख्यं
ज्ञानसन्तानजन्मतः ॥ २१५ ॥
स्वकं मृतिदिनं यत्तु
तदन्येषां भविष्यति ।

नैमित्तिकं मृतो यस्मा-
च्छिवाभिन्नस्तदा भवेत्॥२१६॥

स्वजन्मेति शिष्यादेः । इदमत्र तात्पर्यं— यदिह सर्वेषां स्वजन्मदिनं तावन्मुख्यं नैमित्तिकम् । तथाहि यदि अयं देहो नाभविष्यत्, तज्ज्ञानमपि नाभविष्यत् । एवं गुरुजन्मदिनमपि, तदभावे किं सतापि स्वजन्मदिनेन स्यात् । एतच्च दीक्षासंस्कारं विना सर्वं व्यर्थमिति तद्दिनमपि मुख्यमेव नैमित्तिकम् । तदपि विज्ञानसन्ततेरुत्पादात् जन्मदिनमेव । प्रायणदिनमपि एवमेव यदत्रापि शिवेनैकात्म्यापत्तिः। इयांस्तु विशेषो यदुभयमेतत् स्वपरयोरपि, इदं तु परस्यैवेति । एवं च दिनत्रयस्यापि विज्ञानोपायदेहादिकारणत्वं युक्तमेवोक्तमिति ॥ २१६ ॥

ननु मरणमेव नाम किमुच्यते यस्मिन्सति शिवाभेदोऽपि भवेदित्याशङ्कायां प्रसङ्गापतितं मरणस्वरूपमेव तावदभिधातुं प्रतिजानीते

तत्र प्रसङ्गान्मरण-
स्वरूपं ब्रूमहे स्फुटम् ।

अनेन गुर्वादिजन्मदीक्षाप्रायणदिनार्चाप्रयोजनादिनिरूपणानन्तर्येण अनुजोद्देशोद्दिष्टमृतिपरीक्षणमपि उपक्रान्तम् ॥

तदेव आह

व्यापकोऽपि शिवः स्वेच्छा-
क्लृप्तसङ्कोचमुद्रणात् ॥ २१७ ॥
विचित्रफलकर्मौघ-
वशात्तत्तच्छरीरभाक् ।

किं नाम च अस्य शरीरभाक्त्वमुच्यत इत्याशङ्क्य आह

शरीरभाक्त्वं चैताव-
द्यत्तद्गर्भस्थदेहगः ॥ २१८ ॥
संवित्तेः शून्यरूढायाः
प्रथमः प्राणनोदयः ।

तच्च शरीरभाक्त्वं संवित्तेरेतावत्—यदस्याः शून्यदशामधिशयानाया बहिरुच्छलनादुदराकाशगर्भे वर्तमानं देहं गतः प्रथमः प्राणनोदयः

'प्राक् संवित् प्राणे परिणता ।'

इति नयेन आद्यस्पन्दसंज्ञितया प्राणनामात्र-रूपतया संवित् आश्यानतामाश्रितेत्यर्थः ॥

ननु गर्भस्थ एव देहः कुतस्त्यो यद्गतत्वेन प्राथमिकः प्राणनोदयोऽपि स्यादित्याशङ्क्य आह

गर्भस्थदेहनिर्माणे
तस्यैवेश्वरता पुनः ॥ २१९ ॥
असङ्कोचस्य तन्वादि-
कर्ता तेनेश उच्यते ।

तस्यैवेति प्राथमिकस्यैव प्राणनोदयस्य । असङ्कोचस्येति अपरिगृहीतप्राणापानाद्यवच्छेदस्येत्यर्थः । यद्वशादेव अयं प्रावादुकानां प्रवादस्तनुकरणभुवनादिनिर्माता परमेश्वर इति ॥

गृहीतसङ्कोचः पुनरयं जाड्याच्चेतनाधिष्ठेय एवेत्याह

स वाय्वात्मा दृढे तस्मि-
न्देहयन्त्रे चिदात्मना ॥२२०॥
प्रेर्यमाणो विचरति
भस्त्रायन्त्रगवायुवत् ।

अतः प्राग्गाढसंसुप्तो-
　　त्थितवत्स प्रबुध्यते ॥२२१॥
क्रमाद्देहेन साकं च
　　प्राणना स्याद्बलीयसी ।
तत्रापि कर्मनियति-
　　बलात्सा प्राणनाक्षताम् ॥२२२॥
गृह्णाति शून्यसुषिर-
　　संवित्स्पर्शाधिकत्वतः ।
एवं क्रमेण संपुष्ट-
　　देहप्राणबलो भृशम् ॥२२३॥
भोगान्कर्मकृतान्भुङ्क्ते
　　योन्ययोनिजदेहगः ।

स इति प्रथमः प्राणोदयः । वाय्वात्मेति प्राणापानादिवायुपञ्चकात्मना गृहीतावच्छेद इत्यर्थः । अत इति एवं वाय्वात्मनोऽस्य विचरणाद्धेतोः । स इति गर्भस्थो देहः । तदुक्तं प्राक्

'सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यै रूपैः पञ्चभिरात्मसात् ।
देहं यद् कुरुते संवित्पूर्णस्तेनैष भासते ॥' (६।१४)

इति । तत्रापीति एवं बलीयस्त्वे सतीत्यर्थः । अक्षताग्रहणे शून्येत्यादिहेतुः, शून्याश्चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानरूपाः शुषीर्नाडीर्लभमानस्य संवित्स्पर्शस्य आधिक्यात् इन्द्रियनाडीषु प्राणनात्मनः संवित्स्पर्शस्य उद्रेकेण अवस्थानादित्यर्थः । अत्रापि हेतुः कर्मनियतिबलादिति, यदभिप्रायेणैव

'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ।' (सां०का०२९)

इत्यादि अन्यैरुक्तम् । भुङ्क्ते इति अर्थाद्गृहीतसंकोचः शिव एव ॥

नच एतत्स्वोपज्ञमेव अस्माभिरुक्तमित्याह

उक्तं च गह्वराभिख्ये
शास्त्रे शीतांशुमौलिना ॥२२४॥
यथा गृहं विनिष्पाद्य
गृही समधितिष्ठति ।
तथा देही तनुं कृत्वा
क्रियादिगुणवर्जितः ॥ २२५ ॥
किञ्चित्स्फुरणमात्रः प्रा-
न्निष्कलः सोऽपि शब्द्यते ।

स्फुटेन्द्रियादितत्त्वस्तु
सकलात्मेति भण्यते ॥ २२६ ॥
इत्यादि श्रीगह्वरोक्तं
तत एव पठेद्बहु ।

तत एव बहु पठेदिति अस्माभिस्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न पठितमित्यभिप्रायः । तदुक्तं तत्र

'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं विश्वं तु सचराचरम् ।
मायातत्त्वसकाशात्तु सर्वमेव विनिःसृतम् ।
धर्माधर्मनिबद्धस्तु पिण्ड उत्पद्यते तदा ।
तत उत्पद्यते गन्धः शुक्रशोणितसंभवः ॥
शुक्रान्मांसं ततो मेदो मज्जा चास्थीनि देहिनाम् ।
रक्तात्त्वक्स्नायुमांसं च धातुषट्कं भवेदिदम् ॥
शुक्रं च शोणितं चैव अष्टधातुकमुच्यते ।
पश्चाद्भूतगणोपेतो देहो भवति देहिनाम् ॥
यथा गृहं तु निष्पाद्य गृही पश्चात्तु तिष्ठति ।
एवं देहं विनिष्पाद्य देही तिष्ठति चेश्वरः ॥
पुरुषः शून्यरूपस्तु निष्क्रियो गुणवर्जितः ।
किंचित्स्फुरणमात्रस्तु निष्कलः स हि कथ्यते ॥
सकलः कलया युक्तः शान्तात्मा प्रभुरव्ययः ।
तन्मात्राणि च भूतानि इन्द्रियाणि दशैव तु ॥
इन्द्रियार्था मनो बुद्धिस्तथाहंकार एव च ।
विज्ञेयः सकलो ह्येष शिवो देहे व्यवस्थितः ॥

मानुषाणां पशूनां च सर्पाणां जलचारिणाम् ।
व्यापकोऽपि शिवाख्यो वै संसारे संव्यवस्थितः ॥'

इत्यादि बहु ॥

इह मरणस्य नान्तरीयकवृत्तित्वात् जन्माभिधानपूर्वं समुचितं वचनमित्याह

क्षये तु कर्मणां तेषां
देहयन्त्रेऽन्यथागते ॥ २२७ ॥
प्राणयन्त्रं विघटते
देहः स्यात्कुड्यवत्ततः ।

तेषां तु कर्मणामिति देहारम्भकाणाम् । तत इति प्राणयन्त्रस्य विघटनात् ॥

तद्विघटनमेव दर्शयति

नाडीचक्रेषु सङ्कोच-
विकासौ विपरीततः ॥२२८॥
भङ्गः शोषः क्लिदिर्वात-
श्लेष्माद्यपचयोच्चयैः ।
इत्येवमादि यत्किञ्चित्
प्राक्संस्थानोपमर्दकम् ॥२२९॥

देहयन्त्रे विघटनं
　　तदेवोक्तं मनीषिभिः ।

विपरीतत इति संकुचितं हि नाडीचक्रं विकसति, विकसितं च संकुचतीति । अग्निः पित्तं, तेन धातुत्रयस्यापि अपचयादत्यन्तं वा चयादस्य भङ्गादि भवेत् येन एतत् प्राग्रूपात्प्रच्युतिमेव आसादयेदेवम् । किं बहुना यदेव नाम हि किञ्चित् देहयन्त्रे प्राक्संस्थानोपमर्दकं, तदेव मनीषिभिर्विघटनमित्युक्तं यल्लोके मरणमिति प्रसिद्धम् ॥

नच एतावतैव अस्य संसारोच्छेद इत्याह

तस्मिन्विघटिते यन्त्रे
　　सा संवित्प्राणनात्मताम् २३०
गृह्णाति योनिजेऽन्यत्र
　　वा देहे कर्मचित्रिते ।
स देहः प्रतिबुध्येत
　　प्रसुप्तोत्थितवत्तदा ॥ २३१ ॥

तस्यापि भोगतद्धानि-
मृतयः प्राग्वदेव हि ।

यत्र इति देहे वाशब्दादयोनिजेऽपि। प्रतिबुध्येतेत्यनेन अस्य सृष्टिरुक्ता । भोगतद्धानीति तत्प्राप्त्यप्राप्ती, एषैव च अस्य स्थितिः ॥

एते च अस्य सृष्ट्यादयः कर्मबलोपनता इति नियत्याद्यपेक्षित्वात् तत्तद्वैचित्र्यभाजो भवन्तीत्याह

विसृष्टिस्थितिसंहारा
एते कर्मबलाद्यतः ॥ २३२ ॥
अतो नियतिकालादि-
वैचित्र्यानुविधायिनः ।

अनुग्रहः पुनरस्य कर्मादि अनपेक्ष्यैव स्यादित्याह

अनुग्रहस्तु यः सोऽयं
स्वस्वरूपे विकस्वरे ॥ २३३ ॥
ज्ञस्यात्मेति कथं कर्म-
नियत्यादि प्रतीक्षते ।

ननु अनुग्रहस्यापि कर्मादिहेतुत्वे को दोष इत्याशङ्क्य आह

कर्मकालनियत्यादि
　　यतः सङ्कोचजीवितम् ॥२३४॥
सङ्कोचहानिरूपेऽस्मि-
　　न्कथं हेतुरनुग्रहे ।
अनुग्रहश्च क्रमिक-
　　स्तीव्रश्चेति विभिद्यते ॥ २३५॥
प्राक् चैष विस्तरात्प्रोक्त
　　इति किं पुनरुक्तिभिः ।

यदुक्तं प्राक्

'यत्तु कस्मिंश्चन शिवः स्वेन रूपेण भासते ।
तत्रास्य नाणुगे तावदपेक्ष्ये मलकर्मणी ॥
तथास्वरूपताहानौ तद्गतं हेतुतां कथम् ।
व्रजेन्मायानपेक्षत्वमत एवोपपादयेत् ॥
तेन शुद्धः स्वप्रकाशः शिव एवात्र कारणम् ।'(१३।११६)

इति । प्रागिति शक्तिपातपरीक्षाह्निके ॥

ननु एवंविधेन अनुग्रहेण अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तेन दीक्षाशिवज्ञान-
दग्धसङ्कोचबन्धनः ॥ २३६ ॥
देहान्ते शिव एवेति
नास्य देहान्तरस्थितिः ।

नन्वेवं देहान्तरानुत्पत्तौ दीक्षैव किं निमित्तमुत निमित्तान्तरमस्तीत्याशङ्क्य आह

येऽपि तत्त्वावतीर्णानां
शंकराज्ञानुवर्तिनाम् ॥ २३७॥
स्वयम्भूमुनिदेवर्षि-
मनुजादिभुवां गृहे ।
मृतास्ते तत्पुरं प्राप्य
पुरेशैर्दीक्षिताः क्रमात् ॥२३८॥
मर्त्येऽवतीर्य वा नो वा
शिवं यान्त्यपुनर्भवाः ।
तत्र स्वयम्भुवो द्वेधा
केऽप्यनुग्रहतत्पराः ॥ २३९ ॥

केऽपि स्वकृत्यायातांश-
स्थानमात्रोपसेविनः ।
येऽनुग्रहार्थमाह्वास्ता-
स्तेषु यो म्रियते नरः ॥२४०॥
सोऽनुग्रहं स्फुटं याति
विना मर्त्यावतारतः ।
यस्तु स्वकार्यं कुर्वाण-
स्तत्स्थानं नांशतस्त्यजेत् २४१
यथा गौरी तपस्यन्ती
कश्मीरेषु गुहागता ।
तत्रैव वा यथा ध्यानो-
द्धारे नरहरिर्विभुः ॥ २४२ ॥
वितस्तां नयतो दैत्यां-
स्त्रासयन्दृप्त उत्थितः ।
सालिग्रामे यथा विष्णुः
शिवो वा स्वोपभोगिनः २४३

तपस्यन्तौ बदर्यां च
नरनारायणौ तथा ।
इत्येवमादयो देवाः
स्वकृत्यांशस्थितास्तथा ॥२४४॥

आराधिताः स्वोचितं त-
च्छीघ्रं विदधते फलम् ।
स्वकृत्यांशस्थितानां च
धाम्नि येऽन्तं व्रजन्ति ते २४५

तत्र भोगांस्तथा भुक्त्वा
मर्त्येष्ववतरन्त्यपि ।
मर्त्यावतीर्णास्ते तत्त-
द्दंशकास्तन्मयाः पुनः ॥२४६॥

तद्दीक्षाज्ञानचर्यादि-
क्रमाद्यान्ति शिवात्मताम् ।
स्थावराद्यास्तिर्यगन्ताः
पशवोऽस्मिन्द्वये मृताः ॥२४७॥

स्वकर्मसंस्क्रियावेधा-
त्तल्लोके चित्रताजुषः ।

यद्यपि च अत्र पवित्रकविध्यनन्तरं तीर्थायतनचर्चनमुद्दिष्टं, तथापि तत् मरणोपयोगित्वात् तत्परीक्षान्तरुपक्षिप्तमिति न कश्चित् पूर्वापरव्याघातः। अनुग्रहतत्परा इति अबादिभ्यो हि तत्त्वेभ्यः परमेश्वराज्ञया पश्चापि अष्टकानि अनुग्रहार्थमेव भुवमवतीर्णानीत्याशयः। स्फुटमिति अनुग्रहार्थमेव एषामवतीर्णत्वात्। तपस्यन्तीत्यादिना एषां स्वकार्यावेदनं कृतम्। तत्रेति तत्परेषु मर्त्येष्वप्यवतरन्तीति तेषां साक्षादनुग्रहकारित्वाभावात्। तत्तदंशका इति ब्रह्मविष्णुरुद्राद्यंशा इत्यर्थः। अस्मिन्द्वय इति अनुग्रहार्थं स्वकार्यार्थं च अवतीर्णे॥

ननु यदि एवमत्र स्थावरादीनां सालोक्यं स्यात्, तन्मनुष्याणां का वार्तेत्याशङ्क्य आह

पुंसां च पशुमात्राणां
सालोक्यमविवेकतः ॥ २४८ ॥

पशुमात्राणामिति अन्येषां पुनः सायुज्यायपि भवेदिति भावः ॥ २४८ ॥

ननु एषां स्थावरादिवदेव किमविवेकः समस्ति न वेत्याशङ्क्य आह

अविवेकस्तद्विशेषा-
नुन्मेषान्मौढ्यतस्तथा ।

तद्विशेषानुन्मेषादिति राजसत्वात् पुंसाम् । मौढ्यत इति स्थावरादीनां तामसत्वात् ॥

ननु अन्यत्र स्थावरादीनां

'येषां मृतानां चर्माणि यान्ति योगं शिवालये ।
वृक्षाणामपि दारूणि तेऽपि रुद्रा न संशयः ॥'

इति दृशा रुद्रत्वमेव भवेदित्युक्तम् । इह पुनरेषां सालोक्यं कस्मादभिहितमित्याशङ्क्य आह

स्थावराद्यास्तथाभाव-
मुत्तरोत्तरतां च वा ॥ २४९ ॥
प्रपद्यन्ते न ते साक्षा-
द्रुद्रतां तां क्रमात्पुनः ।

तथाभावमिति स्थावरादिरूपत्वम् । उत्तरोत्तरतामिति पुमादिरूपतासादनक्रमेण ॥

अत एव आगमोऽप्येवमित्याह

हंसकारण्डवाकीर्णे
नानातरुकुलाकुले ॥ २५० ॥

इत्येतदागमेषूक्तं
　　तत एव पुरे पुरे ।
क्षेत्रमानं ब्रुवे श्रीम-
　　त्सर्वज्ञानादिषूदितम् ॥२५१॥
लिङ्गाद्धस्तशतं क्षेत्र-
　　माचार्यस्थापिते सति ।
स्वयम्भूते सहस्रं तु
　　तदर्धमृषियोजिते ॥ २५२ ॥
तत्त्ववित्स्थापिते लिङ्गे
　　स्वयम्भूसदृशं फलम् ।
अतत्त्वविद्यदाचार्यो
　　लिङ्गं स्थापयते तदा ॥२५३॥
पुनर्विधिर्भवेद्दोषो
　　ह्यन्यथोभयदूषकः ।

ननु स्वयम्भ्वादीनां साक्षात्सन्निधेः क्षेत्रादिरूपत्वमस्तीति तद्गृहे मृतानां भवेदेवं, को दोषः; मनुष्यादिप्रतिष्ठितानां लिङ्गानां पुनः कथमेवं युज्येतेत्याशङ्कां प्रशमयितुमागममेव संवादयति क्षेत्रेत्यादिना। आचार्योऽत्र उत्कर्षी ॥

अतत्त्ववित्त्वमेव दर्शयति

अहमन्यः परात्मान्यः
शिवोऽन्य इति चेन्मतिः २५४
न मोचयेन्न मुक्तश्च
सर्वमात्ममयं यतः ।
तस्मात्तत्त्वविदा यद्य-
स्स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ॥२५५॥
तदेवायतनत्वेन
संश्रयेद्भुक्तिमुक्तये ।

तथाच आगमोऽप्येवमित्याह

उक्तं श्रीरत्नमालायां
ज्ञात्वा कालमुपस्थितम् २५६
मोक्षार्थी न भयं गच्छे-
त्त्यजेद्देहमशङ्कितः ।
तीर्थायतनपुण्येषु
कालं वा वञ्चयेत्प्रिये ॥२५७॥
अयोगिनामयं पन्था
योगी योगेन वञ्चयेत् ।

वञ्चने त्वसमर्थः सन्
क्षेत्रमायतनं व्रजेत् ॥२५८॥
तीर्थे समाश्रयात्तस्य
वञ्चनं तु विजायते ।

ज्ञात्वेति

'यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादौ वाथ शुष्यतः ।
धूमो वा मस्तके नश्येद्दशाहं न स जीवति ॥'

इत्याद्युक्तैस्तत्रत्यैरेव लक्षणैः । त्यजेदिति उत्क्रान्त्यादिक्रमेण । उत्क्रान्त्यादावसमर्थः पुनस्तीर्थादावनशनादिना देहं त्यजेत्, येन अस्य पुनर्जन्ममरणायोगात् कालवञ्चनं सिध्येदित्याह तीर्थेत्यादि; अत एवाह अयोगिनामयं पन्था इति । अनशनादिनापि देहं त्यक्तुमसमर्थेन क्षेत्रादि आश्रयणीयमेव यद्वशात्स्वारसिके देहापगमे कालवञ्चनं स्यादित्याह वञ्चने त्विति । एकस्तुशब्दो हेतौ ॥

इदमेव च अत्र नाभिधेयं, यावदन्यदपीत्याह

अनेन च धराद्येषु
तत्त्वेष्वभ्यासयोगतः ॥२५९॥

तावत्सिद्धिजुषोऽप्युक्ता
मुक्त्यै क्षेत्रोपयोगिता।

धरादियोगिनां हि तद्धारणाक्रमेण तत्सिद्धिभाक्त्वं तावत् सिद्धं, मुक्तिस्तु क्षेत्रोपसेवनाद्भवेदिति भावः॥

नन्वेवं क्षेत्रोपयोगः किमज्ञानामेव, किं स्वित् ज्ञानिनामपीत्याशङ्क्य आह

सम्यग्ज्ञानिनि वृत्तान्तः
पुरस्तात्तूपदेक्ष्यते॥ २६० ॥

नन्वेवं ये न ज्ञानिनः, नापि पशवः, तेषां का वार्तेत्याशङ्क्य आह

पशूनामेष वृत्तान्तो
ये तु तत्त्वदीक्षिताः।
ते तदीशसमीपत्वं
यान्ति स्वौचित्ययोगतः॥२६१॥
योग्यतावशसंजाता
यस्य यत्रैव वासना।

स तत्रैव नियोक्तव्यः
पुरेशाच्चोर्ध्वशुद्धिभाक् ॥२६२॥
इति श्रीपूर्वकथितं
श्रीमत्स्वायम्भुवेऽपिच ।
यो यत्राभिलषेद्भोगा-
न्स तत्रैव नियोजितः ॥२६३॥
सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्या-
दित्याद्यन्यत्र वर्णितम् ।

स्वौचित्येति नतु क्षेत्रौचित्ययोगतः । अन्यत्र श्रीमत्स्वायम्भुवेऽपि च वर्णितमिति संबन्धः ॥

क्षेत्रौचित्यात् पुनरेषां लोकधर्मिणां तत्सायुज्यमेव भवेदित्याह

ये तु तत्तत्त्वविज्ञान-
मन्त्रचर्यादिवर्तिनः ॥ २६४ ॥
मृतास्ते तत्र तद्रुद्र-
सयुक्त्वं यान्ति कोविदाः ।

नन्वेवमपि एषां सर्वेषां किमविशेषेणैव रुद्रत्वेन अवतारः, उत नेत्याशङ्क्य आह

तेषां सयुक्त्वं यातानामपि संस्कारतो निजात् ॥२६५॥
तथा तथा विचित्रः स्याद्वतारस्तदंशतः ।

संस्कारत इति प्राक्कर्मवासनारूपात् ॥

तथा च आगमोऽपीत्याह

सिद्धान्तादौ पुराणेषु तथाच श्रूयते बहु ॥ २६६ ॥
तुल्ये रुद्रावतारत्वे चित्रत्वं कर्मभोगयोः ।

नन्वेवमैकरूप्येऽपि रुद्रत्वस्य कथमेतद्युज्येतेत्याशङ्क्य आह

अनेकशक्तिखचितं यतो भावस्य यद्वपुः ॥२६७॥
शक्तिभ्योऽर्थान्तरं नैष तत्समूहादृते भवेत् ।

यच्छब्दो हेतौ भिन्नक्रमः, तेन वपुःशब्दानन्तरं योज्यः, एवं तर्हि तत्तच्छक्त्यतिरिक्तं

भावस्य रूपं पर्यवस्येदित्याशङ्क्य आह शक्तिभ्योऽर्थान्तरं नैष इति । ततोऽर्थान्तरत्वे तु अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह तत्समूहादृते भवेदिति । यदनेकाभाससंमूर्छनात्मको भाव इति एष तदाभाससंमूर्छनामन्तरेण न किंचिदपि रूपं बिभृयादित्यस्मात्सिद्धान्तः ॥

ननु अनेन प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तेन शक्तिसमूहाख्यात्
तस्माद्रुद्राद्यदंशतः ॥ २६८ ॥
कृत्यं तदुचितं सिद्ध्येत्
सोंऽशोऽवतरति स्फुटम् ।

अतश्च अनेकाभासकदम्बतया उद्भासमानाद्रुद्रात् यस्मादेव आभासांशात् तत्तत्प्राक्कर्मानुगुणं कार्यं सिद्ध्येत्, स एव आभासांशः स्फुटमवतरति तत्तद्रुद्ररूपतां साक्षाद्गृह्णीयादित्यर्थः ॥

अत्रैव अधिकारिभेदात् वैचित्र्यान्तरमपि दर्शयितुमाह

ये चाधरप्राप्तदीक्षा-
स्तदास्थानुज्झिताः परे ॥२६९॥

तत्त्वे मृताः काष्ठवत्तेऽ-
धरेऽप्युत्कर्षभागिनः।
ये तूज्झिततदुत्कर्षा-
स्ते तदुत्तरभागिनः॥ २७०॥
येऽप्यूर्ध्वतत्त्वदीक्षास्ते
विना तावद्विवेकतः।
प्राप्ताधरान्ता अपि त-
द्दीक्षाफलसुभागिनः॥ २७१॥
अत्यक्तास्था हि ते तत्र
दीक्षायामपि शास्त्रितात्।
विना विवेकादास्थां ते
श्रिता लोकप्रसिद्धितः॥२७२॥

ये च लोकधर्मिण एव अप्ततत्त्वादावधरपदे प्राप्तयोजनिकास्तत्रैव च सादराः, परे तदुत्तरे तेजस्तत्त्वादौ तत्तत्त्वावतीर्णस्य अतिगुह्याष्टकादिमध्यादेकतरस्य स्थाने विनैव सन्धानं मृतास्ते तत्र अधरेऽपि उत्कर्षभागिनः तत्स्थानमृतसाधकान्तरवैलक्षण्येन भोगभाजो भवन्ती-

त्यर्थः । ये पुनरप्तत्त्वादावेव प्राप्तदीक्षाः, तत्र तथा अनादृतास्तेऽपि एवं मृतास्तदुत्तरे तेजस्तत्त्वादावेव भोगिनस्तत्पदमेव आसादयन्तीत्यर्थः । येऽपि तेजस्तत्त्वादावूर्ध्वे प्राप्तदीक्षास्ते मौढ्यादप्तत्त्वाद्यवतीर्णस्य स्वयम्भुवः संबन्धिनि अधरे स्थाने प्राप्तमृत्यवोऽपि तद्दीक्षाफलमेव सुष्ठु भजन्ते । यतस्ते तथाविधायामपि दीक्षायां बद्धास्था गतानुगतिकया प्रसिद्धिमात्रादेव अधरायतनादावास्थां श्रिताः । नहि एषामेवं शास्त्रीयो विवेकः समस्ति येन दीक्षोचितमेव स्थानमनुसरेयुः ॥ २७२ ॥

एवमियता किं पर्यवसितमित्याशङ्क्य आह

पशुमात्रस्य सालोक्यं
सामीप्यं दीक्षितस्य तु ।
तत्परस्य तु सायुज्य-
मित्युक्तं परमेशिना ॥ २७३ ॥

दीक्षितस्येति लोकधर्मिदीक्षया । तत्परस्येति एवं दीक्षितत्वेऽपि तत्तत्स्थानादौ मृतस्य ॥

सिद्धान्तादावूर्ध्वोर्ध्वं दीक्षितस्य पुनस्तत्र अ-नास्थया तीर्थादि आश्रयतः सर्वं निरर्थकमेव भवेदित्याह

यस्तूर्ध्वशास्त्रगस्तत्र
त्यक्तास्थः संशयेन सः ।
व्रजन्नायतनं नैव
फलं किञ्चित्समश्नुते ॥२७४॥
उक्तं तद्विषयं चैत-
द्देवदेवेन यद्वृथा ।
दीक्षा ज्ञानं तथा तीर्थं
तस्येत्यादि सविस्तरम् ॥२७५॥

तदुक्तं

'दीक्षितः शिवसिद्धान्ते गुरुपूजादिकां क्रियाम् ।
कृत्वान्ते च व्रजेद्यस्तु तीर्थमायतनादि वा ॥
वृथा दीक्षा वृथा ज्ञानं मन्त्राराधनमेव च ।
त्यक्तं तेनैव तत्सर्वं तीर्थमात्रफलेप्सुना ॥'

इति ॥ २७५ ॥

यस्तु तावदयोग्योऽपि
तथास्ते स शिवालये ।

पश्चादास्थानिबन्धेन
तावदेव फलं भजेत् ॥२७६॥

तावद्योग्य इति आजीवम् । पश्चादिति मृत्युसमय एव । तावदिति पूर्णम् ॥ २७६ ॥

ननु स्वयम्भ्वादीनामेव स्थाने मृतानामेवं भवेदिति कस्मादुक्तं, यदन्यत्र अन्तर्वेद्यादावपि मरणस्थानत्वमभिहितमित्याशङ्क्य आह

नदीनगह्रदप्रायं
यच्च पुण्यं न तन्मृतौ ।
उत्कृष्टं तन्मृतानां तु
स्वर्गभोगोपभोगिता ॥२७७॥
ये पुनः प्राप्तविज्ञान-
विवेका मरणान्तिके ।
अधरायतनेष्वास्थां
श्रितास्तेऽत्र तिरोहिताः॥२७८॥

निष्कृतिश्च एषां किमस्ति न वेत्याशङ्क्य आह

तज्ज्ञानदूषणोक्तं य-
त्तेषां स्यात्किल पातकम् ।

तत्तत्पुरेशदीक्षादि-
क्रमान्नश्येदिति स्थितिः ॥२७९॥
दीक्षायतनविज्ञान-
दूषिणो ये तु चेतसा ।
आचरन्ति च तत्तेऽत्र
सर्वे निरयगामिनः ॥ २८० ॥

ननु एते साक्षात् यदि आचरन्तो दृश्यन्त इति कुतस्तद्विशेष एषां ज्ञायेतेत्याशङ्क्य आह

ज्ञानायतनदीक्षादा-
वास्थाबन्धपरिच्युतिः ।
व्यापारव्याहृतैर्ज्ञेया

इह द्विविधानि व्यापारव्याहृतानि संसार-भागीयानि कैवल्यभागीयानि च । तत्र एषां क्वचिद्यथानुसन्धानं प्रवृत्तिः, क्वचिद्यथानुसन्धानं, क्वचिच्च निरनुसन्धानमिति । तत्र आद्यः स्पष्ट एव पन्था यथानुसन्धानं व्यापारादेर्भावात् । द्वितीयस्तु विपर्यस्तो व्यापारादेरनुसन्धानविपर्ययेण दर्शनात् । तृतीयस्तु नैवंविध इत्याह

तान्यपि द्विविधानि च ॥२८१॥
यानि जातुचिदप्प्येव
स्वास्थ्ये नोदमिषन्पुनः ।
अस्वास्थ्ये धातुदोषोत्था-
न्येव तद्भोगमात्रकम् ॥२८२॥

यानि संसारकैवल्यभागीयतया द्विविधानि, तानि व्यापारव्याहृतानि स्वास्थ्ये कदाचिदपि नोदितानि यथा ज्ञानिनः संसारभागीयानि अज्ञानिनस्तु कैवल्यभागीयानि, अस्वास्थ्ये पुनर्धातुदोषवशादुत्थितानि तद्भोगमात्रकमेव तदानीमेषामेवंविधः प्राक्कर्मबलोपनतो भोग एव, नतु शुभाशुभकारि किञ्चिदित्यर्थः ॥ २८२ ॥

ननु कथं भोगमात्रकमेव एतदित्युक्तं यज्ज्ञानिनोऽपि अन्तश्च आत्तानां संसारवासनानामन्तरान्तरा दर्शनादज्ञानित्वं स्यात्, अज्ञानिनोऽपि ज्ञान्युचितानां संस्काराणामुदयात् ज्ञानित्वमितीत्याशङ्क्य आह

धातुदोषाच्च संसार-
संस्कारास्ते प्रबोधिताः ।

छिद्रगा अपि भूयिष्ठ-
ज्ञानदग्धा न रोहिणः ॥२८३॥
ये तु कैवल्यभागीयाः
स्वास्थ्येऽनुन्मिषिताः सदा ।
अस्वास्थ्ये चोन्मिषन्त्येते
संस्काराः शक्तिपाततः॥२८४॥

भूयिष्ठेति एषां हि बलवज्ज्ञानमित्याशयः । अनुन्मिषिता इति अर्थादज्ञानिनः ॥

ननु स्वास्थ्याविशेषेऽपि ज्ञानिनां धातुदोषादेते संस्काराः प्रबुद्धाः, इतरेषां तु शक्तिपातत इति कुतस्त्योऽयं विशेष इत्याशङ्क्य आह

यतः सांसारिकाः पूर्व-
गाढाभ्यासोपसंस्कृताः ।
इत्यूचे भुजगाधीश-
स्तच्छिद्रेष्विवति सूत्रतः ॥२८५॥
ये तु कैवल्यभागीयाः
प्रत्ययास्ते न जातुचित् ।

अभ्यस्ताः संसृतेर्भावा-
स्तेनैते शक्तिपाततः ॥ २८६ ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह इतीत्यादि । तच्छिद्रेष्विति सूत्रत इति

'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः' (४।२७)

इति सूत्रे इत्यर्थः । सांसारिकाणां हि व्यापारादीनां जन्मान्तरीयो गाढाभ्यासोऽस्ति निमित्तं, यद्वशादेषामुदयोऽपि स्यात्, इतरेषां तु संसारिषु अभ्यासो नास्ति, कादाचित्कश्च उदयो दृश्यते, तदत्र केनचित् निमित्तेन भाव्यम् । सच शक्तिपात एवेति युक्तमुक्तमेते संस्काराः शक्तिपातत इति ॥

ननु एवं ज्ञानिनोऽपि एते संस्कारास्तिरोधानशक्तिपातहेतुका एव सन्त्विवत्याशङ्क्य आह

व्यापारव्याहृतैस्तेन
धातुदोषप्रकोपितैः ।
अप्राप्तनिश्चयामर्शैः
सुप्तमत्तोपमानकैः ॥ २८७ ॥

विपरीतैरपि ज्ञान-
दीक्षागुर्वादिदूषकैः ।
तिरोभावो न विज्ञेयो
हृदये रूढ्यभावतः ॥ २८८ ॥

अप्राप्तनिश्चयामर्शैरिति अन्यथासिद्धत्वात् । रूढ्यभावत इति अस्य हि अन्यत्र अस्ति दृढ-तरमभ्यास इति भावः ॥ २८८ ॥

अतश्च अस्य अन्येऽपि सांसारिकाः संस्काराः सन्तीत्याह

अत एव प्रबुद्धोऽपि
कर्मोत्थान्भोगरूपिणः ।
यमकिङ्करसर्पादि-
प्रत्ययान्देहगो भजेत् ॥२८९॥

तर्हि अस्य किं नाम मुक्तत्वमित्याशङ्क्य आह

नैतावता न मुक्तोऽसौ
मृतिर्भोगो हि जन्मवत् ।
स्थितिवच्च ततो दुःख-
सुखाभ्यां मरणं द्विधा ॥२९०॥

अतो यथा प्रबुद्धस्य
सुखदुःखविचित्रताः ।
स्थितौ न घ्नन्ति मुक्तत्वं
मरणेऽपि तथैव ताः ॥२९१॥

अत इति जन्मादिवत् मरणस्यापि भोगविशेषात्मकत्वात् ॥ २९१ ॥

योगिनां पुनर्ज्ञानिभ्योऽपि मृतावतिशय इत्याह

ये पुनर्योगिनस्तेऽपि
यस्मिंस्तत्त्वे सुभाविताः ।
चित्तं निवेशयन्त्येव
तत्तत्त्वं यान्त्यशङ्किताः ॥२९२॥

निवेशयन्तीति उत्क्रान्त्यादिनिमित्तम् । अशङ्किता इति मरणव्यथाद्ययोगात् ॥ २९२ ॥

तथाच आगमोऽप्येवमित्याह

श्रीस्वच्छन्दे ततः प्रोक्तं
गन्धधारणया मृताः ।

इत्यादि मालिनीशास्त्रे
धारणानां तथा फलम् ॥२९३॥

यदुक्तं

'धारणां गन्धतन्मात्रे प्राणांस्त्यक्त्वा तु योगिनः ।
ते यान्ति तादृशीं मूर्तिं धरित्र्याः परमां तनुम् ॥'
(१०।७८८)

इति ।

'रसतन्मात्रमात्रे वै कृत्वा सम्यक् तु धारणाम् ।
अपां योनिं परां प्राप्ताः ………………… ॥'
(१०।७९९)

इति च । श्रीपूर्वशास्त्रे तु द्वादशपटलात्प्रभृति वितत्य एतदुक्तमिति तत एव अवधार्यम् ॥२९३॥

ननु मरणं चेद्योगिनामस्ति अवश्यं, सुखदुःखाद्यात्मा तद्भोगोऽपि स्यात्; तत्किमेतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

एतेषां मरणाभिख्यो
भोगो नास्ति तु ये तनुम् ।
धारणाभिस्त्यजन्त्याशु
परदेहप्रवेशवत् ॥ २९४ ॥

ननु कियान् मरणाभिख्यो भोगो य एषां नास्तीत्याशङ्क्य आह

एतावान्मृतिभोगो हि
मर्मच्छिन्मूढताक्षगा ।
ध्वान्ताबिलत्वं मनसि
तच्चैतेषु न विद्यते ॥ २९५ ॥

तदिति मर्मच्छिदादि ॥ २९५ ॥

तदेव उपपादयति

तथाहि मानसं यत्नं
तावत्समधितिष्ठति ।
अहंरूढ्या परे देहे
यावत्स्याद्बुद्धिसंचरः ॥ २९६ ॥
प्राणचक्रं तदायत्त-
मपि संचरते पथा ।
तेनैवातः प्रबुध्येत
परदेहेऽक्षचक्रकम् ॥ २९७ ॥

यदि हि नाम स्वदेहं त्यजतो योगिनो मर्मसु वेदना, इन्द्रियेषु मोहो, मनसि तमोमयत्वं च अभविष्यत्, तदयं तत्प्रयत्ननिर्वर्त्यं परपुरप्रवेशादि एवं कथङ्कारमकरिष्यत्। मनः-

प्रयत्नाधीन एव हि योगिनः परदेहे बुद्धिप्राणादिसंचारः, येन अस्य तत्र अहन्ताप्ररोहः ॥

ननु प्राणादेरिन्द्रियचक्रस्य मनोऽनुगामित्वमेव कस्मादित्याशङ्कां दृष्टान्तदिशा उपशमयति

मक्षिका मक्षिकाराजं
यथोत्थितमनूत्थिताः ।
स्थितं चानुविशन्त्येवं
चित्तं सर्वाक्षवृत्तयः ॥ २९८ ॥

एवं योगिनां देहापगमेऽपि अन्यवदिन्द्रियाणामन्तरा अस्तमयो नास्तीत्याह

अतोऽस्य परदेहादि-
संचारे नास्ति मेलनम् ।
अक्षाणां मध्यगं सूक्ष्मं
स्यादेतद्देहवत्पुनः ॥ २९९ ॥

अत इति मृतिभोगाभावात् । ननु एतस्मिन्नेव देहे गाढमर्मप्रहारमात्रेणेन्द्रियाणामन्तरा

मेलनं भवेत्, कथं पुनस्तत्त्यागेनेत्याशङ्क्य उक्तं सूक्ष्मं स्यादेतद्देहवत्पुनरिति ॥ २९९ ॥

एतदेव दृष्टान्तगर्भमुपसंहरति

एवं परशरीरादि-
चारिणामिव योगिनाम् ।
तत्तत्तत्त्वशरीरान्त-
श्चारिणां नास्ति मूढता ॥३००॥
ते चापि द्विविधा ज्ञेया
लौकिका दीक्षितास्तथा ।
पूर्वे शिवाः स्युः क्रमशः
परे तद्भोगमात्रतः ॥ ३०१ ॥
दीक्षाप्यूर्ध्वाधरानेक-
भेदयोजनिकावशात् ।
भिद्यमाना योगिनां स्या-
द्विचित्रफलदायिनी ॥ ३०२ ॥

ते इति योगिनः। लौकिका इति पातञ्जलादिनिष्ठाः ॥ ३०२ ॥

एवं योगिनो मृतवृत्तान्तमभिधाय, ज्ञानिनोऽपि आह

ये तु विज्ञानिनस्तेऽत्र
द्वेधा कम्प्रेतरत्वतः ।
तत्र ये कम्प्रविज्ञाना-
स्ते देहान्ते शिवाः स्फुटम् ३०३

एतदेव उपपादयति

यतो विज्ञानमेतेषा-
मुत्पन्नं नच सुस्फुटम् ।
विकल्पान्तरयोगेन
नचाप्युन्मूलितात्मकम् ॥३०४॥
अतो देहे प्रमादोत्थो
विकल्पो देहपाततः ।
नश्येदवश्यं तच्चापि
बुध्यते ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३०५ ॥

नच सुस्फुटमिति देहबलोपनतेन विकल्पेन ग्लपनात् । विकल्पान्तरेति विरुद्धस्य ॥३०५॥

ननु देहपाते विकल्पस्य प्रशमोऽस्तु, प्रस्फुटज्ञानोदये तु को हेतुरित्याशङ्क्य आह

संस्कारकल्पनातिष्ठ-
दध्वस्तीकृतमन्तरा ।
प्राप्तपाकं संवरीतु-
रपाये भासते हि तत् ॥३०६॥
ये तु स्वभ्यस्तविज्ञान-
मयाः शिवमयाः सदा ।
जीवन्मुक्ता हि ते नैषां
मृतौ कापि विचारणा ॥३०७॥

प्राप्तपाकमिति परां काष्ठामधिरूढमित्यर्थः । संवरीतुरिति पिधायकस्य देहस्य ॥ ३०७ ॥

ननु किं न ज्ञानिनां मृतौ विचारः, यत्तेऽपि तदा पामरवत् देहादिमया एव किं न वेत्याशङ्क्य दृष्टान्तगर्भमाह

यथाहि जीवन्मुक्तानां
स्थितौ नास्ति विचारणा ।

सुखिदुःखिविमूढत्वे,
मृतावपि तथा न सा ॥३०८॥

तथाच आगम इत्याह

श्रीरत्नमालाशास्त्रे त-
दुवाच परमेश्वरः ।
स्वशास्त्रे चाप्यहीशानो
विश्वाधारधुरन्धरः ॥३०९॥

स्वशास्त्रे इति आधारकारिकासु ॥ ३०९ ॥

तदेव क्रमेण पठति

रथ्यान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये
चण्डालगेहे निरये श्मशाने ।
सचिन्तको वा गतचिन्तको वा
ज्ञानी विमोक्षं लभतेऽपि चान्ते ॥३१०

निरये इति अपकृष्टस्थाने इत्यर्थः ॥३१०॥

एतदेव संक्षेपेण व्याचष्टे

अपिचेति ध्वनिर्जीव-
न्मुक्ततामस्य भाषते ।

सचिन्ताचिन्तकत्वोक्ति-
　　रेतावत्संभवस्थितिम् ॥ ३११ ॥

न केवलमन्ते ज्ञानी विमोक्षं लभते, यावज्जीवन्नपीत्यर्थः । एतावदिति आसङ्गरहित इति यावत् ॥ ३११ ॥

इतरत्रापि तात्पर्यार्थं तावदाह

तीर्थे श्वपचगृहे वा
　　नष्टस्मृतिरपि परित्यजेद्देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः
　　कैवल्यं याति हतशोकः ॥३१२॥

अनन्तकारिका चैषा
　　प्राहेदं बन्धकं किल ।
सुकृतं दुष्कृतं चास्य
　　शङ्क्यं तच्चास्य नो भवेत् ॥३१३॥

ज्ञानिनो हि बन्धकं कर्म नास्तीत्यस्य तीर्थादौ मरणे न कश्चिद्विशेष इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

तदेव पदशो व्याचष्टे

अपिशब्दादलुप्तस्मृ-
त्या वा संभाव्यते किल।
मृतिर्नष्टस्मृतेरेव
मृतेः प्राक् सास्तु किं तया॥३१४॥
लिङ्क् संभावनायां स्या-
दियत्संभाव्यते किल।
सच कालध्वनिः प्राह
मृतेर्मुक्तावहेतुताम्॥ ३१५॥

इह मरणं तावत् नष्टस्मृतेरेव भवतीति संभवन्त्या अपि मरणात्प्राक् स्मृत्या न कश्चिदर्थः इति। अपिशब्दादनष्टायां स्मृतौ संभावनापि अफलप्रायैवेत्यर्थः। लिङ्कििति परित्यजेदिति। इयत्संभाव्यते इति ज्ञानी हि नष्टस्मृतिरनष्टस्मृतिर्वा यत्र तत्र देहं परित्यजतीति। मृतेर्मुक्तावहेतुतामिति ज्ञानप्राप्त्यैव हि अयं मुक्तः, किमस्य स्मरणेनेत्याशयः॥ ३१५॥

ननु यद्येवं ज्ञानसमकालमेव मुक्तः, किं कैवल्यं यातीत्युक्तमित्याशङ्क्य आह

कैवल्यमिति चाशङ्का-
पदं याप्यभवत्तनुः ।
भेदप्रदत्वेनैषापि
ध्वस्ता तेन विशोकता ॥३१६॥

आशङ्कापदमिति ज्ञानसमकालमेव अयं किं मुक्तो न वेति । अत एव हतशोको निःशङ्क इत्युक्तम् ॥ ३१६ ॥

ननु किमिदमाशङ्कापदं, नहि ज्ञानिनो देहादि किंचिद्बन्धकं, यदुक्तं

'सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥' (सां०का०६७)

इतीत्याशङ्क्य आह

परदेहादिसंबन्धो
यथा नास्य विभेदकः ।
तथा स्वदेहसंबन्धो
जीवन्मुक्तस्य यद्यपि ॥३१७॥

अतश्च न विशेषोऽस्य
विश्वाकृतिनिराकृतेः ।
शिवाभिन्नस्य देहे वा
तदभावेऽपि वा किल ॥३१८॥
तथापि प्राच्यतद्भेद-
संस्काराशङ्कनस्थितेः ।
अधुनोक्तं केवलत्वं
यद्वा मात्रन्तराश्रयात् ॥३१९॥
तान्येनं न विदुर्भिन्नं
तैः स मुक्तोऽभिधीयते ।

इह ज्ञानिनः परदेहसंबन्धवत् स्वदेहसंबन्धो न बन्धको यतोऽस्य सति असति वा देहे शिवाभिन्नस्य विश्वाकारत्वे निराकारत्वे वा कश्चिद्विशेषो नास्ति यद्यपि, तथापि सति देहे भेदसंस्काराशङ्कापि संभाव्येति अधुना देहपातानन्तर्येण कैवल्यं यातीत्युक्तम् । अथवा जीवतोऽपि अस्य मुक्तदेहसद्भावात्प्रमात्रन्तराणां तदा न ज्ञानमधुना तु ज्ञानमिति ॥

तथाच आगमोऽप्येवमित्याह

श्रीमत्त्रैशिरसेऽप्युक्तं
सूर्येन्दुपुटवर्जिते ॥ ३२० ॥
जुगुप्साभावभङ्गस्थे
सर्वतः स्तम्भवत्स्थिते ।
सर्वव्यापत्तिरहिते
प्रमाणप्रत्ययातिगे ॥ ३२१ ॥
तस्मिन्बोधान्तरे लीनः
कर्मकर्ताप्यनञ्जनः ।
प्रधानं घट आकाश
आत्मा नष्टे घटेऽपि खम् ॥ ३२२
न नश्येत्तद्वदेवासा-
वात्मा शिवमयो भवेत् ।
स्वतन्त्रोऽवस्थितो ज्ञानी
प्रसरेत्सर्ववस्तुषु ॥ ३२३ ॥
तस्य भावो नचाभावः
संस्थानं नच कल्पना ।

प्रधानं कार्यकारणाद्यारब्धं प्राधानिकं शरीरमित्यर्थः, तेन शरीरघटयोरात्माकाशयोश्च तुल्यत्वमिति । यथा घटे नष्टे तदवच्छिन्नं खं न नश्यति, तथा शरीरे नष्टेऽपि आत्मा, किंतु अनवच्छिन्नस्वस्वरूपमय एव भवेत् । तदसौ तत्तत्प्रतिनियतकर्मकारित्वेऽपि तस्मिन् परप्रमातृतया प्रख्याते, अत एव स्वप्रकाशत्वात् प्रमाणप्रत्ययातिगे तदप्रत्येये, अत एव सूर्येन्दुपुटवर्जिते प्रमाणप्रमेययुगलकानवच्छिन्ने, अत एव जुगुप्सा जुगुप्स्यं वस्तु तदभावरूपमजुगुप्स्यं च तयोर्भङ्गस्थे हेयोपादेयकल्पनानिर्मुक्ते, अत एव

'सर्वाः शक्तीश्चेतसा दर्शनाद्याः
स्वे स्वे वेद्ये यौगपद्येन विष्वक् ।
क्षिप्त्वा मध्ये हाटकस्तम्भभूत-
स्तिष्ठन् विश्वाधार एकोऽवभासि ॥'

इत्याद्युक्त्या सर्वतः स्तम्भवत्स्थिते, अत एव सदसदाद्यविकल्प्यत्वाच्छब्दसंस्पर्शासहिष्णौ निर्विकल्पात्मनि बोधान्तरे लीनत्वादनञ्जनो निरुपाधिचिदेकघनस्वस्वरूप एवेत्यर्थः । अतश्चैवं

ज्ञाततत्त्वो ज्ञानी स्वातन्त्र्यमास्थितः सर्ववस्तुषु प्रसरेत् सर्वत्र ऐकात्म्येनैव तिष्ठेत् । नहि अस्य जन्ममरणादिलक्षणा काचिद्वास्तवी कल्पना अस्तीत्यर्थः ॥

शास्त्रान्तराण्यपि एवमित्याह

एतदेवान्तरागूर्य
गुरुर्गीतास्वभाषत ॥ ३२४ ॥

तदेव आह

यं यं वापि स्मरन्भावं
त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय
सदा तद्भावभावितः ॥ ३२५॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु
मामनुस्मर युध्य च ।

तदेव व्याचिकीर्षुः पीठिकाबन्धं कर्तुं गीतार्थमेव तावत् संगृह्य अभिधत्ते यदेत्यादिना

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु
प्रलीनस्त्वूर्ध्वगस्तदा ॥३२६॥

क्रमाद्रजस्तमोलीनः
कर्मयोनिविमूढगः ।

यदा हि कस्यचिदाजन्माभ्यासात् सत्त्वरजस्तमसां मध्यात् यद्यदेव प्रलयसमये विवृद्धं भवति, तदा अस्य तदौचित्यादेव मनुष्यस्थावरादिरूपतया गतिः स्यादिति वाक्यार्थः। यद्गीतं

'यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥'(१४।१५)

इति ॥

ननु अन्तकाले सत्त्वादिमयत्वेऽपि श्वासायासहिक्कागद्गदादिवैवश्येन सर्वेषां मूढतयैव भाव्यं, तथात्वे च एषां कथमूर्ध्वगत्यादिसमुचिता देहान्तरसङ्गतिः संगच्छतामित्याशङ्क्य आह

तत्रेन्द्रियाणां संमोह-
श्वासायासपरीतता ॥ २२७ ॥

इत्यादिमृतिभोगोऽयं
　　देहे न त्यजनं तनोः ।

इह यन्नाम सत्यामपि तनौ इन्द्रियसंमोहादिः, सोऽयं गौण्या वृत्त्या देहत्यजनशब्दवाच्यो मृतिभोग उच्यते, नतु साक्षादेव देहत्यागस्तदानीमपि अस्य स्फुटत्वेनैव अवस्थानात् ॥

ननु यद्येवं, तद्देहस्य साक्षात्त्यागः पुनः कदा स्यादित्याशङ्क्य आह

यस्त्वसौ क्षण एवैक-
　　श्चरमः प्राणनात्मकः ॥३२८॥
यदनन्तरमेवैष
　　देहः स्यात्काष्ठकुड्यवत् ।
सा देहत्यागकालांश-
　　कला देहवियोगिनी ॥ ३२९ ॥
तत एव हि तद्देह-
　　सुखदुःखादिकोज्झिता ।
तस्यां यदेव स्मरति
　　प्राक्संस्कारप्रबोधतः ॥३३०॥

अदृष्टाभ्यासभूयस्त्व-
शक्तिपातादिहेतुकात् ।
तदेव रूपमभ्येति
सुखिदुःखिविमूढकम् ॥३३१॥

यः पुनरयमेक एव एतदनन्तरं क्षणान्तरस्य अनुदयादसहायः, अत एव चरमः, अत एव प्राणापानादिविभागस्य त्रुटितत्वात्प्राणनात्मकस्तावत्संकुचितसंवित्स्वभावः क्षणो यदानन्तर्येणैव च देहस्य काष्ठलोष्टादिप्रमेयान्तरसमानकक्ष्यत्वमभिलक्ष्यते, सा साक्षात् देहत्यजनशब्दवाच्या सर्वजनसंलक्षणीया कालांशस्यापि अंशरूपा कला तद्दार्ढ्यबन्धप्रच्यावात् देहवियोगिनी, अत एव तन्निबन्धनसुखादिकोज्झिता संकुचितसंविन्मात्ररूपेत्यर्थः। तस्यामेव च अन्त्यक्षणदशायां अदृष्टादिहेतुबलोपनतात् प्राक्संस्कारस्य प्रबोधात् यदेव सत्त्वादिप्रधानं किंचिद्देहान्तरासङ्गि स्मरति, तदेव अस्य प्रथमसंविदनुगृहीतं रूपं संपद्यत इत्यर्थः॥ ३३१ ॥

एवमेतदज्ञविषयमभिधाय, स्वभ्यस्तास्वभ्यस्तज्ञानिविषयतयापि अभिधत्ते

यद्वा निःसुखदुःखादि
यदि वानन्दरूपकम् ।

निःसुखदुःखादीति विश्वोत्तीर्णसंविद्रूपमित्यर्थः । आनन्दरूपकमिति पूर्णपरब्रह्मात्मकमित्यर्थः । यदुक्तं

'न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यं ग्राहकं नच ।
नचास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः ॥'
(स्प०का० १।५)

इति ।

'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम् ।'

इति च ॥

ननु स्मरणमात्रादेव अस्य कस्मादेवंरूपत्वापत्तिः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिविधत्ते तदेवेत्यादिना

कस्मादेति तदेवैष
यतः स्मरति संविदि ॥३३२॥

इह अन्त्ये क्षणे हि अभ्यासभूयस्त्वादिना येनैव रूपेण अग्रे भवितव्यं, तत्संस्कारस्यैव प्रबोधेन भाव्यम्, तद्वशात्तत्स्मरणं, तत्स्मृत्या च तद्भावप्राप्तिरिति ॥ ३३२ ॥

ननु नित्याविलुप्तस्वरूपायाः संविदस्तावन्नास्ति प्रलीनत्वं, तदधिष्ठेयत्वमेव देहत्वं; तच्च नीलपीतादिभिरपि अविशिष्टं, तत् कथमेवं देहस्यैव प्रलीनत्वमुच्यमानं संगच्छतां येन स्मृत्यादिचिन्तापि स्यादित्याशङ्क्य आह

प्राक् प्रस्फुरेद्यदधिकं
देहोऽसौ चिदधिष्ठितेः ।

इह यत् नीलाद्यपेक्षया प्रथमतरं चिदधिष्ठानवशात् सम्यगनधिकवृत्तित्वेऽपि दर्पणप्रतिबिंबवदधिकतया स्फुरति असौ देहः प्रमातृदशामधिशयानस्तच्छब्दव्यपदेश्यः स्यादित्यर्थः ॥

ननु एतावता प्रलीनतार्थः क इत्याशङ्क्य आह

यदेव प्रागधिष्ठानं
चिता तादात्म्यवृत्तितः॥२२३॥
सैवात्र लीनता प्रोक्ता
सत्त्वे रजसि तामसे ।

यदेव हि चिता प्रागस्याधिष्ठानं, सैव अ सत्त्वादि अधिकृत्य लीनता प्रोक्ता, किं नाम असमञ्जसमस्या इत्यर्थः । ननु इह निखिलमेव

भावजातं चिदधिष्ठानवशात्सत्तामुपेयात्, अन्यथा हि न किंचिदपि चेत्येत, अतश्चिदधिष्ठानत्वमेव चेत् प्रलीनत्वं, को विशेषो जीवनमरणयोरित्याशङ्क्य उक्तं तादात्म्यवृत्तित इति। इह देहादीनां संवित्तादात्म्यवृत्तित्वेऽपि तत्स्वातन्त्र्यादेव तदनात्मवृत्तितयेव आधिक्येन प्रस्फुरणं जीवनम्, अन्यथा तु प्रलीनत्वादिशब्दव्यपदेश्यं मरणमिति तात्पर्यार्थः॥

ननु आस्तामेतत्, देहस्य पुनः चिता नीलाद्यपेक्षया प्रागधिष्ठानमित्यत्र किं निबन्धनमित्याशङ्क्य आह

नीलपीतादिके ज्ञेये
यतः प्राक्कल्पितां तनुम् ३३४
अधिष्ठायैव संवित्ति-
रधिष्ठानं करोत्यलम् ।

अत एव संविदधिष्ठेयत्वाविशेषेऽपि नीलादिभ्योऽस्ति देहस्य विशेष इत्याह

अतोऽधिष्ठेयमात्रस्य
शरीरत्वेऽपि कुड्यतः ॥३३५॥

देहस्यास्ति विशेषो य-
त्सर्वाधिष्ठेयपूर्वता ।

ननु एवमपि संविदधिष्ठेयत्वाविशेषात् नीलादीनामपि कथं न प्रलीनत्वं प्रोक्तमित्याशङ्क्य आह

तादात्म्यवृत्तिरन्येषां
तन्न सत्यपि वेद्यते ॥ ३३६ ॥
वेद्यानां किन्तु देहस्य
नित्याव्यभिचरित्वतः ।

तत् तस्मात् देहस्य चिता प्रागधिष्ठेयत्वादेर्हेतोरन्येषां नीलादीनां वेद्यानां संभवन्ती अपि वेदयितृस्वभावायां संविदि तादात्म्यवृत्तिर्न अनुभूयते तेषामिदन्तया परामर्शात्। देहस्य पुनर्वेद्यत्वेऽपि सा सर्वकालमव्यभिचारिणी अहन्तापरामर्शसहिष्णुतया प्रमातृरूपस्य अविच्युतेः ॥

एवंरूपतायां च अत्र किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

सा च तस्यैव देहस्य
पूर्वमृत्यन्तजन्मना ॥ ३३७ ॥

स्मृत्या प्राच्यानुभवन-
कृतसंस्कारचित्रया ।

सेति तादात्म्यवृत्तिः । तथात्वे हि पूर्वशरीरप्रायणान्त्यक्षणे प्रागनुभवाहितसंस्कारसमुत्थं तस्य नित्याव्यभिचरितसंविद्रूपस्य देहस्यैव स्मरणं निमित्तम् । येनैव हि वस्तुना सदा भावितान्तःकरणः, तदेव मरणसमये स्मरति, तद्भावमेव च प्राप्नोतीति । अत एव

'.........तदेवैष यतः स्मरति संविदि ।' (३३२)

इति अनन्तरमेव उक्तम् ॥

अत एव अस्मद्गुरुभिरपि युक्तमेवोक्तमित्याह

युक्त्यानयास्मत्सन्तान-
गुरुणा कल्लटेन यत् ॥ ३३८ ॥
देहाविशेषे प्राणाख्य-
दार्ढ्ये हेतुरुदीरितम् ।
तद्युक्तमन्यथा प्राण-
दार्ढ्ये को हेतुरेकतः ॥३३९॥

देहत्वस्याविशेषेऽपी-
त्येष प्रश्नो न शाम्यति ।

यन्नाम श्रीमत्कल्लटपादैः

'देहनीलादीनां सर्वशरीरग्रहणम् ।'

इत्याद्युक्त्या शरीरत्वाविशेषेऽपि देह एव तथात्वनिबन्धनं

'प्राणाख्यनिमित्तदार्ढ्यम् ।'

इत्याद्युक्त्या प्राणदार्ढ्यं निमित्तमुक्तं, तदनया समनन्तरोक्तया

'प्राक्संवित्प्राणे परिणता ।'

इत्यादिसूत्रितया सर्वाधिष्ठेयपूर्वत्वादिलक्षणया युक्त्या न्याय्यम् । अन्यथा हि अविशेषेऽपि एकत्र प्राणदार्ढ्ये को हेतुरित्येष दुरुद्धर एव प्रश्नः स्यात् ॥

ननु अस्तु अन्त्ये क्षणे स्मरणं, भाविदेहहेतुत्वं तु तस्य कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य आह

स्मरन्निति शाता हेतौ

ननु यदि यदेव स्मर्यते तदेव प्राप्यते,

तर्हि तत्क्षणभावि नीलादिस्मरणमपि तथात्व-निबन्धनं स्यादित्याशङ्क्य आह

तद्रूपं प्रतिपद्यते ॥३४०॥

प्राक् स्मर्यते यतो देहः

प्राक्चिताधिष्ठितः स्फुरन् ।

तद्देहाख्यमेव प्राग्भाविरूपमसौ प्राप्नोति यदन्त्यक्षणे देह एव प्राक् नीलादिभ्यः पूर्व-चिता अधिष्ठितः, अत एव स्फुरन् स्मर्यते स्मृ-तिविषयतामुपेयादित्यर्थः ॥

ननु तदा एवंविधस्य स्मरणस्य सद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

अतः स्मरणमन्त्यं य-

त्तदसर्वज्ञमातृषु ॥ ३४१ ॥

न जातु गोचरो यस्मा-

द्देहान्तरविनिश्चयः ।

अतो देहवियोगावस्थावस्थानात् देहान्तरा-सक्ति यदेवंविधं स्मरणं, तदसर्वज्ञमातृषु न गो-चरो देहसंबन्धघटनेन अस्य प्रतिपादनवैफल्या-दर्वाग्दृशः परे तत्कथमवबुद्ध्यन्तामित्यर्थः ॥

ननु किमिदमनुभवविरुद्धमभिधानं यदन्त्येऽपि क्षणे बन्धुप्रभृतेः शिशिरोदकपानादेर्वा दृश्यत एव स्मरणमितीत्याशङ्क्य आह

यत्तु बन्धुप्रियापुत्र-
पानादिस्मरणं स्फुटम् ॥३४२॥
न तद्देहान्तरासङ्गि
न तदन्त्यं यतो भवेत्।

न तदन्त्यमिति, अपितु उपान्त्यक्षणवर्ती मृतिभोगोऽयमिति भावः॥

ननु स्मरणमिव अनुभवोऽपि भाविदेहान्तरासङ्गे निमित्ततां यायात्—तथाहि कश्चिन्मुनिः स्वसुतनिर्विशेषतया वर्धितं विपन्नजननीकमाश्रममृगपोतकं शवरशराघातविगतजीवितमवलोक्य महता दुःखेन तमेवानुशोचन् प्राणैर्विमुक्तो मृगीभावमभ्युवाहेति पुराविदः, तत् स्मरणस्यैव कथमेवंभाव उक्त इत्याशङ्क्य आह

कस्यापि तु शरीरान्ते
वासना या प्रभोत्स्यते॥३४३॥

देहसत्त्वे तदौचित्या-
ज्जायेतानुभवः स्फुटः ।
यथा पुराणे कथितं
मृगपोतकतृष्णया ॥ ३४४ ॥
मुनिः कोऽपि मृगीभाव-
मभ्युवाहाधिवासितः ।

इह यस्य कस्यचन यैव अनेकजन्माभ्यस्ता वासना शरीरान्ते प्रभोत्स्यते देहान्तरासङ्गनिमित्तं स्मरणरूपतया प्रबोधमेष्यति, तदनुगुणोऽस्य देहसद्भावेऽपि स्फुटोऽनुभवो भवेत्, यदभिप्रायेणैव विष्णुपुराणादौ मृगपोतकतृष्णया अधिवासितः कोऽपि मुनिर्मृगीभावमभ्युवाहेति आख्यानम् ॥

एतदेव विविनक्ति

तत्र सोऽनुभवो हेतु-
र्न जन्मान्तरसूतये ॥ ३४५ ॥
तस्यैतद्वासना हेतुः
काकतालीयवत् स तु ।

तस्येति जन्मान्तरस्य । एतद्वासनेति शरीरान्ते प्रभोत्स्यमाना । स इत्यनुभवः ॥

ननु यदि मृगीभावस्मरणमेव तद्देहासङ्गे निमित्तं, तदवश्यं तत्पूर्वकत्वात् स्मरणस्य अनुभवोऽपि जन्मान्तरसूतये हेतुर्वाच्यः, अनुभवाहितविषयनियन्त्रणाविरहे हि यत्किञ्चन स्मर्येत; नियमस्तु कुतस्त्य इत्याशङ्कते

ननु कस्मात्तदेवैष
स्मरति

अनुभवं विनापि भावनाद्वारं स्मृतेर्विषयनियमं दर्शयितुमाह

इत्याह यत्सदा ॥३४६॥

तद्भावभावितस्तेन
तदेवैष स्मरत्यलम् ।

यत् यस्मादेष सदा तद्भावभावितः, ततस्तदेव पर्याप्तं स्मरतीति भगवानाह कथितवानित्यर्थः ॥

ननु तद्भावभावनमपि अनुभव एव अभिहितो भवेदित्याशङ्क्य आह

एवमस्मि भविष्यामी-
त्येष तद्भाव उच्यते ॥ ३४७॥

ननु भविष्यद्विषयैव वासना भवेदिति कुतस्त्योऽयं नियम इत्याशङ्क्य आह

भविष्यतो हि भवनं
भाव्यते न सतः क्वचित् ।

न सत इति भूतस्य हि अनुभवनमेव भवेत्, न भावनमिति भावः ॥

तदेव व्यनक्ति

क्रमात्स्फुटत्वकरणं
भावनं परिकीर्त्यते ॥ ३४८ ॥
स्फुटस्य चानुभवनं
न भावनमिदं स्फुटम् ।

ननु गाढमूढतया क्षणमपि भावनावकाशो येषां नास्ति, तेषामन्त्यस्मरणाभावात् कथङ्कारं देहान्तरासङ्गः स्यादित्याशङ्क्य आह

तदहर्जातबालस्य
पशोः कीटस्य वा तरोः॥३४९॥
मूढत्वेऽपि तदानीं प्रा-
ग्भावना ह्यभवत्स्फुटा ।
सा तन्मूढशरीरान्ते
संस्कारप्रतिबोधनात् ॥३५०॥
स्मृतिद्वारेण तद्देह-
वैचित्र्यफलदायिनी ।

तदहर्जातबालादीनां हि तदानीं मूढत्वेऽपि प्राग्जन्मनि सतताभ्यस्ततया स्फुटा भावना नूनमभवत्, अतस्तस्य प्रक्रान्तस्य मूढशरीरस्य अन्ते संस्कारप्रबोधोन्मिषितस्मरणद्वारेण सा भावना यथोचितदेहवैचित्र्यफलदायिनी भवेदिति वाक्यार्थः ॥

नन्वत्र कथङ्कारं शरीरान्तरावस्थितत्वात् दूरव्यवहिता वासना प्रबोधमियात्, येन तदुत्थायाः स्मृतेरपि तद्देहवैचित्र्यफलदायित्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

देशादिव्यवधानेऽपि
वासनानामुदीरितात् ॥३५१॥
आनन्तर्यैकरूपत्वा-
त्स्मृतिसंस्कारयोरतः ।
तथानुभवनारूढ्या
स्फुटस्यापि तु भाविता ॥३५२॥
भाव्यमाना न किं सूते
तत्सन्तानसदृग्वपुः ।

इह देशकालव्यवधानेऽपि वासनानां 'देशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यम् ।' (यो० सू० ४।९) इत्यादिना उदीरितादानन्तर्यैकरूपत्वादवश्यं प्रबोधेन भाव्यम्, तद्वशाच्च स्मरणेनेति स्मृतिसंस्कारयोस्तत्तद्देहवैचित्र्यफलदायित्वं युक्तमेवोक्तम्। एवं तथानुभवेऽपि भावनैव प्रधानमित्याह अत इत्यादि । अत एवमुक्ताद्भावनानुभवयोर्विभागात् हेतोः, तथा भावनोचितेन रूपेण अनुभवस्य दार्ढ्येन प्ररोहात्, स्फुटस्यापि वस्तुनो भविष्यत्ता पुनर्भाव्यमानैव भवेत्, न अनुभूयमाना भूतविषयत्वादनुभ-

वस्य । सा च एवंविधा भाव्यमाना भविष्यत्ता स्वसन्तानानुगुणमेव देहान्तरं किं न सूते, नात्र काचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

ननु यदि नाम अस्य भावनामात्रोपनत एव देहान्तरोदयः, तत् किं नाम शोकादिवत् भावयित्रेकगोचर एव असौ स्यात्, उत सर्वजनसंवेद्योऽपीत्याशङ्क्य आह

तत्ताद्दक्ताद्दशैर्बन्धु-
पुत्रमित्रादिभिः सह ॥ ३५३ ॥
भासतेऽपि परे लोके
स्वप्नवद्वासनाक्रमात् ।

तत्ताद्दक् भावनोचितं तद्वपुर्वासनाक्रमात् स्वप्नवत् जन्मान्तरे ताद्दशैः प्राप्ततद्रूपानुगुणैरेव बन्ध्वादिभिः सहापि भासते सर्वजनसंवेद्यं स्यादित्यर्थः ॥

ननु विषमोऽयं द्दष्टान्तः, स्वप्नेऽपि भासमाना अपि बन्ध्वादयस्तद्वृत्तान्तानभिज्ञा एवेत्याह

ननु मात्रन्तरैर्बन्धु-
पुत्राद्यैस्तत्तथा न किम् ॥३५४॥

वेद्यते

तदिति स्वाप्नं वस्तु । तथेति स्वप्नद्रष्टृवदित्यर्थः । न किं वेद्यते इति नैव ज्ञायते इति यावत् ॥

अत्र आह

क इदं प्राह

स तावद्वेद वेद्यताम् ।

ननु क एवं वक्ति स स्वप्नद्रष्टा तावत् स्वाप्नस्य वस्तुनः सर्वजनवेद्यतां वेत्ति, ते तु विदन्तु मा वा विदन्निति ॥

ननु स्वप्ने देशकालादिव्यवहितत्वादसहिता एव बन्ध्वादय इति कथमसौ तद्वेद्यतामपि जानीयात् यद्वा भ्रान्तिमात्रमेतत् । ननु तत्र भासन्ते चेत् बन्ध्वादयः, कथमसन्निहिताः । नहि भातमभातं भवेत् । एवं हि जाग्रत्यपि तेषामसन्निधिरेव स्यात् । अथ तत्र व्यापारव्याहारादेर्दर्शनात्तत्सद्भावे बलवदनुमानं प्रमाणमस्तीति चेत्, इहापि तत्समानमित्याह

व्यापारव्याहृतिव्रात-

वेद्ये मात्रन्तरव्रजे ॥३५५॥

स्वप्ने नास्ति स इत्येषा
वाक्प्रमाणविवर्जिता ।

स इति मात्रन्तरव्रजः । प्रमाणविवर्जितेति नहि तत्र तदसद्भावावेदकं किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशयः । भ्रान्तित्वेऽपि स्वप्नस्य जाग्रदविशेष एव । जाग्रदपि भ्रान्तिरेवेत्यत्र सर्वे कृतश्रमा इत्यलम् ॥

ननु एवमपि जाग्रत्स्वप्नयोर्दार्ढ्यादार्ढ्याभ्यां सत्यत्वमसत्यत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धं कथमपह्नोतुं शक्यमित्याशङ्क्य आह

य एवैते तु दृश्यन्ते
जाग्रत्येते मयेक्षिताः ॥३५६॥
स्वप्न इत्यस्तु मिथ्यैत-
त्तत्प्रमातृवचोबलात् ।

इत्येतदिति एकत्वेन अभिमननमित्यर्थः । तत्प्रमातृवचोबलादिति ते हि जाग्रत्प्रमातारो मत्समक्षं ह्यः स्वप्ने भवद्भिः किं दृष्टमिति पृष्टा नेत्येव परं ब्रूयुरिति ॥

ननु स्वप्ने तावत् बन्ध्वादयः केचित्, नहि अस्य ते द्वये सम्भवन्तीत्याशङ्क्य आह

यानपश्यमहं स्वप्ने
प्रमातॄंस्ते न केचन ॥३५७॥
न शोचन्ति न चेक्षन्ते
मामित्यत्रास्ति का प्रमा ।

ये हि बन्ध्वादयः प्रमातारः स्वप्ने दृश्यन्ते, ते न केचनेत्यत्र का प्रमा तदसद्भावावेदकं किञ्चित्प्रमाणं नास्तीत्यर्थः, प्रत्युत तत्सत्तावेदकमनुमानमत्रोक्तं ते च न मां शोचन्ति नेक्षन्ते चेत्यनेनार्थक्रियाकारिणोऽपीत्यावेदितम् ॥

ननु अनुमानं प्रमाणं, तच्च प्रमेयोपसर्जनं, प्रमेयं च अत्र प्रमात्रन्तरलक्षणं नास्त्येवेति किमालम्बनं तदुदियादित्याशङ्क्य आह

यतः सर्वानुमानानां
स्वसंवेदननिष्ठितौ ॥३५८॥
प्रमात्रन्तरसद्भावः
संविन्निष्ठो न तद्गतः ।

इह यतः

'संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितिः ।'

इत्यादिनीत्या सर्वानुमानानामर्थातिशयाधानाभावात् प्रमातर्येव फलवत्त्वात् तत्संविदुपारोहेणैव विश्रान्तिरिरिति प्रमीयमाणानां प्रमात्रन्तराणां सद्भावोऽपि अत्र तन्निष्ठ एव, नतु अनुमेयस्वरूपनिष्ठ इति किं तत्सत्त्वासत्त्वान्वेषणेन । एतच्च अन्यत्र अन्यैर्बहुशो वितानितमिति किमिह अप्राकरणिकप्रायेण अनेनेति आस्ताम् ॥

न केवलमानुमानिक्येव प्रतीतिरेवं, यावत् प्रात्यक्षी अपीत्याह

घटादेरस्तिता संवि-
न्निष्ठिता नतु तद्गता ॥३५१॥
तद्वन्मात्रन्तरेऽप्येषा
संविन्निष्ठा न तद्गता ।

एतदनुमेयेऽपि अर्थे योजयति तद्वदित्यादिना । एषेति अस्तिता ॥

यथाऽव्याख्यातमेव प्रशमयति

तेन स्थितमिदं यद्य-
द्भाव्यते तत्तदेव हि ॥३६०॥
देहान्ते बुध्यते नो चेत्
स्यादन्यादृक्प्रबोधनम् ।

अन्यादृगिति अनियतमेवेत्यर्थः ॥

भावनापेक्षामेव उपोद्बलयति

तथाह्यन्त्यक्षणे ब्रह्म-
विद्याकर्णनसंस्कृतः ॥३६१॥
मुच्यते जन्तुरित्युक्तं
प्राक्संस्कारबलत्वतः ।

असद्विषयायां सदातनायां भावनायां असद्गतिरेव भवति, तदपहस्तनाय सद्विषयायां च भावनायां अबलवत्यामपि बलवत्त्वापादनार्थम्

'अचिन्त्या मन्त्रशक्तिर्वै परमेशमुखोद्भवा ।'

इत्याद्युक्त्या महाप्रभावाणां ब्रह्मविद्यानामन्त्ये क्षणे संस्कारार्थं भगवता उपदेशः कृतो येन अस्य मुक्तिरेव स्यात् ॥

नच एतद्शब्दार्थमेव उक्तमित्याह

निपाताभ्यामन्तशब्दा-
त्स्मरणाच्छतुरन्त्यतः ॥३६२॥
पादाच्च निखिलादर्ध-
श्लोकाच्च समनन्तरात् ।
लीनशब्दाच्च सर्वं त-
दुक्तमर्थसतत्त्वकम् ॥३६३॥

तत्र वाशब्दो वृक्षादीनां जन्मान्तरव्यवहितभावनोपक्षेपं द्योतयति, अपिशब्दश्च बलवत्त्वेऽप्यनुभवस्य अनवक्लृप्तिम् । अन्तशब्दादिति अन्तशब्द उपान्त्यादिक्षणव्यावर्तनपरः । स्मरणादिति प्रकृतिरूपात् । शतुरिति प्रत्ययरूपात् । अन्त्यतः पादादिति

'...............सदा तद्भावभावितः ।' (८।६)

इति । निखिलादिति काकाक्षिवत् । अर्धश्लोकादिति

'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।' (८।७)

इति । अनेन हि सदैव सद्विषया भावना का-

यैत्युक्तम् । लीनेति प्रलीनशब्दगतात् । अनेन विभाव्यमानार्थैकतानत्वमुपोद्बलितम् ॥ २६३ ॥

एतदर्थानभिज्ञैः पुनरेतदन्यथा व्याख्यायीत्याह

अज्ञात्वैतत्तु सर्वेऽपि
कुशाकाशावलम्बिनः ।
यत्तदोर्व्यत्ययं केचि-
त्केचिदन्यादृशं क्रमम् ॥२६४॥
भिन्नक्रमौ निपातौ च
त्यजतीति च सप्तमीम् ।
व्याचक्षते तच्च सर्वं
नोपयोग्युक्तयोजने ॥ २६५ ॥

यत्तदोर्व्यत्ययमिति यं यं भावमेति तं तं स्मरन्निति । अन्यादृशमिति पाठत एव । भिन्नक्रमाविति स्मरन्वापीति । सप्तमीति अन्त्ये क्षणे कलेवरं त्यजति सतीति ॥ २६५ ॥

ननु एवंविधं व्याख्यानमनूद्य, कस्मान्न दूषितमित्याशङ्क्य आह

नच तद्दर्शितं मिथ्या
स्वान्तसम्मोहदायकम् ।

ननु किमियता स्वोत्प्रेक्षितेन मृतिसतत्त्वपरीक्षणेनेत्याशङ्क्य आह

तदित्थंप्रायणस्यैत-
त्तत्त्वं श्रीशम्भुनाथतः ॥३६६॥
अधिगम्योदितं तेन
मृत्योर्भीतिर्विनश्यति ।

ननु कथं मृतिसतत्त्ववचनमात्रेण तद्भीतिः शाम्येदित्याशङ्क्य आह

विदितमृतिसतत्त्वाः
संविदम्भोनिधाना-
दचलहृदयवीर्या-
कर्षनिष्पीडनोत्थम् ।
अमृतमिति निगीर्णे
कालकूटेऽत्र देवा

यदि पिवथ तदानीं
निश्चितं वः शिवत्वम् ॥२६७॥

एवमियत्तया तुलितमरणसतत्त्वा देवा मायाध्वनि व्यवहरन्तः परिमिताः प्रमातारः; स्वभावभूतत्वात् नित्याव्यभिचारिणः पराहंपरामर्शात्मनो वीर्यस्य परधाराधिरोहितया आकर्षणेन यन्निष्पीडनं सारतया स्वीकारस्तद्वशेन संविदब्धेरुत्थितं यदमृतं परानन्दचमत्कारमयं पूर्णत्वं तल्लब्ध्या कालस्तत्तत्कलनाकारी समनान्तः पाशप्रपञ्चः, स एव अख्यातिरूपतया सत्यविपर्ययात्मा कूटस्तस्मिन्निगीर्णे स्वात्मसंवित्साक्षात्कारेण पूर्णख्यातिमयतामापादिते यदि अत्रैव मुक्तात्मनि अमृते पिवथ पानक्रियामारभध्वे, तत् नूनं तदानीमेव वः पूर्णसंविन्मयत्वं स्यात् किमनेन पुनः पुनरमृतपानेनेत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं—यदनवरतमेव संविदद्वैतमभ्यस्यतः प्रायणान्ते तदैकात्म्यापत्तिरेव स्यादिति को नाम महात्मनो मरणभयस्य अवकाश इति । अथच मर्त्यभुवमवतीर्य वर्तमाना देवाः

समुद्रान्मन्दरोदराकर्षणेन स्ववीर्यनिष्पीडनेन च उत्थितमिदममृतमेवेति संकल्पेन कालकूटे भक्षिते यदि अमृतपानं कुरुध्वे, तन्निश्चितं तदानीं निगीर्णदुर्विषहविषेण शिवेनैव भगवता वस्तुल्यत्वं स्यादिति ॥ ३६७ ॥

एवं प्रसङ्गान्मरणस्वरूपमभिधाय, प्रकृतमेव आह

उत्सवोऽपि हि यः कश्चि-
ल्लौकिकः सोऽपि संमदम् ।
संविदब्धितरङ्गाभं
सूते तदपि पर्ववत् ॥ ३६८ ॥
एतेन च विपद्ध्वंस-
प्रमोदादिषु पर्वता ।
व्याख्याता तेन तत्रापि
विशेषाद्देवतार्चनम् ॥ ३६९ ॥
पुरक्षोभाद्यद्भुतं य-
त्तत्स्वातन्त्र्ये स्वसंविदः ।

दार्ढ्यदायीति तल्लाभ-
दिने वैशेषिकार्चनम् ॥३७०॥

संमदं सूते इति स्वात्मविश्रान्त्युत्पादात् । तदपीति अपिशब्दस्य न केवलं मृतिदिनं पर्ववद्भवेत्, यावदिदमपीत्यर्थः । एतेनेति संमदप्रसूतिलक्षणेन समानन्यायत्वेन हेतुनेत्यर्थः । तल्लाभेति तच्छब्देन संवित्स्वातन्त्र्यपरामर्शः ॥

इदानीं मृतिपरीक्षानन्तरोद्दिष्टं योगिनीमेलकादि निर्देष्टुमाह

योगिनीमेलको द्वेधा
हठतः प्रियतस्तथा ।
प्राच्ये च्छिद्राणि संरक्षे-
त्कामचारित्वमुत्तरे ॥ ३७१ ॥
स च द्वयोऽपि मन्त्रोद्धृ-
त्प्रसङ्गे दर्शयिष्यते ।

प्राच्ये इति हठमेलापे । उत्तरे इति प्रियमेलापे । कामचारित्वं छिद्ररक्षणं वा न वेति, एतच्च हठप्रियशब्दाभ्यामेव गतार्थम् । द्वय इति द्व्यवयव इत्यर्थः । मन्त्रोद्धृत्प्रसङ्गे इति त्रिंशाह्निके ॥

ननु भवत्वेवं, नैमित्तिकत्वं तु अस्य कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

योगिनीमेलकाच्चैषो-
ऽवश्यं ज्ञानं प्रपद्यते ॥३७२॥
तेन तत्पर्व तद्वच्च
स्वसन्तानादिमेलनम् ।

तेनेति अवश्यंभाविना ज्ञानलाभेन । तद्वदिति योगिनीमेलकवत् ॥

ननु योगिनीमेलकादवश्यमेष ज्ञानमाप्नोतीति अवश्यतायां किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

संवित्सर्वात्मिका देह-
भेदाद्या सङ्कुचेत्तु सा ॥३७३॥
मेलकेऽन्योन्यसङ्घट्ट-
प्रतिबिम्बाद्विकस्वरा ।

इह सर्वात्मकत्वेऽपि या संविद्देहभेदात् सङ्कोचप्राप्ता, सा मेलके सति अन्योन्यस्य सङ्घट्टेन प्रतिबिम्बात्परस्परं प्रतिसंक्रमणेन विकस्वरा सङ्कोचापहस्तनेन पूर्णा भवतीत्यर्थः ॥

ननु कथमेतावतैव अस्यां विकस्वरत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

उच्छलन्निजरश्म्योघः
संवित्सु प्रतिबिम्बितः ॥३७४॥
बहुदर्पणवद्दीप्तः
सर्वायेताप्ययत्नतः ।

यस्य कस्यचन बहिः प्रसरन्निन्द्रियमरीचिपुञ्जः तास्वेव अनेकदर्पणप्रख्यासु योगिन्यादिसम्बन्धिनीषु संवित्सु प्रतिबिम्बितत्वात् दीप्तः सर्वतो विकासमासादयन् यत्नं विनापि सर्वायेत सर्वाकारतां यायादित्यर्थः ॥

सर्वाकारत्वमेव च अस्याः परानन्दनिर्भरं पूर्णं रूपमित्याह

अत एव गीतगीत-
प्रभृतौ बहुपर्षदि ॥ ३७५ ॥
यः सर्वतन्मयीभावे
ह्लादो नत्वेककस्य सः ।

अत इति सर्वाकारत्वादेव अस्याः। सर्वतन्मयीभाव इति तावत्यंशे सर्वेषां भेदविगलनात् ॥

ननु

'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्च ।'

इत्यादिनीत्या प्रत्येकमपि आनन्दनिर्भरैव संवि-
दिति किं सर्वतन्मयीभावेनेत्याशङ्क्य आह

आनन्दनिर्भरा संवि-
त्प्रत्येकं सा तथैकताम् ॥३७६॥
नृत्तादौ विषये प्राप्ता
पूर्णानन्दत्वमश्नुते ।

ननु एवमपि देहसङ्कोचाद्यविगलनात् कथ-
मेषां पूर्णानन्दमयत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

ईर्ष्यासूयादिसङ्कोच-
कारणाभावतोऽत्र सा ॥३७७॥
विकस्वरा निष्प्रतिघं
संविदानन्दयोगिनी ।

येषां पुनरीर्ष्यादिसङ्कोचाभावो नास्ति, तेषां
किं संविन्मयीभावो भवेन्न वेत्याशङ्क्य आह

अतन्मये तु कस्मिंश्चि-
त्तत्रस्थे प्रतिहन्यते ॥ ३७८ ॥

स्थपुटस्पर्शवत्संवि-
　　द्विजातीयतया स्थिते ।

अतन्मये इति संविन्मयतामनापन्ने इत्यर्थः। अत एव उक्तं विजातीयतया स्थिते इति। स्थपुटस्पर्शवदिति यथाहि निम्नोन्नतवस्तुनि निम्ने स्पर्शस्य प्रतिघातो भवेत्, तथा अत्रापि संविद् इत्यर्थः ॥

एवमेवंविधस्य मेलकादौ प्रवेश एव न दातव्य इत्याह

अतश्चक्रार्चनाद्येषु
　　विजातीयमतन्मयम् ॥ ३७९ ॥
नैव प्रवेशयेत्संवि-
　　त्सङ्कोचननिबन्धनम् ।

प्रवेशाभावे संवित्सङ्कोचनिबन्धनत्वं हेतुः ॥

एवं मेलकादावतन्मयस्य प्रवेशनिषेधात् तत्प्रवेशाभ्यनुज्ञानेऽपि विशेषावद्योतनाय तन्मया एव अत्र प्रवेशनीया इत्याह

यावन्त्येव शरीराणि
　　स्वाङ्गवत्स्युः सुनिर्भराम् ३८०

एकां संविदमाविश्य
चक्रे तावन्ति पूजयेत् ।

शरीराणीत्यनेन शरीरिणामत्र वस्तुतः कश्चि-च्छेदो नास्तीति सूचितम् । अत एव उक्तमेकां सुनिर्भरां संविदमाविश्येति स्वाङ्गवदिति च ॥

ननु यदि नाम मेलकादावतन्मयः कश्चि-त्प्रमादात् प्रविष्टः, तदा किं प्रतिपत्तव्यमित्या-शङ्क्य आह

प्रविष्टश्चेत्प्रमादेन
सङ्कोचं न व्रजेत्ततः ॥ ३८१ ॥
प्रस्तुतं स्वसमाचारं
तेन साकं समाचरेत् ।

एवमस्य कश्चिदुपकारः स्यान्न वेत्याशङ्क्य आह

स त्वनुग्रहशक्त्या चे-
द्विद्धस्तत्तन्मयीभवेत् ॥ ३८२ ॥
वामाविद्धस्तु तन्निन्दे-
त्पश्चात्तं घातयेदपि ।

तदिति तत्रत्यं रहस्यचर्यादि । निन्देदिति ईर्ष्यादिना । घातयेदिति एवं समयस्य आम्नानात् । यदुक्तं

'समयप्रतिभेत्तॄंस्तदनाचारांश्च घातयेत् ।'

इति ॥

नच एतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

श्रीमत्पिचुमते चोक्त-
मादौ यत्नेन रक्षयेत् ॥ ३८३ ॥
प्रवेशं संप्रविष्टस्य
न विचारं तु कारयेत् ।

एतच्च अतन्मयत्वेऽपि अधिकृतविषयं ज्ञेयं, न अन्यथेत्याह

लोकाचारस्थितो यस्तु
प्रविष्टे तादृशे तु सः ॥३८४॥
अकृत्वा तं समाचारं
पुनश्चक्रं प्रपूजयेत् ।

तादृशे इति लोकाचारस्थिते । स इति चक्राध्यर्चयिता । तमिति मेलकादावाम्नातम् । पुनरिति तस्मिन्निर्गते, परेऽहनि वा ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं व्याख्याविधिं वक्तुं प्रतिजानीते

अथ वच्मि गुरोः शास्त्र-
व्याख्याक्रमसुदाहृतम् ॥३८५॥
देव्यायामलशास्त्रादौ
तुहिनाभीशुमौलिना ।

तदेवाह

कल्पवित्तत्समूहज्ञः
शास्त्रवित्संहितार्थवित् ॥३८६॥
सर्वशास्त्रार्थविच्चेति
गुरुर्भिन्नोऽपादिश्यते ।

तत्समूहेति अनियता बह्वः कल्पाः। शास्त्रं प्रतिनियतानेककल्पात्मकम् । संहिता चतुष्पादा। सर्वशास्त्रेति चतुर्दश विद्यास्थानानीति पञ्चधा भिन्नो गुरुरपादिश्यते श्रीदेव्यायामले कथ्यते इत्यर्थः। यदुक्तं तत्र

'आचार्यं संप्रवक्ष्यामि सर्वशास्त्रविशारदम् ।
चतुष्पात्संहिताभिज्ञः कल्पस्कन्धे विशारदः ॥
शास्त्रे कल्पैकदेशे वा आचारचरणक्षमः ।'

इति ॥

ननु एवं व्याख्यायां कस्य अधिकार इत्याशङ्क्य आह

योो यत्र शास्त्रे स्वभ्यस्त-
ज्ञानो व्याख्यां चरेत्तु सः ३८७
नान्यथा तदभावश्चे-
त्सर्वथा सोऽप्यथाचरेत् ।

नान्य इत्यस्वभ्यस्तज्ञानः । अथ चेत्सर्वथा स्वभ्यस्तज्ञानो गुरुर्न स्यात्, तदा सोऽपि अस्वभ्यस्तज्ञानो व्याख्यां चरेत्, नैवं कश्चिद्दोष इत्यर्थः ॥

न केवलमत्रैवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीभैरवकुले चोक्तं
कल्पादिज्ञत्वमीदृशम् ॥३८८॥

ननु एवमपि स्वभ्यस्तज्ञानतायामेव गुरोः सर्वत्र कस्माद्भर इत्याशङ्क्य आह

गुरोर्लक्षणमेताव-
त्संपूर्णज्ञानतैव या ।
तत्रापि यास्य चिद्वृत्ति-
कर्मिभित् साप्यवान्तरा॥३८९॥

ननु एवं तर्हि कर्मित्वमस्य न स्यादित्याशङ्क्य आह तत्रेत्यादि सम्पूर्णज्ञानतायामपि योऽस्य गुरोर्ज्ञानित्वकर्मित्वादिलक्षणो भेदः सोऽप्यवान्तररूप इत्यर्थः । एतच्च श्रीदेव्यायामले एव उक्तमित्याह

देव्यायामल उक्तं त-
द्वापञ्चाशाह्व आह्निके ।

तदेव अर्थद्वारेण आह

देव एव गुरुत्वेन
तिष्ठासुर्दशधा भवेत् ॥३९०॥

दशधात्वमेव दर्शयति

उच्छुष्मशवरचण्डगु-
मतङ्गघोरान्तकोग्रहलहलकाः ।
क्रोधी हुलुहुलुरेते
दश गुरवः शिवमयाः पूर्वे ॥३९१॥
ते स्वांशचित्तवृत्ति-
क्रमेण पौरुषशरीरमास्थाय ।
अन्योन्यभिन्नसंवि-
त्क्रिया अपि ज्ञानपरिपूर्णाः ॥३९२॥

सर्वेऽलिमांसनिधुवन-
दीक्षार्चनशास्त्रसेवने निरताः ।
अभिमानशमक्रोध-
क्षमादिरवान्तरो भेदः ॥२९३॥

अन्तको यमः । यदुक्तं तत्र

'दश रुद्रा महाभागास्तत्र गुरुवराः स्मृताः ।

इत्युपक्रम्य

जटामुकुटधारी च लिङ्गार्चनरतः सदा ॥
मद्यमांसरतो नित्यं मन्त्रसेवादृढव्रतः ।
स्वशक्तिं रमयेच्चापि शास्त्राधीती च यत्नतः ॥
उच्छुष्मांशसमुद्भूतो दैशिकः शास्त्रपारगः ।
शवरांशसमुद्भूतस्तत्त्वमार्गावलम्बकः ॥
गुप्ताचारक्रियो नित्यं गुप्तदाराभिमैथुनी ।
क्रोधनोऽतिप्रचण्डश्च मद्यमांसरतः सदा ॥
चण्डांश्वंशो गुरुश्चैव दीक्षानुग्रहकृत्सदा ।
क्षमी आमिषलौली च यज्ञे पशुनिपातकः ॥
मतङ्गांशसमुद्भूतो गुरुः शास्त्रार्थवेदकः ।
अभिमानी क्रोधनश्च मैथुनाभिरतः सदा ॥
सुगूढोऽत्यन्तदक्षश्च घोरांशश्च गुरुः स्मृतः ।
जपहोमक्रियासक्तं लिङ्गाद्यभ्यर्चने रतम् ॥
यमांशं गुरवः प्राहुर्दीक्षाकर्मणि निष्ठुरम् ।
धातुवादरसादीनि ओषध्यादिरसायनम् ॥

नित्यं सेवेत्सदा योगी शिष्यानुग्रहतत्परः ।
उग्रांशो गुरुभिः प्रोक्तो योऽसौ हलहलः स्मृतः ॥
क्रोधः सर्वत्र जायेत मानी योगरतः सदा ।
मन्यते तृणवत्सर्वं मत्तुल्यं नास्ति मन्यते ॥
दुराराधो जनैः सर्वैः कष्टसेव्य उपासिभिः ।
शिष्यानुग्रहकृन्नित्यं क्रोधिनोंऽशः प्रकीर्तितः ॥
दीक्षाकर्मणि निष्णातो मद्यमांसाशनः सदा ।
कुले हुलहुले जातो दैशिकः परिकीर्तितः ॥
दशैते गुरवः प्रोक्ताः स्वतत्त्वज्ञानगर्विताः ।
ये तदंशसमुद्भूतास्तत्स्वभावानुचारिणः ॥
तैस्तु येऽनुगृहीतास्तु ते तदाचारवर्तिनः ।'

इत्यादि बहुप्रकारम् । एतच्च ग्रन्थविस्तरभयात् यथोपयोगमुच्चित्य उच्चित्य लिखितमिति तत एव यथाशक्यमनुसर्तव्यम् ॥ ३९३ ॥

एवमेवंविधो गुरुर्व्याख्यार्थमभ्यर्थनीय इत्याह

इत्थं विज्ञाय सदा
शिष्यः सम्पूर्णशास्त्रबोद्धारम् ।
व्याख्यायै गुरुमभ्य-
र्थयेत पूजापुरःसरं मतिमान् ॥
सोऽपि स्वशासनीये
परशिष्येऽपिवापि तादृशं शास्त्रम् ।

श्रोतुं योग्ये कुर्या-
  द्व्याख्यानं वैष्णवाद्यधरे ॥ ३९५ ॥
करुणारसपरिपूर्णो
  गुरुः पुनर्मर्मधामपरिवर्जम् ।
अधमेऽपि हि व्याकुर्या-
  त्सम्भाव्य हि शक्तिपातवैचित्र्यम् ॥

अनेन व्याख्याविध्यनुषक्तः श्रुतविधिरपि आसूत्रितः । सोऽपीति गुरुः करुणावशेन वैष्णवादावधमेऽपि व्याख्यां कुर्यात्, किन्तु मर्मस्थानं वर्जयित्वा यदसौ साक्षादनायातशक्तिपात इति ॥ ३९६ ॥

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह

लिप्तायां भुवि पीठे
  चतुरस्रे पङ्कजत्रयं कजगे ।
कुर्याद्विद्यापीठं
  स्याद्रसवह्न्यङ्गुलं त्वेतत् ॥३९७॥
मध्ये वागीशानीं
  दक्षोत्तरयोर्गुरून्गणेशं च ।

अधरे कजे च कल्पे-
श्वरं प्रपूज्यार्घपुष्पतर्पणकैः ३९८
सामान्यविधिनियुक्ता-
र्घपात्रयोगेन चक्रमथ सम्यक् ।
सन्तर्प्य व्याख्यानं
कुर्यात्सम्बन्धपूर्वकं मतिमान् ३९९

कजगे इति पीठविशेषणम्, तेन अधस्तनपीठान्तरस्थपद्मोपरिवर्तिनीत्यर्थः । यदुक्तं

'……………पीठाधः पद्ममालिखेत् ।'

इति । रसवह्नीति षट्त्रिंशत् । मध्ये इति मध्यपद्मे । अधरे इति पीठाधोवर्तिनि । यदुक्तं तत्र

'……………मध्ये वागीशिपूजनम् ।
दक्षिणे गुरवः पद्मे उत्तरे तु गणेश्वरः ।
पीठाधो यद्भवेत्पद्मं कल्पेशं तत्र पूजयेत् ॥'

इति ॥ ३९९ ॥

सम्बन्धपूर्वकत्वमेव दर्शयन् व्याख्यानशैलीं शिक्षयति

सूत्रपदवाक्यपटल-
ग्रन्थक्रमयोजनेन सम्बन्धात् ।

अव्याहतपूर्वापर-
मुपबृह्य नयेत वाक्यानि ॥४००॥
मण्डूकप्लवसिंहा-
वलोकनाद्यैर्यथायथं न्यायैः ।
अविहतपूर्वापरकं
शास्त्रार्थं योजयेदसङ्कीर्णम् ॥४०१॥
तन्त्रावर्तनबाध-
प्रसङ्गतर्कादिभिश्च सन्न्यायैः ।
वस्तु वदेद्वाक्यज्ञो
वस्त्वन्तरतो विविक्ततां विदधत्४०२
यद्यद्व्याहृतिपदवी-
मायाति तदेव दृढतरैर्न्यायैः ।
बलवत्कुर्याद्दूष्यं
यद्यप्यग्रे भविष्यत्स्यात् ॥ ४०३ ॥

पदेति पदाद्यात्मा पदार्थः । ग्रन्थक्रमेति विद्यादिपादरूपः । यदुक्तं तत्र

'पादिकश्चात्र संबन्ध अन्यः पाटलिकः प्रिये ।
पादार्थः सौत्रवाक्यार्थ एतत्सम्बन्धपञ्चकम् ॥

चतुष्पात्संहिता यावत्तस्यां पादो यथोदितः ।
आदिमध्यावसानैश्च ग्राहयेदर्थसन्ततिम् ॥
परस्पराविभेदेन अविरुद्धा यथा भवेत् ।
एवं पादगतं ज्ञात्वा व्यावर्ण्य कुरुते गुरुः ॥
यत्तत्पाटलिकं वस्तु पटलान्ते समर्पयेत् ।
अभिसन्ध्यान्यपटलमेतत्पाटलिकं स्मृतम् ॥
यः पदार्थोऽभिगम्येत तत्पादार्थेन निश्चितम् ।
अपरस्परभेदेन व्याख्यानं कुरुते गुरुः ॥
एष पादार्थिको नाम्ना अन्यत्सूत्रगतं शृणु ।
सूत्रे सङ्गृहितं वस्तु सुपरीक्ष्यार्थसन्ततिः ॥
भेदभिन्ना तथात्रैव सूत्रेणान्येन सुन्दरि ।
एतत्सूत्रं विचार्येत वाक्येन परिनिष्ठितम् ॥
संस्कृतैः शब्दविषयैर्नदीस्रोतःप्रवाहकैः ।
वातोर्मिवेगभङ्गेन व्याख्यां द्विपगतिं च वा ॥
मण्डूकप्लुतिरेवात्र अथ सिंहावलोकितम् ।
ज्ञात्वा न्यायं तु शिष्यं हि तादृशेन प्रबोधयेत् ॥
स्वरूपेणार्थविषयं पादभेदेन वाथवा ।
दैशिकः कुरुते व्याख्यां यादृशं तेन पृच्छितम् ॥
तादृशं तस्य वक्तव्यं स्वाम्नायस्थितिपालनात् ।'

इति । यागत्रयात्मकपौर्णमासाङ्गप्रयाजानुयाजवदेकमनेकसाधारणं तन्त्रम् । अवघातादेरिव यावद्द्रव्यमसकृत्प्रयुक्तिरावर्तनम् । चमसगोदोहनादिवदसक्तप्रतिषेधो बाधः । पशुपुरोडाशवत् परमध्यपातिनो निजतन्त्रैरपेक्ष्येण

परकीयेनैव तन्त्रेण सम्पादनं प्रसङ्गः । संशय-निर्णयान्तरालवर्ती भवितव्यतात्मकः प्रत्यय-स्तर्कः । आदिशब्दादतिदेशादयः । सदिति मण्डूकप्लुत्यादिलौकिकन्यायविलक्षणैरित्यर्थः । वस्त्वन्तरतो विविक्ततां विदधदित्यनेन अस-ङ्कीर्णत्वमेव उपोद्बलितम् । दूष्यं भविष्यत्स्या-दिति भावि दूष्यभावं भजेदित्यर्थः ॥ ४०३ ॥

ननु यदुत्तरकालं दूष्यं, तस्य आदौ बलव-त्त्वाधानेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्य आह

दृढरचितपूर्वपक्ष-
　　प्रोद्धरणपथेन वस्तु यद्वाच्यम् ।
शिष्यमतावारोहति
　　तदाशु संशयविपर्ययैर्विकलम् ॥
भाषा न्यायो वादो
　　लयः क्रमो यद्यदेति शिष्यस्य ।
सम्बोधोपायत्वं
　　तथैव गुरुराश्रयेद्व्याख्याम् ॥४०५॥
वाच्यं वस्तु समाप्य
　　प्रतर्पणं पूजनं भवेच्चक्रे ।

पुनरपरं वस्तु वदे-
त्पटलादूर्ध्वं तु नो जल्पेत् ॥४०६॥
व्याख्यान्ते क्षमयित्वा
विसृज्य सर्वं क्षिपेदगाधजले ।
शास्त्रादिमध्यनिधने
विशेषतः पूजनं कुर्यात् ॥४०७॥
विशेषपूजनं कुर्या-
त्समयेभ्यश्च निष्कृतौ ।

भाषा संस्कृतादिरूपा षोढा भिन्ना । न्यायः प्रागुक्तो लौकिकः शास्त्रीयो वा । वादस्तत्त्वनिश्चयफलरूपः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । लयो व्याख्येयवस्तुनिष्ठतल्लीनतात्मा व्याख्यानाभ्यासः । क्रमः पाठार्थपरिपाटीविशेषः, वाच्यं वस्त्विति मूलसूत्रादि । अपरं वस्त्विति सूत्रान्तरम् । यदुक्तं

'त्रीणि मूलानि सूत्राणि द्वे तदेकमथापिवा ।
व्याख्यायोपरमेदूर्ध्वं वदन्विघ्नैर्हि बाध्यते ॥'

इति

'न गच्छेत्पटलादूर्ध्वं................।'

इति च । समयेभ्यश्च निष्कृताविंत्यनेन समय-

निष्कृतिरिति प्रागुक्तं त्रयोविंशमपि नैमित्तिकं व्याख्यातुमुपक्रान्तमिति आवेदितम् ॥

ननु इदं कार्यमिदं न कार्यमिति शास्त्रीया नियन्त्रणा हि समयः । सच निर्विकल्पानां नास्तीति कथमेतदविशेषेण उक्तमित्याशङ्क्य आह

अविकल्पमतेर्न स्युः
प्रायश्चित्तानि यद्यपि ॥४०८॥
तथाप्यतत्त्वविद्वर्गा-
नुग्रहाय तथा चरेत् ।

नन्वेवमाचरणे किमस्य प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

श्रीपिचौ च स्मृतेरेव
पापघ्नत्वे कथं विभो ॥४०९॥
प्रायश्चित्तविधिः प्रोक्त
इति देव्या प्रचोदिते ।
सत्यं स्मरणमेवेह
सकृज्जप्तं विमोचयेत् ॥४१०॥
सर्वस्मात्कर्मणो जाला-
त्स्मृतितत्त्वकलाविदः ।

तथापि स्थितिरक्षार्थं
कर्तव्यश्चोदितो विधिः ॥४११॥

स्मृतेरिति मन्वादेः । स्मृतितत्त्वकलाविद् इत्यनेन ज्ञानित्वमेव उपोद्बलितम् । स्थितिरक्षार्थमिति यदुक्तं

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' (भ० गी० ३।२१)

इति ॥ ४११ ॥

अतत्त्ववेदिनो ये हि
चर्यामात्रैकनिष्ठिताः ।
तेषां दोलायिते चित्ते
ज्ञानहानिः प्रजायते ॥४१२॥

एवं च यद्ययं निर्विकल्पत्वादेव न संवृतिपरस्तदा अतत्त्वविद्भिः सह समाचारमेव न कुर्यात् । अथ कुर्यात्, प्रायश्चित्तमप्याचरेदित्याह

तस्माद्विकल्परहितः
संवृत्युपरतो यदि ।
शास्त्रचर्यासदायत्तैः
सङ्करं तद्विवर्जयेत् ॥ ४१३ ॥

सङ्करं वा समन्विच्छे-
　त्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
यथा तेषां न शास्त्रार्थे
　दोलारूढा मतिर्भवेत् ॥४१४॥

संवृत्युपरत इति संवृतिर्गुप्तिः, तत उपरतो निवृत्त इत्यर्थः । शास्त्रचर्यासदायत्तैरिति सर्वकालं शास्त्रीयनियन्त्रणापरवशैरित्यर्थः । तेषामिति अतत्त्वविदाम् ॥ ४१४ ॥

समयनिष्कृतिमेव उदाहरणदिशा उपदर्शयति

यत्स्वयं शिवहस्ताख्ये
　विधौ संचोदितं पुरा ।
शतं जप्त्वास्य चास्त्रस्य
　मुच्यते स्त्रीवधादृते ॥ ४१५ ॥
शक्तिनाशान्महादोषो
　नरकं शाश्वतं प्रिये ।
इति श्रीरत्नमालायां
　समयोल्लङ्घने कृते ॥ ४१६ ॥

कुलजानां समाख्याता
निष्कृतिर्दुष्टकर्तरी ।
श्रीपूर्वे समयानां तु
शोधनायोदितं यथा ॥४१७॥
मालिनी मातृका वापि
जप्या लक्षत्रयान्तकम् ।
प्रतिष्ठितस्य तूरादे-
र्दर्शनेऽनधिकारिणा ॥ ४१८ ॥
प्रायश्चित्तं प्रकर्तव्य-
मिति श्रीब्रह्मयामले ।

यदिति चोदनास्त्रम् । स्वयमिति भगवता । पुरेति द्वादशपटले, इदं हि तत्र चतुर्दशे पटले स्थितम् । एतच्च समनन्तराह्निके शिवहस्तप्रकरणे एव संवादयिष्यते इति नेह लिखितम् । स्त्रीवधादृते इति । यदुक्तं

'...................................स्त्रीवधे निष्कृतिः कुतः ।'

इति । कुलजानामिति अन्येषां हि

'अघोराष्टशतं जप्त्वा स्त्रीवधान्मुच्यते नरः ।'

इत्यादि उक्तम् । समाख्यातेति । यदुक्तं तत्र

'अथ कश्चिदजानानो लङ्घनं समयस्य तु ।
कुरुते कुलजो देवि तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
शतं जप्त्वा महास्त्रस्य मुच्यते स्त्रीवधादृते ।
शक्तिनाशान्महादोषो नरकं शाश्वतं प्रिये ॥'

इति । लक्षत्रयान्तकमिति समयोल्लङ्घनबलं विचार्य । यदुक्तं तत्र

'प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु जपेन्मालामखण्डिताम् ।
भिन्नां वाप्यथवाभिन्नां व्यतिक्रमबलाबलात् ॥
सकृज्जापात्समारभ्य यावल्लक्षत्रयं प्रिये ।'

इति । अनधिकारिणेति अदीक्षितादिना, एतच्च आचार्यादिविषयम् । साधके हि अधिकारिणापि दृष्टे दोष एव । यदभिप्रायेण

'स्वमन्त्रमक्षसूत्रं च गुरोरपि न दर्शयेत् ।'

इत्यादि उक्तम् ॥

न केवलमेतदेव श्रीब्रह्मयामले कथितं, यावदिदमपीत्याह

ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पस्थो
　　वीरद्रव्यहरस्तथा ॥ ४१९ ॥
देवद्रव्यहृदाकार-
　　प्रहर्ता लिङ्गभेदकः ।
नित्यादिलोपकृद्भ्रष्ट-
　　स्वकमात्रापरिच्छदः ॥ ४२० ॥

शक्तिव्यङ्गत्वकृद्योगि-
ज्ञानिहन्ता विलोपकः ।
नैमित्तिकानां लक्षादि-
क्रमाद्द्विद्विगुणं जपेत् ॥४२१॥
व्रतेन केनचिद्युक्तो
मितभुग्ब्रह्मचर्यवान् ।
दूतीपरिग्रहेऽन्यत्र
गतश्चेत्काममोहितः ॥४२२॥
लक्षजापं ततः कुर्या-
दित्युक्तं ब्रह्मयामले ।

आकारेति व्यक्तम् । मात्रापरिच्छद इति व्रतोचिताक्षसूत्रयोगदण्डादिपरिकर इति यावत् । द्विद्विगुणमिति तेन गुरुतल्पस्थे द्वे लक्षे, वीरद्रव्यहरे च चत्वारीत्यादिक्रमः । काममोहित इति नतु रहस्यचर्यापरः ॥

इदानीं श्रुतविध्यनन्तरोद्दिष्टं गुरुपूजाविधिमभिधातुमाह

दीक्षाभिषेकनैमित्त-
विध्यन्ते गुरुपूजनम् ॥४२३॥

अपरेद्युः सदा कार्यं
सिद्धयोगीश्वरीमते ।
पूर्वोक्तलक्षणोपेतः
कविस्त्रिकसतत्त्ववित् ॥ ४२४ ॥
स गुरुः सर्वदा ग्राह्य-
स्त्यक्त्वान्यं तत्स्थितं त्वपि ।

कविरिति सम्यग्वक्तेति यावत् । तत्स्थितमिति तत्र त्रिकदर्शनादावेव स्थितं परिचितमित्यर्थः ॥

कथं च अत्र गुरुपूजनं कार्यमित्याह

मण्डले स्वस्तिकं कृत्वा
तत्र हैमादिकासनम् ॥ ४२५ ॥
कृत्वार्चयेत तत्रस्थ-
मध्वानं सकलान्तकम् ।
ततो विज्ञपयेद्भक्त्या
तदधिष्ठितये गुरुम् ॥ ४२६ ॥
स तत्र पूज्यः स्वैर्मन्त्रैः
पुष्पधूपार्घविस्तरैः ।

समालम्भनसद्वस्त्रै-
नैवेद्यैस्तर्पणैः क्रमात् ॥४२७॥
आशान्तं पूजयित्वैनं
दक्षिणाभिर्यजेच्छिशुः ।
सर्वस्वमस्मै संदद्या-
दात्मानमपि भावितः ॥४२८॥
अतोषयित्वा तु गुरुं
दक्षिणाभिः समन्ततः ।
तत्त्वज्ञोऽप्यृणबन्धेन
तेन यात्यधिकारिताम् ॥४२९॥

सकलः सदाशिवः, एतदन्तश्च अनेन आसनपक्षन्यास उक्तः । तदधिष्ठितये इति तच्छब्देन सकलान्तासनपक्षपरामर्शः । स्वैरिति आरिराधयिषितैः । आशान्तमित्यनेन अस्य भैरवावेशोन्मुखत्वं प्रकाशितम् । अधिकारितामिति मन्त्रमहेश्वरादिरूपत्वम् ॥ ४२९ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

गुरुपूजामकुर्वाणः
शतं जन्मानि जायते ।

अधिकारी ततो मुक्तिं
　　यातीति स्कन्दयामले ॥४३०॥
तस्मादवश्यं दातव्या
　　गुरवे दक्षिणा पुनः ।

ननु गुरोः

'सोऽभिषिक्तो गुरुं पश्चाद्दक्षिणाभिः प्रपूजयेत् ।'

इत्यादिना प्राक् दक्षिणादिदानमुक्तं, तत्किमिह अस्य पुनर्वचनेनेत्याशङ्क्य आह

पूर्वं हि यागाङ्गतया
　　प्रोक्तं तत्तुष्टये त्विदम् ॥४३१॥
तज्जुष्टमथ तस्याज्ञां
　　प्राप्याश्नीयात्स्वयं शिशुः ।
ततः प्रपूजयेच्चक्रं
　　यथाविभवसम्भवम् ॥ ४३२ ॥

तज्जुष्टमिति तदासेवितमित्यर्थः ॥ ४३२ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति

अकृत्वा गुरुयागं तु
　　कृतमप्यकृतं यतः ।

तस्मात्प्रयत्नतः कार्यो
गुरुयागो यथाबलम् ॥४३३॥

यथाबलमिति वित्तशाठ्यादिवर्जम् ॥४३३॥

गुरुश्चेदसन्निहितः, तदा किं कार्यमित्याशङ्क्य आह

अतत्रस्थोऽपि हि गुरुः
पूज्यः संकल्प्य पूर्ववत् ।
तद्द्रव्यं देवताकृत्ये
कुर्याद्भक्तजनेष्वथ ॥ ४३४ ॥

आह्निकार्थमेव उपसंहरति

पर्वपवित्रप्रभृति-
प्रभेदि नैमित्तिकं त्विदं कर्म ।

इदं कर्मेति अर्थादुक्तमिति शिवम् ॥

नित्यनिमित्ताद्यर्चाचर्चाचातुर्यचारुचरितेन ।
विवृतमिहाष्टाविंशं किलाह्निकं जयरथेनैतत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके पर्वपवित्रकादिप्रकाशनं नाम अष्टाविंशमाह्निकम् ॥ २८ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकोनत्रिंशमाह्निकम् ।

भद्राणि भद्रकालः कलयतु वः सर्वकालमतुलगतिः ।
अकुलपदस्थोऽपि हि मुहुः कुलपदमभिधावतीह प्रसभम् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन रहस्यचर्चाविधिमभिधातुं प्रतिजानीते

अथ समुचिताधिकारिण
उद्दिश्य रहस्य उच्यतेऽत्र विधिः ।

रहस्य इति कुलप्रक्रियायाम् । विधिरिति यागः ॥

एतदेव विभजति

अथ सर्वाप्युपासेयं
कुलप्रक्रिययोच्यते ॥ १ ॥

तथा धाराधिरूढेषु
गुरुशिष्येषु योचिता ।

कुलप्रक्रियया उपासेति कुलयाग इत्यर्थः। तथा धाराधिरूढेष्विति अनेन परकाष्ठाप्राप्तनिर्विकल्पकदशाधिशायितया रूढप्रायतामभिदधता अधिकारिभेदोऽपि उपक्षिप्तः। अत्र च स्वकृतप्रतिज्ञासूत्रवार्तिकप्रायतामभिद्योतयितुमथशब्दस्य उपादानम् ॥

ननु कुलप्रक्रियायाः प्रक्रियान्तरेभ्यः किं नाम वैलक्षण्यं यदेवमधिकारिभेदोऽपि विवक्षित इत्याशङ्क्य आह

उक्तं च परमेशेन
सारत्वं क्रमपूजने ॥ २ ॥

तदेव आह

सिद्धक्रमनियुक्तस्य
मासेनैकेन यद्भवेत् ।
न तद्वर्षसहस्रैः स्या-
न्मन्त्रौघैर्विविधैरिति ॥ ३ ॥

सिद्धक्रमेति सिद्धानां कृतयुगादिक्रमेण

अवतीर्णानां श्रीखगेन्द्रनाथादीनां क्रमे तत्परम्परागतायां कुलप्रक्रियायामित्यर्थः । विविधैरिति तत्तत्प्रक्रियान्तरोदितैरित्यर्थः । तदुक्तं

'सिद्धान्तादिषु तन्त्रेषु ये मन्त्राः समुदाहृताः ।
वीर्यहीनास्तु ते सर्वे शक्तितेजोज्झिता यतः ॥
कौलिकास्तु महामन्त्राः स्वभावादीप्ततेजसः ।
स्फुरन्ति दिव्यतेजस्काः सद्यःप्रत्ययकारकाः ॥'

इति ॥ ३ ॥

तत्र कुलप्रक्रिययेत्यत्र उक्तं कुलशब्दं तावद्व्याचष्टे

कुलं च परमेशस्य
शक्तिः सामर्थ्यमूर्ध्वता ।
स्वातन्त्र्यमोजो वीर्यं च
पिण्डः संविच्छरीरकम् ॥ ४ ॥

सामर्थ्यमिति लयोदयकारित्वम् । ऊर्ध्वतेति सर्वेषां कारणतया उपरिवर्तित्वम् । स्वातन्त्र्यमिति सर्वकर्तृत्वाद्यात्मकम् । पिण्ड इति विश्वस्य अत्र सामरस्येन अवस्थानात् । संविदिति आत्मा । तदुक्तं

'कुलं हि परमा शक्तिः················ ।'

इति

'लयोदयश्चित्स्वरूपस्तेन तत्कुलमुच्यते ।'

इति

'स्वभावे बोधममलं कुलं सर्वत्र कारणम् ।'

इति

'सर्वकर्तृ विभु सूक्ष्मं तत्कुलं वरवर्णिनि ।'

इति

'सर्वेशं तु कुलं देवि सर्वं सर्वव्यवस्थितम् ।
तत्तेजः परमं घोरं.................... ॥'

इति

'शक्तिगोचरगं वीर्यं तत्कुलं विद्धि सर्वगम् ।'

इति

'कुलं स परमानन्दः.................... ।'

इति

'कुलमात्मस्वरूपं तु.................... ।'

इति

'कुलं शरीरमित्युक्तम्.................... ।'

इति ॥ ४ ॥

एवं कुलशब्दं व्याख्याय विध्युपासादिशब्दोन्नीतं यागशब्दमपि व्याख्यातुमाह

तथात्वेन समस्तानि
भावजातानि पश्यतः ।

ध्वस्तशङ्कासमूहस्य
यागस्तादृश एव सः ॥ ५ ॥

तथात्वेनेति शिवशक्तिस्फारसारतया ॥५॥

तथा पश्यतस्तस्य यागोऽपि तादृश एवेति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य आह

तादृग्रूपनिरूढ्यर्थं
मनोवाक्कायवर्त्मना ।
यद्यत्समाचरेद्वीरः
कुलयागः स स स्मृतः ॥ ६ ॥

एवमुक्तसतत्त्वश्च अयं यागः किमाधार इत्याशङ्क्य आह

बहिः शक्तौ यामले च
देहे प्राणपथे मतौ ।
इति षोढा कुलेज्या स्या-
त्प्रतिभेदं विभेदिनी ॥ ७ ॥

यामले इति आद्ययागाधिरूढे मिथुने । प्राणपथे इति मध्यनाड्याम् । मताविति बुद्धौ तत्तदध्यवसायद्वारिकापि तत्सम्पत्तिर्भवेदिति

भावः। प्रतिभेदं विभेदिनीति यथा बहिरेव भूवस्त्राद्या विभेदाः ॥ ७ ॥

ननु एवमाधारभेदवदितिकर्तव्यतापि अत्र किं तन्त्रप्रक्रियातः किञ्चिद्विभिद्यते नवेत्याशङ्क्य आह

स्नानमण्डलकुण्डादि
षोढान्यासादि यन्न तत्।
किञ्चिदत्रोपयुज्येत
कृतं वा खण्डनाय नो ॥ ८ ॥

तेन यथेच्छमेतत्कुर्यादित्यर्थः। यदुक्तं

'नास्यां मण्डलकुण्डादि किञ्चिदप्युपयुज्यते।
नच न्यासादिकं पूर्वं स्नानादि च यथेच्छया ॥'

इति ॥ ८ ॥

ननु अत्र बाह्यस्नानादावनवक्लृप्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

षण्मण्डलविनिर्मुक्तं
सर्वावरणवर्जितम्।
ज्ञानज्ञेयमयं कौलं
प्रोक्तं त्रैशिरसे मते ॥ ९ ॥

इह शिवशक्तिसामरस्यात्मकं कुलज्ञानं षड्भिर्मण्डलैः

'षट्चक्रेश्वरता नाथस्योक्ता त्रैशिरसे मते ।' (१।११४)

इत्यादौ निरूपितैस्तत्रत्यैश्चक्रैर्विनिर्मुक्तं निष्प्रपञ्चम्, अत एव सर्वावरणवर्जितमत एव ज्ञानं बहिर्मुखं प्रमाणात्म वेदनं, ज्ञेयं नीलसुखादि वेद्यं तन्मयम्। तत्स्फारसारमेव इदं सर्वं वेद्यवेदकादि, न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदित्यर्थः । तदुक्तं

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।
वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः ॥'

इति ॥ ९ ॥

अतश्च संविन्मात्रसारत्वात् सर्वस्य शुद्ध्यशुद्धी अपि वास्तवे न स्त इति कटाक्षयितुं तद्विभागोऽपि नेह अभिमत इत्याह

अत्र यागे च यद्द्रव्यं
निषिद्धं शास्त्रसन्ततौ ।
तदेव योजयेद्धीमा-
न्वामामृतपरिप्लुतम् ॥ १० ॥

तदुक्तं

'द्रव्यैश्च लोकविद्विष्टैः शास्त्रार्थाच्च बहिष्कृतैः ।
विजुगुप्स्यैश्च निन्द्यैश्च पूजनीयस्त्वयं क्रमः ॥'

इति ॥ १० ॥

ननु भवतु नाम अत्र शास्त्रादिबहिष्कृतं द्रव्यं मद्यसंस्पर्शनेन पुनरस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य आह

श्रीब्रह्मयामलेऽप्युक्तं
सुरा शिवरसो बहिः ।
तां विना भुक्तिमुक्ती नो
पिष्टक्षौद्रगुडैस्तु सा ॥ ११ ॥
स्त्रीनपुंसकपुंरूपा
तु पूर्वापरभोगदा ।
द्राक्षोत्थं तु परं तेजो
भैरवं कल्पनोज्झितम् ॥ १२ ॥
एतत्स्वयं रसः शुद्धः
प्रकाशानन्दचिन्मयः ।
देवतानां प्रियं नित्यं
तस्मादेतत्पिबेत्सदा ॥ १३ ॥

शिवरस इति । तदुक्तं

'सुरा च परमा शक्तिर्मद्यं भैरव उच्यते ।
आत्मा कृतो द्रवरूपो भैरवेण महात्मना ॥'

इति । तां विना नो बहिर्भुक्तिमुक्ती इति । तदुक्तं

'नानेन रहितो मोक्षो नानेन रहिता गतिः ।
नानेन रहिता सिद्धिर्विशेषाद्भैरवागमे ॥'

इति

'येनाघ्रातं श्रुतं दृष्टं पीतं स्पृष्टं महेश्वरि ।
भोगमोक्षप्रदं तस्य............ ॥'

इति च । सा च द्विधा कृत्रिमा सहजा च । तत्र कृत्रिमा त्रिविधा पैष्टी क्षौद्री गौडी चेति, सहजस्तु एक एव द्राक्षोत्थो भैरवादिशब्दव्यपदेश्यः परमुत्कर्षभागित्याह पिष्टेत्यादि । पुम्पेक्षया च स्त्रीनपुंसकयोर्भोग्यत्वमेवेत्युक्तं पूर्वापरभोगदेति । कल्पनोज्झितमिति स्त्रीनपुंसकादिरूपया प्रतिनियतया कल्पनया उज्झितं परप्रमात्रेकरूपमित्यर्थः । तदुक्तं

'पैष्टी गौडी तथा माध्वी कृत्रिमा तु सुरा स्मृता ।
स्त्रीपुंनपुंसकतया साधके भोगदायिका ॥'

इति

'मार्द्वीकः सहजस्त्वेकस्तत्तेजो भैरवात्मकम् ।
न स्त्री नपुंसकं वापि न पुमान् परमो विभुः ॥'

इति

गौडी माध्वी तथा पैष्टी ऊर्ध्वे आनन्दभैरवः ।'

इति

'चतुरस्रस्त्वयं धर्मश्चतुर्युगसमो नयः ।
चतुर्णां चैव मद्यानामानन्दः शान्तितत्परः ॥'

इति । परतेजस्त्वादेव च एतत् स्वयं पारतीयो रसस्तत्समानमाहात्म्य इत्यर्थः । शुद्ध इति तत्तदुपाधिभूतद्रव्यान्तरासंभिन्नः, तथात्वे हि अस्य नियत एव प्रभावो भवेदिति भावः । अत एव उक्तं प्रकाशानन्दचिन्मय इति । तदुक्तं

'यथा भैरवचक्रेषु नायकः शिवभैरवः ।
देवताचक्रसन्दोहे यथा कालान्तकी परा ॥
तथा सर्वरसेन्द्राणां नायकौ द्वावुदाहृतौ ।
मद्यभैरवनाथस्तु रसेन्द्रः पारतीयकः ॥'

इति । देवतानां प्रियमिति । यदुक्तं

'भैरवस्य प्रियं नित्यं बहु मातृगणस्य च ।'

इति । तस्मादिति एवंमाहात्म्यवत्त्वात्, नतु पशुवत् लौल्यादिना । यदुक्तम्

'अयष्ट्वा भैरवं देवमकृत्वा मन्त्रतर्पणम् ।
पशुपानविधौ पीत्वा वीरोऽपि नरकं व्रजेत् ॥'

इति। पिबेदिति विधिः। अत एव अपानात्प्रत्यवायोपि स्यात् । यदुक्तं

'कुलाचारसमायुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
यदा मद्येन न स्पृष्टः प्रायश्चित्तं तदा चरेत् ॥'

इति

'मद्यमांसाधिवासेन मुखं शून्यं यदा भवेत् ।
तदा पशुत्वमायाति प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥'

इति च । सदेति यागावसरे, अन्यथा हि क्षणमपि मद्यपानविरतौ प्रत्यवायः प्रसजेत् । तेन

'दिनमेकं दिनार्धं वा तदर्धं चार्धमेव च ।
निवृत्तेरलिपानस्य प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥'

इति यागकालापेक्षयैव योज्यम्। यत् पुनः

'उत्तमं तु सदा पानं भवेत्पर्वसु मध्यमम् ।
अधमं मासमात्रेण मासादूर्ध्वं पशुर्भवेत् ॥'

इत्यादि, तदापद्विषयतया उक्तम् । यत्तु

'मलयेन तु विप्राणां क्षत्राणां कुङ्कुमेन च ।
कर्पूरवारि वैश्यानां शूद्राणामलिना प्रिये ॥'

इति

'दीक्षाकाले तु विप्रस्य क्षात्रियस्य रणारुहे ।
वैश्यस्य क्षितिमाङ्गल्ये शूद्रस्यान्त्येष्टिकर्मणि ॥'

इत्याद्युक्तं, तददीक्षितविषयम्; किन्तु पूर्वत्र अस्मदुक्तार्चातर्पणश्रद्धालुविषयत्वमधिकमन्यथा जातिभेदो दुर्वचः स्यात्। दीक्षाकाले इति सौत्रामण्यादौ। अत एव

'यतः प्रभृति कालाच्च दैत्याचार्येण दूषितम्।
ततः प्रभृति वर्णानां नामभेदः प्रदर्शितः॥
सौत्रामण्यां ब्राह्मणानां पानार्थं स्मृतमध्वरे।
महाहवे क्षत्रियाणां वैश्यानां क्षितिकर्मणि॥
महोत्सवे तु बन्धूनां मित्राणां च समागमे।
श्मशानान्ते च शूद्राणां विवाहे पुत्रजन्मनि॥
पानभेदमिदं भद्रे जन्तूनां मूढचेतसाम्।
ये पुनः शाङ्करे तन्त्रे देवीतन्त्रे च दीक्षिताः॥
गुर्वाज्ञानिरता गुप्ता जपपूजापरायणाः।
ज्ञानविज्ञानकुशला लौल्याभ्र महिताशयाः।
तेषां पुनर्द्विजानां तु न विरुद्धं सदा प्रिये॥'

इत्यादि उक्तम्,—इत्यलमवान्तरेण। एवमियदनेन उपक्षिप्तं—यदेवं शास्त्रादिबहिष्कृतं द्रव्यजातं सम्भृतमपि विना मद्यं न यागसम्पत्तौ निमित्तं, मद्यं पुनरेककमेव विनापि एवं द्रव्यजातं तत्र निमित्तमिति, येनोक्तं वामामृतपरिप्लुतं तद्योजयेदिति। यदागमः

'एकतश्चरवः सर्वे मद्यमेवैकमेकतः।
चरुहीनोऽपि कुर्वीत मद्यहीनं न जातुचित्॥'

इति

'एषामभावे द्रव्याणां नित्यं पूजा विधीयते ।
एकेन मद्यनाथेन विना तेनापि निष्फला ॥'

इति

'पुष्पधूपोपहारादि यदि न स्यात्सुलोचने ।
अलिना तर्पयेन्मन्त्रं.................... ॥'

इति

'किमन्यैर्द्रव्यसङ्घातैर्देवि यागोपयोगिभिः ।
वामामृतेन चैकेन कलां नार्घन्ति षोडशीम् ॥'

इति

'अर्घं पुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
वीरद्रव्यादि यत्किञ्चित्सर्वं मद्ये प्रतिष्ठितम् ॥'

इति

'मद्येनैकतमेनैव शक्तीशं शक्तिभिर्युतम् ।
यजेत्सांनिध्यकामस्तु सर्वदा सर्वथा प्रिये ॥'

इति

'अलिना रहितं यस्तु पूजयेत्पादुकाक्रमम् ।
योगिन्यस्तस्य सीदन्ति भक्षयन्ति रसामिषम् ॥'

इति

'मद्यरिक्तास्तु ये देवि न ते सिध्यन्ति पश्चिमे ।
थोहकासमते नित्यं कुलभ्रष्टाः स्वयंभुवः ॥'

इति च । इह मद्याधीनमेव सर्वेषामनुष्ठानमिति

अत्र आगमसंवादे भरोऽस्माभिः कृत इति न अस्मभ्यमभ्यसूययितव्यम् ॥ १३ ॥

एवमस्य प्राधान्येऽपि अवान्तरवस्त्वपेक्षया शास्त्रान्तरेऽन्यदपि किञ्चित्प्रधानतयोक्तमित्याह

श्रीमत्क्रमरहस्ये च
न्यरूपि परमेशिना ।
अर्घपात्रं यागधाम
दीप इत्युच्यते त्रयम् ॥ १४ ॥
रहस्यं कौलिके यागे
तत्रार्घः शक्तिसंगमात् ।
भूवस्त्रकायपीठाख्यं
धाम चोत्कर्षभाक् क्रमात् ॥१५॥
दीपा घृतोत्था गावो हि
भूचर्यो देवताः स्मृताः ।
इति ज्ञात्वा त्रयेऽमुष्मि-
न्यत्नवान्कौलिको भवेत् ॥१६॥

तत्रेति त्रयनिर्धारणे । अर्घ इति कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेषः । शक्तिसङ्गमादिति

आव्ययागतया वक्ष्यमाणात् । कायपीठं स्वं परकीयं वा शिरः । तदुक्तं

'सर्वासां देवतानां तु आधारः शिर इष्यते ।
देवीकोट्टं तु तत्स्थानं नित्यं तत्र प्रपूजयेत् ॥'

इति क्रमादुत्कर्षभागिति यथा भुवो वक्त्रं, तस्मान्मुण्डमिति । घृतोत्था इति प्राधान्यात्, तेन तैलोत्था अपि । यदुक्तं

'दीपान्कुर्याद्रक्तवर्तीन्घृततैलप्रपूरितान् ।'

इति । प्राधान्य एव च अत्र हेतुर्गावो भूचर्यो देवताः स्मृता इति । यदुक्तं

'लोकानुग्रहहेत्वर्थं ब्राह्म्याद्या देवता भुवि ।
चरन्त्यास्थाय गोरूपं तेन तद्द्रव्यमाहरेत् ॥'

इति । यत्नवानिति तत्सम्भरणे श्रद्धावान्भवेत्, नातो विचिकित्सितव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्मद्दर्शने हि अर्घस्यैव प्राधान्यमिति तदुचितान्येव द्रव्यान्तराण्यपि परमेश्वरः समादिक्षत्, तत् ततस्तेभ्यो वा न शङ्कितव्यम् । शङ्कैव हि महद्दूषणमित्युक्तं प्राग्बहुशः । तदाह

तेनार्घपात्रप्राधान्यं
ज्ञात्वा द्रव्याणि शम्भुना ।

यान्युक्तान्यविशङ्कोऽत्र
भवेच्छङ्का हि दूषिका ॥१७॥

यानि द्रव्याणीति रत्नपञ्चकादीनि। तदुक्तं

'रेतो हराम्बु पुष्पं च क्षारं नालाज्यकं तथा।
पौरुषं क्ष्माभवं छागं मीनजं शाकुनीयकम् ॥
पलाण्डुं लशुनं चैव द्रव्यद्वादशकं शुभम्।'

इति। अत्रेति द्रव्यवचने ॥ १७ ॥

एवं कुलयागे पीठिकाबन्धं विधाय तत्क्रममेव निरूपयितुमुपक्रमते

यागौको गन्धधूपाढ्यं
प्रविश्य प्रागुदङ्मुखः।
परया वाऽथ मालिन्या
विलोमाच्चानुलोमतः ॥ १८ ॥
दाहाप्यायमयीं शुद्धिं
दीप्तसौम्यविभेदतः।
क्रमेण कुर्यादथवा
मातृसद्भावमन्त्रतः ॥ १९ ॥

प्रविश्येति देहलीमात्रपूजनपूर्वम्। विलोमादिति संहारक्रमेण पादाभ्यां शिरोन्तम्।

अनुलोमत इति सृष्टिक्रमेण शिरस्तः पादा-न्तम् । दाहे दीप्ता आप्यायने सौम्येत्युक्तं क्रमेणेति ॥ १९ ॥

नैमित्तिके पुनर्नित्याद्विशेषोऽस्तीत्याह

दीक्षां चेत्प्रचिकीर्षुस्त-
च्छोध्याध्वन्यासकल्पनम् ।
ततः संशोध्यवस्तूनि
शक्त्यैवामृततां नयेत् ॥२०॥

शोध्योऽध्वा भुवनाद्यन्यतमः । तत इति देहशुद्ध्याद्यनन्तरम् । संशोध्येति यागोपकर-णभूतानामर्घपुष्पाद्यात्मनामसंशोधितत्वे हि यागयोग्यत्वं न भवेदिति भावः । शक्त्यैवेति न पुनः प्राग्वदर्घपात्रविप्रुट्प्रोक्षणादिना ॥ २० ॥

ननु अत्र मन्त्रत्रयमुद्दिष्टं, तस्य पुनः कथं विनियोग इत्याशङ्क्य आह

परासम्पुटगा यद्वा
मातृसम्पुटगाप्यथो ।
केवला मालिनी यद्वा
ताः समस्तेषु कर्मसु ॥ २१ ॥

समस्तेषु कर्मसु एवंविधा मालिनी अर्था-द्योजनीया मुक्त्यर्थिना मातृसद्भावेन सम्पुटिता तदुभयार्थिना परया । केवलयोरपि परामातृस-द्भावयोरेवमेव योजनमिति । तदुक्तं

'परासम्पुटमध्यस्थां मालिनीं सर्वकर्मसु ।
योजयेत विधानज्ञः परां वा केवलां प्रिये ॥'

इति । अत्र ग्रन्थकृता पराशब्देनैव मातृसद्भा-वोऽपि व्याकृतो यत् पराया एव असौ परतरं रूपमिति ॥ २१ ॥

ननु

'यत्किञ्चिन्मानसाह्लादि यच्च सौभाग्यवर्धनम् ।
तेनात्मानमलङ्कृत्य देवमभ्यर्चयेत्सदा ॥'

इत्यादिना यत्किञ्चिदानन्दमयं द्रव्यजातं, तत् पूजोपकरणतया योज्यमिति सर्वत्रोक्तमिति। इह पुनस्तज्जुगुप्स्यं कस्मादभिहितमित्याशङ्क्य आह

नन्दहेतुफलैर्द्रव्यै-
र्र्घपात्रं प्रपूरयेत् ।

नन्दस्य आनन्दस्य हेतुभिः सुरादिभिः, फ-लैश्च कुण्डगोलकादिभिः । अत एव उक्तं

'यस्य साराः पवित्रत्वे कुर्वन्त्यानन्दमुत्तमम् ।
सोऽनुध्यातस्मृतस्तत्र भैरवेण भवच्छिदा ॥'

इति । यश्च अत्र एतत्पूरणे सम्प्रदायः, स रहस्यत्वात् समयभङ्गभयाच्च न इह अस्माभिः प्रदर्शित इति । एतद्गुरुमुखादेव बोद्धव्यम् । तदुक्तं

'चरुकः सम्प्रदायश्च विज्ञानं मेलकं तथा ।
पूजाक्रमविधानं च योगिनीनां मुखे स्थितम् ॥'

इति ॥

'नन्वदिव्येन देहेन यद्यत्पूजाक्रमं जपम् ।
किञ्चित्कुर्यात्तु तत्तस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥'

इत्याद्युक्तेरदिव्यवपुषा क्रियमाणं यागादि फलदायि न स्यादित्यत्र साधकेन स्वात्मनि भैरवीभावो भावयितव्य इत्याह

तन्त्रोक्तमन्त्रतादात्म्या-
द्भैरवात्मत्वमानयेत् ॥ २२ ॥

उक्ता मातृसद्भावादयः । वक्ष्यति हि

'नाहमस्मि नचान्योऽस्ति केवलाः शक्तयस्त्वहम् ।
इत्येवंवासनां कुर्यात्सर्वदा स्मृतिमात्रतः ॥' (२९।६४)

इति ॥ २२ ॥

इत्थमेवंभावनया च देहादौ

'अमूर्ता मूर्तिमाश्रित्य देव्यः पिण्डान्तरे स्थिताः ।
क्रीडन्ति विविधैर्भावैरुत्तमद्रव्यलिप्सया ॥'

इत्याद्युक्त्या पूजालाम्पट्येन सर्वा एव करणे-
श्वर्याद्या देवताः संनिदधते इति आसाम्

'आगतस्य तु मन्त्रस्य न कुर्यात्तर्पणं यदि ।
हरत्यर्धशरीरं .... ॥'

इत्याद्युक्त्या तर्पणमवश्यं कार्यमित्याह

तेन निर्भरमात्मानं
बहिश्चक्रानुचक्रगम् ।
विप्रुड्भिरूर्ध्वाधरयो-
रन्तःपीत्या च तर्पयेत् ॥२३॥

तेनेति भैरवात्मत्वानयनेन हेतुना । ऊर्ध्वा-
धरयोरिति अर्थात्तिर्यगपि । तदुक्तम्

'अत ऊर्ध्वं तथा तिर्यग्दातव्या विप्रुषः प्रिये ।'

इति । तद्बहिः सर्वतो विप्रुड्भिरन्तश्च पानेन नाना-
देवताचक्रानुयातमात्मानं तर्पयेदित्यर्थः ॥२३॥

ननु एवमियतैव सिद्धः कुलयागः, किमन्य-
दवशिष्यते इत्याशङ्क्य आह

तथा पूर्णस्वरश्म्योघः
प्रोच्छलद्वृत्तितावशात् ।
बहिस्तादृशमात्मानं
दिदृक्षुर्बहिरर्चयेत् ॥ २४ ॥

तथा समनन्तरोक्तक्रमेण पूरितनिजकरणेश्वर्यादिदेवताचक्रः सन् स्वात्ममात्रविश्रान्तोऽपि यदा साधकः

'रासभी वडवा यद्वत्स्वधामानन्दमन्दिरम् ।
विकाससङ्कोचमयं प्रविश्य हृदि हृष्यति ॥' (५।५९)

इत्याद्युक्तभङ्ग्या विकसितेन्द्रियवृत्तिर्बहिरपि पूर्णमेव आत्मानं दिदृक्षुर्बहीरूपतयापि बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन परैव संविदवभासत इत्यनुसन्धत्ते, तदा बहिरर्चयेत् । तत्रापि अर्चाक्रमो न्याय्य इत्यर्थः । यदाहुरस्मदादिगुरवः

'साक्षान्भवन्मये नाथ सर्वस्मिन्भुवनान्तरे ।
किं न भक्तिमतां क्षेत्रं मन्त्रः क्वैषां न सिद्ध्यति ॥' (उ०स्तो०)

इति ॥ २४ ॥

तच्च कुत्रेत्याशङ्क्य आह

अर्काङ्गुलेऽथ तद्द्वित्रि-
गुणे रक्तपटे शुभे ।
व्योम्नि सिन्दूरसुभगे
राजवर्तभृतेऽथवा ॥ २५ ॥
नारिकेलात्मके काद्ये
मद्यपूर्णेऽथ भाजने ।

यद्वा समुदिते रूपे
मण्डलस्थे च तादृशि ॥ २६ ॥
यागं कुर्वीत मतिमां-
स्तत्रायं क्रम उच्यते ।

अर्केति द्वादश। व्योम्नीति अर्थान्नृगते। उक्तं च

'राजवर्तेन रजसा व्योमबिम्बं तु कारयेत् ।
लोहितां व्योमरेखां तु दद्यात्सिन्दूरकेण तु ॥
विपर्ययेण वा कार्या शुक्ला वा व्योमरेखिका ।'

इति । एवं न केवलं व्यस्तमेव भूवस्त्रकायपीठाख्यं धाम भवेत् यावत्समस्तमपीत्याह यद्वा समुदिते रूपे इति । तेन भूपृष्ठे रक्तवस्त्रं, तदुपरि च कायपीठशब्दाभिधेयं काव्यं तदनुकल्पात्मकं विश्वामित्रकपालं वेति । तादृशीति समुदिते एव किन्तु मण्डलस्थे इति भूमावुह्यमानसन्निवेशं मण्डलं तत्र च क्वचिदपि आधारे रक्तवस्त्रं, तदुपरि च काव्यमिति ॥

तमेव क्रममाह

दिश्युदीच्यां रुद्रकोणा-
द्वायव्यन्तं गणेश्वरम् ॥ २७ ॥

वटुकं त्रीन् गुरून्सिद्धा-
न्योगिनीः पीठमर्चयेत् ।
प्राच्यां दिशि गणेशाध
आरभ्याभ्यर्चयेत्ततः ॥ २८॥
सिद्धचक्रं दिक्चतुष्के
गणेशाधस्तनान्तकम् ।

उदीच्यामिति प्राजापत्यक्रमेण । गणेश्वरमिति नैर्विघ्न्याय, सच अर्थात् सवल्लभः । एवं वटुकोऽपि । त्रीन् गुरूनिति गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिनः । सिद्धानिति अनादिसिद्धादीन् । योगिनीरिति अनादियोगिन्याद्याः । पीठमिति जालन्धरं यतस्तत्सिद्धयोगिनीक्रमेण अस्य दर्शनस्य अवतारः । तेन मण्डलस्य बहिश्चतुरस्रे ईशानकोणे गणेशमर्चयेत्, ततो वटुकं गुरुत्रयं पीठमनादिसिद्धमनादियोगिनीं यावदधोऽधः पङ्क्तिक्रमेण वायव्यकोणान्तं दिव्यौघसिद्धौघमानवौघभेदेन त्रिविधमपि गुरुवर्गमिति । तदुक्तं

'गणेशं पूजयित्वा तु द्वारि विघ्नप्रशान्तये ।
ततः स्वगुरुमारभ्य पूजयेद्गुरुपद्धतिम् ॥'

इति । तथा

'गणेशं वटुकं सिद्धान् गुरुपङ्क्तिं तथैव च ।'

इति। इदं च प्राङ्मुखं साधकमधिकृत्य उक्तं येन एतत् तस्य वामे पूजितं भवेदिति । उदङ्मुखस्य पुनरेतत्स्वापेक्षयैव योज्यं येन तद्वाम एव पूजितं भवेदिति । द्वारे पुनर्गणेशवटुकौ बहिश्चतुरस्र एव प्रथमतो वायव्यनैर्ऋतकोणयोः पूज्याविति अर्थसिद्धं येन यागस्य दक्षवामभागगतौ स्याताम् । यद्गुरवः

'बाह्ये गणेशवटुकौ श्रुतिपूर्वकोण-
दक्षेतरद्वयगतौ..............................।'

इति । ततो गुरुपूजानन्तरं पूर्वस्यां दिशि बहिश्चतुरस्रे रुद्रकोणावस्थितस्य गणेशस्य अधस्तनादेकभागानन्तरभाविनो द्वितीयस्मात् चतुरस्रादारभ्य पूर्वादिक्रमेण आवर्तभङ्ग्या सौम्यदिशि गणेशस्य अधस्तनमेव स्थानं यावत् दिक्चतुष्टये अर्थादेतच्चतुरस्रसंलग्नचतुष्किकाचतुष्टये कृतादियुगक्रमावतीर्णं सिद्धचतुष्कमभ्यर्च्य वक्ष्यमाणक्रमेण पूजयेदित्यर्थः । तदुक्तं

'गणेशाधस्ततः सर्वं यजेन्मन्त्रकदम्बकम् ।
तत्पतीनां ततो वर्गं तत्रैव परिपूजयेत् ॥'

इति ॥

तदेव आह

खगेन्द्रः सहविज्ञाम्ब
इल्लाईअम्बया सह ॥ २९ ॥
वक्तष्टिर्विमलोऽनन्त-
मेखलाम्बायुतः पुरा ।
शक्त्या मङ्गलया कूर्म
इल्लाईअम्बया सह ॥ ३० ॥
जैत्रो याम्ये ह्यविजित-
स्तथा सानन्दमेखलः ।
काममङ्गलया मेषः
कुल्लाईअम्बया सह ॥ ३१ ॥
विन्ध्योऽजितोऽप्यजरया
सह मेखलया परे ।
मच्छन्दः कुङ्कुणाम्बा च
षडयुग्मं साधिकारकम् ॥३२॥
सौम्ये मरुत्त ईशान्तं
द्वितीया पङ्क्तिरीदृशी ।

अमरवरदेवचित्रा-
लिविन्ध्यगुडिका इति क्रमात्षडमी ३३

पुरेति पूर्वस्याम् । याम्ये इति दक्षिणे । अजरया सह मेखलयेति अजरमेखलया सहेत्यर्थः । परे इति पश्चिमे । एवं पूर्वादिदिक्त्रये सिद्धस्तत्पत्नी सुतद्वयं चेति क्रमः । उत्तरस्यां पुनरयं विशेष इत्याह षड्युग्ममिति षण्णां पुत्रतत्पत्नीनां सम्बन्धि युग्मं तद्द्वादशकमित्यर्थः । द्वितीयेति गुरुपङ्क्त्यपेक्षया । अनेन च दिक्चतुष्केऽपि पङ्क्तिक्रमेणैव पूजा कार्येति सूचितम् ॥

तदेव द्वादशकमाह

सिल्लाई एरुणया
तथा कुमारी च बोधाई ।
समहालच्छी चापर-
मेखलया शक्तयः षडिमाः ॥३४॥

एरुणया अपरमेखलया च सहेत्यर्थः ॥३४॥

साधिकारत्वमेव एषां व्यनक्ति

एते हि साधिकाराः
पूज्या येषामियं बहुविभेदा ।

सन्ततिरनवच्छिन्ना
चित्रा शिष्यप्रशिष्यमयी ॥ ३५ ॥

चित्रत्वमेव अस्या दर्शयति

आनन्दावलिबोधि-
प्रभुपादान्ताथ योगिशब्दान्ता ।
एता ओवल्ल्यः स्यु-
र्मुद्राषट्कं क्रमात्त्वेतत् ॥ ३६ ॥
दक्षाङ्गुष्ठादिकनि-
ष्ठिकान्तमथ सा कनीयसी वामात् ।
हृदशान्तोर्ध्वगकुण्डलि-
बैन्दवहृन्नाभिकन्दमिति छुम्माः॥३७॥
शवराडबिल्लपट्टि-
ल्लाः करबिल्लाम्बिशरबिल्लाः ।
अडबीडोम्बीदक्षिण-
बिल्लाः कुम्भारिकाक्षराख्याच ॥३८॥
देवीकोट्टकुलाद्रि-
त्रिपुरीकामाख्यमट्टहासश्च ।

दक्षिणपीठं चैत-
त्षट्कं घरपल्लिपीठगं क्रमशः ॥३९॥

ओवल्ल्यो ज्ञानप्रवाहाः । क्रमादिति मुद्राछुम्माविषयम् । बिन्दोरिदं बैन्दवं भ्रूमध्यसंज्ञं स्थानम् । शवरेति पुलिन्दाख्यम् । अम्बीति अम्बिल्लम् । दक्षिणेति दक्षिणावर्तम् । कुलाद्रीति कौलगिरिः । त्रिपुरीति त्रिपुरोत्तरम् । कामेति कामरूपम् । तदुक्तं श्रीकुलक्रीडावतारे

'तेषां मुद्राश्च छुम्माश्च पल्ली ओवल्लयस्तथा ।
पीठक्रमो घराश्चैव पित्रा विभजता तथा ॥

इत्युपक्रम्य

बोधिश्चामरपादानां प्रभुश्च वरदेवके ।
चित्रः पादश्च संप्रोक्तो ह्यलिरानन्दसंज्ञितः ॥
विन्ध्यपादश्च योगी तु गुडिकावलिरेव च ।

इति

दक्षहस्तस्य चाङ्गुष्ठादारभ्य च कनिष्ठकाम् ।
वामस्य यावन्मुद्रा वै षट्सु विस्तरतः शृणु ॥
अङ्गुष्ठो ज्येष्ठपुत्रस्य द्वितीयस्य तु तर्जनी ।
मध्यमा वै तृतीयस्य चतुर्थस्याप्यनामिका ॥
पञ्चमस्य कनिष्ठा वै षष्ठस्य च कनिष्ठिका ।

इति

छुम्मकाः संप्रवक्ष्यामि कुलाम्नाये यथा स्थिताः ।
अतीतं प्रथमस्यापि द्वितीयस्य तु कुण्डली ॥

भ्रूमध्ये वै तृतीयस्य सङ्कट्टश्च चतुर्थके ।
नाभिस्तु पञ्चमस्यैव जन्माधारस्तु षष्ठके ॥

इति

षण्णां वै राजपुत्राणां घरपल्लिक्रमं शृणु ।
अमरस्य तु पट्टिल्लः दक्षिणावर्तपल्लिका ॥
वरदेवे करबिल्लं पल्ली कुम्भारिका भवेत् ।
अम्बिल्लं चैव चित्रस्य बिल्लं पल्ली सुमध्यमे ॥
अलिनाथे पुलिन्देति अडवी पल्लिरुच्यते ।
शरबिल्लं विन्ध्यनाथे पल्ली चाक्षरसंज्ञिता ॥
गुडिकानाथपादानामडबिल्लं घरं प्रिये ।
डोम्बी पल्ली च निर्दिष्टा··············· ॥

इति

त्रिपुरोत्तरे निकेतं सिद्धिस्थानं च तद्विदुः ।
अमरस्य वरारोहे वरदेवस्य कामरू ॥
चित्रस्य अट्टहासं वै देवीकोट्टमलेस्तथा ।
दक्षिणं चैव विन्ध्यस्य गुडिका कौलगिर्यता ॥'

इति ॥ २९ ॥

ननु किमेवमोवल्ल्याद्युपदेशेनेत्याशङ्क्य आह

इति सङ्केताभिज्ञो

भ्रमते पीठेषु यदि स सिद्धीप्सुः ।

अचिराल्लभते तत्त-

त्प्राप्यं यद्योगिनीवदनात् ॥ ४० ॥

एवं मुद्रादिवृत्तं जानानस्य हि साधकस्य तत्तत्सिद्धिकामतया पीठेषु परिभ्राम्यतस्तत्तन्मुद्रादिप्रदर्शनक्रमेण योगिन्यो निजां निजां सन्ततिं ज्ञात्वा क्षिप्रमेव निखिलसिद्धिप्रदा भवन्तीत्यर्थः । यदुक्तं

'यो यस्याः सन्ततेर्नाथः सा मुद्रा तस्य कीर्तिता ।
प्रसार्य हस्तं सन्दर्श्य नामाक्षरसमन्विताः ॥
क्रमेण तेन ज्ञास्यन्ति स्वकीयां कुलसन्ततिम् ।
ऊर्ध्वं प्रदर्शयेद्यस्तु तस्य स्वं तु प्रदर्शयेत् ॥
कौण्डिल्यादिषु सर्वेषु यो यस्य च निदर्शयेत् ।
अनेन सन्ततिज्ञा वै ज्ञास्यन्ति च निजं कुलम् ॥'

इति ॥ ४० ॥

एवं साधिकारं राजपुत्रषट्कमभिधाय निरधिकारमपि अभिधत्ते

भट्टेन्द्रवल्कलाहीन्द्र-
गजेन्द्राः समहीधराः ।
ऊर्ध्वरेतस एते ष-
डधिकारपदोज्झिताः ॥ ४१ ॥

ननु अधिकार एव क इत्याशङ्क्य आह

अधिकारो हि वीर्यस्य
प्रसरः कुलवर्त्मनि ।

तदप्रसरयोगेन
ते प्रोक्ता ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४२ ॥

अधिकारो हि नाम वीर्यस्य मन्त्रमुद्रासम्बन्धिनः स्फारस्य चरमधातोश्च कुलवर्त्मनि शैष्ये मध्यनाड्यादौ देहमार्गे शाक्ते च आद्याधारे प्रसरः सङ्क्रमणं, स एव एषां नास्तीति एते ऊर्ध्वरेतसः प्रोक्ताः स्वात्ममात्रविश्रान्तिसतत्त्वा एवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु श्रीदेवीपञ्चशतिकादौ

'निष्क्रियानन्दनाथश्च ज्ञानदीप्त्या सहैकतः ।
विद्यानन्दश्च रक्ता च द्वितीयं कथितं तव ॥
शक्त्यानन्दो महानन्दा तृतीयं सिद्धपूजितम् ।
शिवानन्दस्तथा ज्ञेया समया तच्चतुर्थकम् ॥'

इत्याद्युक्त्या अन्येऽपि सपत्नीका गुरव उक्तास्तद्वदिहापि कथं नोच्यन्त इत्याशङ्क्य आह

अन्याश्च गुरुतत्पत्न्यः
श्रीमत्कालीकुलोदिताः ।
अनात्तदेहाः क्रीडन्ति
तैस्तैर्देहैरशङ्किताः ॥ ४३ ॥

प्रबोधिततथेच्छाकै-
स्तज्ज्ञे कौलं प्रकाशते ।
तथारूपतया तत्र
गुरुत्वं परिभाषितम् ॥ ४४ ॥
ते विशेषान्न संपूज्याः
स्मर्तव्या एव केवलम् ।
ततोऽभ्यन्तरतो वायु-
वह्न्योर्मातृकया सह ॥ ४५ ॥
मालिनी क्रमशः पूज्या
ततोऽन्तर्मन्त्रचक्रकम् ।

ये च अन्ये शास्त्रान्तरोदिताः सपत्नीका गुरवः प्रतिनियतदेहानुपग्रहादनात्तदेहा अत एव अनन्यसंविदितत्वादशङ्किताः परपुरप्रवेशयुक्त्या प्रबोधितक्रीडाविषयेच्छावद्भिस्तैस्तैः स्त्रीपुंससम्बन्धिभिर्देहैः क्रीडन्ति सम्भोगलीलामनुभवन्ति, येन तादृशमेलकात् जाते सङ्क्रमणक्रमेण गर्भे एव निःसरणकाल एव वा तदुत्तरकालं वा कौलज्ञानं प्रकाशते यत एवंविधमेव एषां गुरुत्व-

मिति शास्त्रीयः समयोऽयं—श्रीरहस्यराजिकायोगिनीभिः स्वभावाद्भगवत्याः प्रसादेन दृष्टं विग्रहाज्ज्ञानं लब्धम्, ताभिः स्वकुले गर्भस्थानां सङ्क्रामितम्, ताभिर्गर्भात् दृष्टम्, जातमात्राभिश्च अन्याभिर्दृष्टम्, अन्याभिः सप्तविंशतेः समानामन्ते दृष्टमिति। तदमूर्तत्वादिह ते केवलं स्मर्तव्या एव, नतु विशेषात् सम्पूज्याः पूर्वगुरुभिस्तथा नोपदिष्टा इत्यर्थः। यद्वा विश्वयोन्याद्या व्याख्येयाः। यदुक्तमनेनैव

'विश्वं जगद्भावमथो प्रजापतिकुलं ततः ।
　योनिशब्दान्तकं प्रोक्तं गुरूणां पञ्चकं त्विदम् ॥
वीर्यं क्षोभो बीजं सृष्टिः सर्ग इतीमाः शक्तय उक्ताः ।
अत्युत्साहः शक्तिश्च क्षमसङ्गतिरुच्छला प्रक्लृप्तिः ॥
ता एताः किल शक्तयो निजगुरुस्फारैः समं बाह्यकं
　देहं कंचिदपि क्वचिज्जगृहिरे नैव स्वतन्त्रोदयः ।
इच्छामात्रबलेन यत्किल यदा द्वन्द्वं समभ्यासते
　तत्र क्रीडितलालसाः परपदज्ञानं फलं तत्त्वतः ॥'

इति। तत इति द्वितीयस्मात् चतुरस्रात्। अभ्यन्तरत इति व्योम्नि। क्रमश इति तेन वायुकोणादारभ्य वह्निकोणं यावदुपर्युपरि क्रमेण मातृका पूज्या, मालिनी तु वह्नेर्वाय्वन्तमधोऽधः

क्रमेणेति सिद्धम् । तत इति मातृकामालिनीपूजानन्तरम् । अन्तरिति यागमध्यवर्तिनि कर्णिकास्थानीये त्रिकोणे। तत्र पूर्वदक्षिणवामकोणेषु सभैरवं परादिदेवीत्रयम्, मध्ये च कुलेश्वरमिति । यद्वक्ष्यति

'सम्पूज्य मध्यमपदे कुलेशयुग्मं त्वरात्रये देवीः ।' (१२६)

इति ॥

एवं च अत्र अन्वर्थतामभिधास्यन्कुलेश्वर्या मुख्यतया पूजायां विनियोगमाह

मन्त्रसिद्धप्राणसंवि-
त्करणात्मनि या कुले ॥ ४६ ॥
चक्रात्मके चितिः प्रभ्वी
प्रोक्ता सेह कुलेश्वरी ।
सा मध्ये श्रीपरा देवी
मातृसद्भावरूपिणी ॥ ४७ ॥
पूज्याथ तत्समारोपा-
दपराथ परापरा ।
एकवीरा च सा पूज्या
यदिवा सकुलेश्वरा ॥ ४८ ॥

या नाम परादिमन्त्रसिद्धाद्यात्मतया प्राणबुद्धिकरणात्मतया च चक्रात्मके कुले पूज्यसमूहे पूजकशरीरे च विश्रान्तिधामत्वात् प्रभ्वी पूर्णस्फुरत्तामात्रसतत्त्वा चितिः प्रोक्ता, सैव इह कुलेश्वरीत्वात् तच्छब्दव्यपदेश्येत्यर्थः । तत्समारोपादिति प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तेन पुष्पपाताद्यनुसारं या यस्य आराधयितुमिष्टा, सा तेन तथा पूज्येत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

ननु एकवीरक्रमात् यामलक्रमेण पूजायां को विशेष इत्याशङ्क्य आह

प्रसरेच्छक्तिरुच्छूना
सोल्लासो भैरवः पुनः ।
सङ्घट्टानन्दविश्रान्त्या
युग्ममित्थं प्रपूजयेत् ॥ ४९ ॥
महाप्रकाशरूपायाः
संविदो विस्फुलिङ्गवत् ।
यो रश्म्योघस्तमेवात्र
पूजयेद्देवतागणम् ॥ ५० ॥

यदा हि भैरवोन्मुखी शक्तिः प्रसरेत् भैरवश्च पुनः शक्त्युन्मुखः, तदा इत्थं परस्परौन्मुख्यात् तयोः सङ्घट्टेन समापत्त्या योऽयमानन्दः स्वात्मचमत्कारस्तद्विश्रान्त्या युग्मं प्रपूजयेत्।

'आनन्देनैव सम्पन्ने ब्रह्मावस्थः स्वयं स्थितः।'

इत्याद्युक्त्या चिदानन्दैकघनपरब्रह्मस्वरूपमात्रसतत्त्वं यामलमनुसन्दध्यादित्यर्थः। तमेवेति ननु ततोऽतिरिक्तमित्यर्थः॥ ५०॥

तदेव आह

अन्तर्द्वादशकं पूज्यं
ततोऽष्टाष्टकमेव च।
चतुष्कं वा यथेच्छं वा
का सङ्ख्या किल रश्मिषु॥५१॥

द्वादशकमिति सृष्टिदेव्यादि, एकीकाराह्निके वक्ष्यमाणं वा। चतुष्कमिति सिद्धादि, जयादि वा। यथेष्टमिति निजानुष्ठानावस्थितम्॥५१॥

ननु रश्मयस्तावदनन्ता इत्युक्तम्। तासां च शास्त्रान्तरेषु बहुप्रकारं निर्देश इति निर्निबन्धनमेव उपेक्षायां सर्वस्य तथाभावप्रसङ्गादनव-

स्थितमेव तदनुष्ठानं स्यादिति किमेतच्छास्त्राविहितमन्तर्द्वादशकं पूज्यमित्यादि उक्तम् । सत्यमेवं, किन्तु गुर्वन्तराणामयमाशय इत्येवमेतत् सन्दर्शितम् । तस्मात् मुख्यया वृत्त्या स्वकण्ठोक्तमष्टकद्वयमेव यामलक्रमेण सम्पूज्यमित्याह

माहेशी वैरिञ्ची
कौमारी वैष्णवी चतुर्दिक्कम् ।
ऐन्द्री याम्या मुण्डा
योगेशीरीशतस्तु कोणेषु ॥५२॥
पवनान्तमघोरादिक-
मष्टकमस्मिन्नथाष्टके क्रमशः ।
सङ्घट्टानन्ददृशा
सम्पूज्यं यामलीभूतम् ॥५३॥
अष्टाष्टकेऽपि हि विधौ
नानानामप्रपञ्चिते बहुधा ।
विधिरेष एव विहित-
स्तत्संख्या दीपमाला स्यात्॥५४

क्रमश इति त्र्यस्राद्बहिरष्टदले पद्मे पूर्वद-

क्षिणपश्चिमोत्तरेषु दलेषु अघोरादिसहितं माहेश्यादिचतुष्कं तदितरेषु अपि ईशात् वह्न्यन्तं सभीमादिकमैन्द्र्यादिचतुष्कं पूजयेत्। यदुक्तं

'पूर्वयाम्यापरादिक्षु माहेश्यादिचतुष्टयम्।
इन्द्राणीपूर्वकं तद्वदैशादग्निदलान्तगम्॥'

इति,

'ततो वीराष्टकं पश्चाच्छक्त्युक्तविधिना यजेत्।'

इति च। अत्र

'क्षेत्रेऽष्टधा विभक्ते मध्ये भागद्वयाक्रमस्यान्तः।
त्र्यस्रं कुर्यात्तदनु त्रिधा विभक्ते समन्ततो भागे॥
वसुदलमम्भोजमथो भागेन नभश्चतुष्किकाश्च चतुः।
वेदास्रे दिक्षु ततो भागाः श्रुतिभावगामिन्यः॥
पार्श्वाभ्यामेवमिदं कुलक्रमे मण्डलं सचतुरस्रम्।'

इति मण्डलसंग्रहः। बहुधा नानानामप्रपञ्चिते इति कुलशास्त्राणामानन्त्यात् तन्नाम्नामपि नानात्वात्। नहि पूर्वाचार्याणामेतदिह पूज्यत्वेन अभिहितं येन परम्परया नैयत्येन तैर्नाम्नामपरिग्रहः स्यात्, किन्तु व्याप्तिमात्रप्रदर्शनाशयेनेति यथारुचि तन्नामानि ग्राह्याणीति। यदुक्तमनेनैव अन्यत्र

'अष्टकसप्तकस्य तु यथारुचीतरकुलशास्त्रेभ्यः।
नामानीति तत्त·························नि॥'

इति । अत्र च अष्टकसप्तकेत्यभिधानादष्टाष्टकमिह पूज्यतया सम्मतमित्येव संलक्षितम् । एवं हि अष्टकस्य पृथगावरणक्रमेण पूजनीयत्वं न स्यात् तथात्वे च श्रुतिविरोध इत्यलं बहुना । एष एवेति यामललक्षणः । इह तावत्

'आवाहिते मन्त्रगणे पुष्पासवनिवेदितैः ।
धूपैश्च तर्पणं कार्यं श्रद्धाभक्तिबलोदितम् ॥
दीक्षानां शक्तिनाथादिमन्त्राणामासवैः पलैः ।
रक्तैः प्राक्तर्पणं पश्चात्पुष्पधूपादिविस्तरः ॥'

इत्याद्युक्त्या अवश्यकार्यं कुलक्रमे तर्पणम् । तत्र च महापशुप्रतिनिधित्वात् दीपचरोरेव प्राधान्यमिति प्रथमं तदेव उपहर्तव्यतया अभिधत्ते तत्संख्या दीपमाला स्यादिति । तत्संख्येत्यनेन अष्टाष्टव्याप्तेरत्र आसूत्रणं कृतम् । एतच्च अभिषेकविषयमिति ॥ ५४ ॥

अत्र प्रकारान्तरमाह

श्रीरत्नमालाशास्त्रे तु
　　वर्णसंख्याः प्रदीपकाः ।
वर्णाश्च मुख्यपूज्याया
　　विद्याया गणयेत्सुधीः ॥ ५५ ॥

तदुक्तं तत्र

'प्रदोषे विलीने मन्त्री दीपान्दद्याद्वरानने ।
वर्णसङ्ख्यान्वरारोहे चतुर्दिक्षु गताञ्न्यसेत् ॥'

इति ।

'अथातः संप्रवक्ष्यामि मालिन्या यजनं परम् ।'

इत्युपक्रान्तत्वात् मुख्यपूज्या मालिनीति तद्व-र्णसङ्ख्यायाः पञ्चाशद्दीपा उक्ताः । तेन याव-दक्षरा मूलविद्या तत्र, तावत्संख्या दीपाः कार्या इति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

एवमियता सिद्धपत्नीकुलक्रममभिधाय, अ-र्चाप्रकारासूत्रणाय अत्र ससंवादं मतान्तरमपि अभिधातुमाह

पीठक्षेत्रादिभिः साकं
कुर्याद्वा कुलपूजनम् ।
यथा श्रीमाधवकुले
परमेशेन भाषितम् ॥ ५६ ॥

श्रीमाधवकुले इति श्रीतन्त्रराजभट्टारकग्र-न्थैकदेशभूते इत्यर्थः । अत्र हि केषांचन गु-रूणां श्रीदेव्यायामलश्रीमाधवकुलार्थसम्मेल-नया सम्प्रदायः समस्तीति श्रीमाधवकुलोक्त-

वक्ष्यमाणक्रमेण पीठादियुक्तं वा कुलक्रमपूजनं कार्यमित्युपक्षिप्तम् । तदेव आह

सृष्टिसंस्थितिसंहारा-
नामक्रमचतुष्टयम् ।
पीठश्मशानसहितं
पूजयेद्भोगमोक्षयोः ॥ ५७ ॥

भोगमोक्षयोरिति तन्निमित्तमित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'सृष्टिक्रमं तु प्रथममवतारं द्वितीयकम् ।
संहारं तु तृतीयं स्यादनाख्येयं चतुर्थकम् ॥

इति उपक्रम्य

स कालीकुलसम्भूतो भावनां भावयेत्स्फुटम् ।

इति

पीठक्रमेण चाम्नायं सङ्कर्षण्या त्वधिष्ठितम् ।
तैर्विना न भवेत्सिद्धिस्तत्पदं कथयामि ते ।'

इति च । श्रीदेव्यायामले हि देवीत्रयं श्रीसङ्कर्षणी चेति चतुष्टयम् ॥ ५७ ॥

तत्र देहे पीठानां पदमभिधत्ते

आत्मनो वाथवा शक्ते-
श्चक्रस्याथ स्मरेदिमम् ।

न्यस्यत्वेन विधिं देहे
पीठाख्ये पारमेश्वरम् ॥ ५८ ॥

इममिति वक्ष्यमाणम् ॥ ५८ ॥

तमेव आह

अट्टहासं शिखास्थाने
चरित्रं च करन्ध्रके ।
श्रुत्योः कौलगिरिं नासा-
रन्ध्रयोश्च जयन्तिकाम् ॥५९॥
भ्रुवोरुज्जयिनीं वक्त्रे
प्रयागं हृदये पुनः ।
वाराणसीं स्कन्धयुगे
श्रीपीठं विरजं गले ॥६०॥
एडाभीमुदरे हालां
नाभौ कन्दे तु गोश्रुतिम् ।
उपस्थे मरुकोशं च
नगरं पौण्ड्रवर्धनम् ॥ ६१ ॥
एलापुरं पुरस्तीरं
सक्थ्यूर्वोर्दक्षिणादितः ।

कुड्याकेशीं च सोपानं
　　मायापूक्षीरके तथा ॥ ६२ ॥
जानुजङ्घे गुल्फयुग्मे
　　त्वाम्रातनृपसद्मनी ।
पादाधारे तु वैरिञ्चीं
　　कालाग्न्यवधिधारिकाम् ॥६३॥

अट्टहासमिति न्यस्यत्वेन स्मरेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि । शिखास्थाने इति प्राणशक्तिविश्रान्त्यवस्थित्यात्मनि द्वादशान्ते इत्यर्थः । वक्त्रे इति आस्ये । हालामिति अलिपुरम् । यदुक्तं

'नाभिदेशे त्वलिपुरं कन्दोर्ध्वे परमेश्वरि ।'

इति । गोश्रुतिमिति गोकर्णम् । सक्थ्यूर्वोरिति जानुजङ्घे इति गुल्फयुग्मे इति च सर्वत्र दक्षिणत इति सम्बन्धनीयम् । तेन दक्षिणे सक्थ्नि नगरं, वामे पौण्ड्रवर्धनं, दक्षिणे ऊरावेलापुरं, वामे पुरस्तीरं, दक्षिणे जानुनि कुड्याकेशीं, वामे सोपानं, दक्षिणजङ्घायां मायापुरीं, वामायां

तु क्षीरकं, दक्षिणे गुल्फे आम्रातकेश्वरं, वामे तु राजगृहमिति । तदुक्तं तत्र

'दक्षिणे सक्थ्नि नगरं वामे स्यात् पौण्ड्रवर्धनम् ।
वामोरौ तु पुरस्तीरमेलापुरं तु दक्षिणे ॥
कुल्याकेशी दक्षजानौ सोपानं चोत्तरे स्मृतम् ।
क्षीरकं वामजङ्घायां वामपुर्यपि दक्षिणे ।
आम्रातकेश्वरं गुल्फे वामे राजगृहं शुभम् ॥'

इति । वैरिञ्चीमिति ब्रह्माणीं, श्रीशैलाख्यं तु तत्पीठमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीकुलक्रमोदये

'श्रीशैले संस्थिता ब्राह्मी................ ।

इत्यादि उपक्रम्य

पादाधारस्थिता ब्राह्मी.................... ।'

इति ॥ ६३ ॥

नच अत्र तात्स्थ्येन अवस्थातव्यं, किन्तु अहमेव पीठस्तदधिष्ठात्र्यः शक्तयश्चेति अनुसन्धातव्यं येन सिद्धिः स्यादित्याह

नाहमस्मि नचान्योऽस्ति
केवलाः शक्तयस्त्वहम् ।
इत्येवंवासनां कुर्या-
त्सर्वदा स्मृतिमात्रतः ॥ ६४ ॥

तदुक्तं तत्र

'नाहमस्मि नचान्योऽस्ति केवलाः शक्तयस्त्वति ।
क्षणमप्यत्र विश्रामं सहजं यदि भावयेत् ।
तदा स खेचरो भूत्वा योगिनीमेलनं लभेत् ॥'

इति ॥ ६४ ॥

ननु देशकालव्रतादिनियन्त्रणया सिद्धिर्भवेदिति सर्वत्र उक्तम् । तत् कथमत्र अनुसन्धिमात्रेणैव एवं स्यादित्याशङ्क्य आह

न तिथिर्न च नक्षत्रं
नोपवासो विधीयते ।
ग्राम्यधर्मरतः सिद्ध्ये-
त्सर्वदा स्मरणेन हि ॥ ६५ ॥

ग्राम्यधर्मरतः इति तद्वृत्तिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमाह्निके एव उक्तमिति तत एवावधार्यम् ॥६५

ननु किं नाम तच्चक्रं यस्यापि न्यस्यत्वेन पीठाख्योऽयं विधिर्विवक्षित इत्याशङ्क्य आह

मातङ्गकृष्णसौनिक-
कार्मुकचार्मिकविकोषिधातुविभेदाः ।
मात्स्यिकचाक्रिकदयिता-
स्तेषां पत्न्यो नवात्र नवयागे ॥६६॥

कृष्णः कज्जलो डोम्ब इति यावत् । वि-
कोषी ध्वजी कल्यपालः । धातुविभेदोऽस्थिभेत्ता
कापालिकः । तदुक्तं तत्र

'मातङ्गी कज्जली सौनी कार्मुकी चर्मकारिणी ।
ध्वजिनी चास्थिदलनी धीवरी चक्रिणी प्रिये ॥'

इति । नवयागे इति नवानां चक्राणां यजने
इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'नवयागरता देव्यः पूजयन्ति यथेश्वरम् ।
तद्वत्पूजा प्रकर्तव्या नवधा नवचक्रगा ॥'

इति ॥ ६६ ॥

तद्गृहाण्येव च सङ्केतस्थानतया पीठा-
नीत्याह

सङ्गमवरुणाकुलगि-
र्यट्टहासजयन्तीचरित्रकाम्रककोट्टम् ।
हैमपुरं नवमं स्या-
न्मध्ये तासां च चक्रिणी मुख्या ॥६७॥

यदुक्तं तत्र

'मातङ्गीवेश्म सुभगे प्रयागं परिकीर्तितम् ।
कज्जली वरुणाख्यं तु सौनी कुलगिरिः प्रिये ॥
कार्मुकी चाट्टहासं च जयन्ती चर्मकारिणी ।
चरित्रं ध्वजिनी प्रोक्तमेकाम्रास्थिविदारणी ॥

देवीकोट्टं धीवरी तु हिरण्यपुरमेव च ।
नवमं चक्रिणीपीठं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥'

इति । तासामिति मातङ्ग्यादीनाम् ॥ ६७ ॥

मुख्यत्वमेव अस्या दर्शयति

बीजं सा पीडयते
　रसशल्कविभागतोऽत्र कुण्डलिनी ।
अध्युष्टपीठनेत्री
　कन्दस्था विश्वतो भ्रमति ॥ ६८ ॥
इष्ट्वा चक्रोदयं त्वित्थं
　मध्ये पूज्या कुलेश्वरी ।
सङ्कर्षिणी तदन्तान्ते
　संहाराप्यायकारिणी ॥ ६९ ॥
एकवीरा चक्रयुक्ता
　चक्रयामलगापि वा ।

अत्र हि सा कन्दे निखिलजगदुत्पत्तिमूलभूते प्रकाशात्मनि परप्रमातरि आभिमुख्येन वर्तमाना, अत एव गर्भीकृतविश्वत्वात् कुण्डलिनीरूपा पराशक्तिर्यदा स्वस्वातन्त्र्यात् भेदप्रथा-

मवबिभासयिषुरध्युष्टपीठे नेत्री देहादिप्रमातृतामवलम्बमाना विश्वतो भ्रमति तत्तन्नीलसुखाद्यात्मतया परितः स्फुरति, तदा पुनरपि आत्मन्येव विश्वं विश्रमयितुमुद्यच्छन्ती रसशल्कविभागतो बीजं पीडयते देहादिप्रमातृतान्यक्कारक्रमेण परसंविद्रसमुत्कर्षयन्ती विश्वकारणं मायां तिरस्करोतीत्यर्थः। अन्यच्च सैव कन्दाधारस्था प्राणकुण्डलिनीरूपा बीजं पुष्पादिनिमित्तमुपभुक्तमाहारादि रसकिट्टादिरूपतया परिणामयति येन देहाधारं प्रेरयन्ती विश्वतो भ्रमति सर्वतो नाडीचक्रादौ प्राणनात्मतया अवतिष्ठते इत्यर्थः। अथच बहिः सा चाक्रिकी सार्धत्रिहस्तप्रायपरिमाणं चक्रं प्रेरयन्ती तन्मध्यस्था विश्वतः सर्वतोदिक्कं भ्रमति येन सर्वतोदिक्कं भ्रमणादेव कुण्डलिनी बीजं तिलादि रसशल्कविभागतः पीडयते तैलपिण्याकविभागासादनपर्यन्तं निष्पीडयतीत्यर्थः। तदुक्तं

'नवमी चक्रिणी या सा भ्रमन्ती विश्वमध्यगा।
सर्वं बीजं पीडयन्ती रसशल्कविभागतः॥
सा च कुण्डलिनी नाम कन्दवेष्टविनिर्गता।'

इति । चक्रोदयमिति उदितं चक्रमित्यर्थः। सङ्कर्षिणी सप्तदशाक्षरा । यदुक्तं श्रीदेव्यायामले

'नाशार्णं च नितम्बं च प्राणं शूलार्धयोजितम् ।
नितम्बं प्राणमुद्धृत्य क्षीरवर्णेन संयुतम् ॥
त्रिलोचनं कर्णवर्णं बाहुदक्षिणयोजितम् ।
बाहुस्कन्धं तु तद्वामं दक्षजङ्घानियोजितम् ॥
दन्तार्णं तृतीयोद्धृत्य दक्षजानुसुसंस्थितम् ।
गुह्यकण्ठे निवेश्येत शूलदण्डं तु जिह्वयोः ॥
शिरोमालार्णद्वितीयं हस्तयोर्योजितं पुनः ।
नेत्रं तथैव परत उत्तमाङ्गं तथैवच ॥
वामपादं कपालस्थं पञ्चधा योजयेत्ततः ।
त्रिदशैरपि सम्पूज्या विद्या सप्तदशाक्षरा ॥
कालसङ्कर्षिणी नाम्ना.................... ।'

इति । इयमेव च विद्या श्रीमाधवकुलेऽपि

'मोहिनी काल आत्मा च वीरनाथेति योजयेत् ।

इत्यादिना

मदीयभूषणैर्युक्तं पञ्चधारार्धमुद्धरेत् ।'

इत्यन्तेन उक्ता येनायमेव गुर्वाम्नायः। तदन्तान्ते इति तस्य चक्रस्य अन्तः अराप्रायः, तस्यापि अन्ते पूर्णाहंपरामर्शात्मनि विश्रान्तिधामनीत्यर्थः । तदुक्तम्

'एवं चक्रोदयं ज्ञात्वा मध्ये ज्ञा कालकृन्तनी ।
तस्यान्तान्ते तु या आस्ते सा तु सङ्कर्षिणी स्मृता ॥'

इति । चक्रयामलगेति चक्रे यत् यामलं, तद्गता यामलक्रमेण चक्रयुक्तेत्यर्थः ॥

अत्र कथं पीठानि साहित्येन पूज्यानीत्याशङ्क्य आह

ईशेन्द्राग्नियमक्रव्या-
त्कवायूदक्षु हासतः ॥ ७० ॥
त्रिकं त्रिकं यजेदेत-
द्भाविस्वत्रिकसंयुतम् ।

एवमीशानकोणे अट्टहासश्चरित्रं कुलगिरिश्चेति त्रयं यजेद्यावदुदीच्यामाम्रातकेश्वरो राजगृहं श्रीपर्वतश्चेति त्रयमिति । नच एतदेकैकं पीठं केवलमेव यजेदित्याह भाविस्वत्रिकसंयुतमिति, भावीति वक्ष्यमाणम् ॥

तदेव आह

हृत्कुण्डली भ्रुवोर्मध्य-
मेतदेव क्रमात्त्रयम् ॥ ७१ ॥
श्मशानानि क्रमात्क्षेत्र-
भवं सद्योगिनीगणम् ।

यजेदिति पूर्वेण अत्र सम्बन्धः । क्षेत्रभव-मियत्तत्पीठजातमित्यर्थः । तदुक्तम्

'..................ईशकोणादितः क्रमात् ।
पूर्वदक्षिणवारुण्यः सौम्या याश्च दिशः प्रिये ॥'

इति,

'श्मशानं हृत्प्रदेशः स्यात्कल्पवृक्षस्तु कुण्डली ।
भ्रूमध्यं योगिनीक्षेत्रं ज्ञातव्यं योगिनीकुले ॥'

इति च ॥

कृतायां पूजायां नैवेद्येनैव अवश्यभाव्य-मित्याह

वस्वङ्गुलोन्नतानूर्ध्व-
वर्तुलान् क्षाममध्यकान् ॥७२॥
रक्तवर्तीञ्श्रुतिदृशो
दीपान्कुर्वीत सर्पिषा ।

श्रुतिदृश इति चतुर्विंशतिः । तदुक्तं

'चतुर्विंशतिदीपांश्च चतुर्दिक्षु प्रदापयेत् ।
पिष्टात्मकाश्च आधारमध्यक्षामाः सुवर्तुलाः ॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणस्थाः शोभनाश्चतुरङ्गुलाः ।
घृतदीपेन संयुक्ता रक्तवर्त्युपरिस्थिताः ॥'

इति ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह

यत्किञ्चिदथवा मध्ये
स्वानुष्ठानं प्रपूजयेत् ॥७३॥
अद्वैतमेव न द्वैत-
मित्याज्ञा परमेशितुः ।
सिद्धान्तवैष्णवाद्युक्ता
मन्त्रा मलयुतास्ततः ॥ ७४ ।
तावत्तेजोऽसहिष्णुत्वा-
न्निर्जीवाः स्युरिहाद्वये ।

यत्किञ्चिदित्यभीष्टम् । तदुक्तं

'यो यस्मिन्मन्त्रयोगेन तन्त्राचारपदे स्थितः ।

इत्युपक्रम्य

स्वक्रमं तु यजेन्मध्ये द्वैताचारं तु वर्जयेत् ॥

इत्युक्त्वा

सिद्धान्तवैष्णवबौद्धा वेदान्ताः सार्तदर्शनाः ।
ते प्रयत्नेन वा वर्ज्या यस्मात्ते पशवः स्मृताः ॥
अद्वैतद्रवसंपर्कात्सन्निधानं त्यजन्ति ते ।
पराङ्मुखत्वमायान्ति निर्जीवा जीववर्जिताः ॥'

इति ॥

अतश्च तदुपकरणजातमपहाय इहत्यमेव तदाश्रयणीयं येन विनायासं सिद्धिः स्यादित्याह

कलशं नेत्रबन्धादि
मण्डलं स्त्रुक्स्त्रुवानलम् ॥ ७५॥
हित्वात्र सिद्धिः सन्मद्ये
पात्रे मध्ये कृशां यजेत् ।
अहोरात्रमिमं यागं
कुर्वतश्चापरेऽहनि ॥ ७६ ॥
वीरभोज्ये कृतेऽवश्यं
मन्त्राः सिद्ध्यन्त्ययत्नतः ।
पीठस्तोत्रं पठेदत्र
यागे भाग्यावहाह्वये ॥७७॥

अपरेऽहनीति प्रभातायां रात्रावित्यर्थः । तदुक्तं

'कलशं नेत्रबन्धं च मण्डलादि विवर्जयेत् ।
तैर्विहीने भवेत्सिद्धिरग्निना स्रुक्स्रुवादिभिः ॥
मद्यपूर्णेषु भाण्डेषु पूर्वोक्तेषु गणाम्बिके ।
रसायनमयोक्तेषु मध्ये पूज्या कृशोदरी ॥

इत्यादि उपक्रम्य

'पूर्वाह्णे वापराह्णे वा अहोरात्रं वियोगतः ।
पीठस्तोत्रं पठेद्रात्रौ जपं कुर्यात्समाहितः ॥
प्रभाते विमले प्रोक्तं वीरभोज्यं तु कारयेत् ।
महाभाग्योदयो जायेद्राज्येऽन्ते खेचरो भवेत् ॥'

इति ॥ ७७ ॥

यद्वा मण्डलादिपरिहारेण चक्रमेव पूजयेदित्याह

मूर्तीरेवाथवा युग्म-
रूपा वीरस्वरूपिणीः ।
अवधूता निराचाराः
पूजयेत्क्रमशो बुधः ॥७८॥

मूर्तीरेवेति एवकारेण केवलाः शक्तीः । वीरस्वरूपिणीरिति केवला एव वीराः । अवधूता निर्विकल्पाः ॥ ७८ ॥

ननु केवलशक्तिपक्षे पूजा कथङ्कारं परिपूर्तिमियादित्याशङ्क्य आह

एक एवाथ कौलेशः
स्वयं भूत्वापि तावतीः ।

शक्तीर्यामलयोगेन
　　तर्पयेद्विश्वरूपवत् ॥ ७९ ॥

अथ स्वयमेक एव भूत्वा गुरुः कुलेश्वरैकात्म्यात् कौलेशः, अत एव विश्वरूप इव तावतीर्बह्वीरपि शक्तीर्यामलयोगेन तर्पयेत् सङ्घट्टानन्दसामरस्यमयतया स्वात्मविश्रान्तिमात्रसतत्त्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ननु इह कस्मात्

'उदगयने शुभवारे स्थिरलग्ने स्थापनाधिवासः स्यात् ।'

इत्यादिवत् प्रतिनियतः कालः कुलयागे नोक्त इत्याशङ्क्य आह

क्रमो नाम न कश्चित्स्या-
　　त्प्रकाशमयसंविदि ।
चिदभावो हि नास्त्येव
　　तेनाकालं तु तर्पणम् ॥ ८० ॥

इह

'सकृद्विभातोऽयमात्मा ।'

इति न्यायेन महाप्रकाशमयी संविदनिदंप्रथमतया प्रवृत्ता अनुपरतेन रूपेण आभासते,

ननु विद्युदुद्द्योतवदन्तरान्तरा विच्छेदेनेति न अत्र क्रमो नाम कश्चिद्विद्यते भेदाश्रयत्वात्तस्य। अतश्च तदेकजीवितः कालोऽपि अत्र नास्तीति अकालमेव तर्पणमुक्तम्। यो हि यत्र न प्रपतति, स कथं तत्र अवच्छेदकतामियादित्याशयः ॥ ८० ॥

अत एव देशक्रमोऽपि अत्र नास्तीत्याह

अत्र क्रमे भेदतरोः समूल-
मुन्मूलनादासनपक्षचर्चा ।
पृथङ्न युक्ता परमेश्वरो हि
स्वशक्तिधाम्नीव विशंश्रमीति॥८१॥

स्वशक्तिधाम्नीति

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं................ ।'

इत्याद्युक्त्या हि सर्वं स एवेति को नाम तदतिरिक्तो देशोऽस्ति योऽपि अस्य आसनतां गच्छेत्॥

एवमर्चाविधिमभिधाय, तत्सङ्गतमेव जपस्वरूपं निर्णयति

ततो जपः प्रकर्तव्य-
स्त्रिलक्षादिविभेदतः ।

उक्तं श्रीयोगसञ्चारे
स च चित्रस्वरूपकः ॥८२॥

त्रिलक्षादिविभेदवत्त्वे अस्य किं प्रमाणमित्याशङ्क्य उक्तमुक्तं श्रीयोगसञ्चारे इति । तदेव पठति स च चित्रस्वरूपकः ॥ ८२ ॥

चित्रस्वरूपत्वमेव अस्य दर्शयति

उदये सङ्गमे शान्तौ
त्रिलक्षो जप उच्यते ।
आस्ये गमागमे सूत्रे
हंसाख्ये शैवयुग्मके ॥८३॥
पञ्चलक्षा इमे प्रोक्ता
दशांशं होममाचरेत् ।
नेत्रे गमागमे वक्रे
हंसे चैवाक्षसूत्रके ॥ ८४ ॥
शिवशक्तिसमायोगे
षड्लक्षो जप उच्यते ।
नेत्रे गमागमे कर्णे
हंसे वक्रे च भामिनि ॥ ८५ ॥

हस्ते च युग्मके चैव
जपः सप्तविधः स्मृतः ।
नेत्रे गमागमे कर्णा-
वास्यं गुह्यं च गुह्यकम् ॥८६॥
शतारेषु च मध्यस्थं
सहस्रारेषु भामिनि ।
जप एष रुद्रलक्षो
होमोऽप्यत्र दशांशतः ॥८७॥
नेत्रे गमागमे कर्णौ
मुखं ब्रह्मबिलान्तरम् ।
स्तनौ हस्तौ च पादौ च
गुह्यचक्रे द्विरभ्यसेत् ॥ ८८ ॥

उदये इति प्राणशक्त्युदयस्थाने जन्माधारे। सङ्क्रमे इति नानानाडिसंभेदभाजि हृदये। शान्ताविति प्राणनिरोधाय युगपद्बाढावधानात्मके इत्यर्थः। गमागमे इति प्राणापानप्रवाहरूपे। सूत्रे इति अक्षनाडीचक्रसूत्राणां भुवि। हंसाख्ये इति आत्मावभासके हृदये।

युग्मके इति शिवशक्तिसमायोगात्मनि जन्माधारे, द्वादशान्ते वा। गुह्यं जन्माधारः। गुह्यकमिति गुहायां भवं गुह्यं रन्ध्रं, तेन उपलक्षितं कं करन्ध्रं ब्रह्मबिलमिति यावत्। शतारेष्विति सहस्रारेष्विति एवमादिकासु असङ्ख्यासु बह्वीषु नाडीषु। मध्यमं स्थानं हृदयं नाभिश्चेत्यर्थः। अत्रापि होम इति अपिशब्देन सर्वत्र दशांशो होमः कार्य इति आवेदितम्। गुह्यचक्रे इति योगिनीवक्त्राजवक्त्रापरपर्यायौ जन्माधारद्वादशान्तौ। जप एष षोडशलक्ष इति प्राग्रीत्या कल्पनीयम्। यत एवमादिषु स्थानेषु प्राणो द्विर्भ्रमेदिति सर्वशेषः ॥ ८८ ॥

एतत् स्वयमेव व्याचष्टे

यत्र यत्र गतं चक्षु-
र्यत्र यत्र गतं मनः।
हंसस्तत्र द्विरभ्यस्यो
विकासाकुञ्चनात्मकः ॥ ८९ ॥

यत्र यत्र वक्त्रादौ स्थाने चक्षुर्मनो वा गतं, यत्रैव असावनुसन्धत्ते योगी; तत्रैव हंसो हान-

समादानधर्मा प्राणो विकासाकुञ्चनात्मकत्वात् द्विरभ्यस्यो निर्गमप्रवेशपर एवेत्यर्थः। तेन अस्य एवमुक्तानामास्यादीनामपमार्गाणां निरोधे अनुसन्धातव्यं येन सर्वतो रुद्धः सन् गत्यन्तराभावान्मध्यधामैव असावनुप्रविशतीति। अत्र हि प्रविष्टस्य ऐकात्म्येन मन्त्रमुच्चारयन्योगी तां तामासादयेत् सिद्धिम्। यदुक्तमन्यत्र

'जपेत्तु प्राणसाम्येन ततः सिद्धिरहो भवेत्।'

इति। एतदधिगमायैव च षोडशलक्षो जपः कार्यः इत्येवमादि उक्तम्। यत्तु लक्षाणां यथायथं न्यूनत्वमुक्तं, तत्र योगिनामनुसन्धानतारतम्यं निमित्तम्॥ ८९॥

एवमपमार्गनिरोधात् मध्यधामनि एव प्ररोहं प्राप्तः प्राणः संविद्रूपोद्रेकात् विश्वात्मकतामेव यायात्। तदाह

स आत्मा मातृका देवी
शिवो देहव्यवस्थितः।

स देहव्यवस्थितोऽपि हंसः प्राप्तमन्त्रदेवतैकात्म्यः सन् आत्मा सङ्कुचिताणुरूपः।

'शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका।'

इत्याद्युक्त्या मातृका देवी पारमेश्वरी शक्तिः शिवश्च नरशक्तिशिवात्मतया स एव परिस्फुरेदित्यर्थः ॥

अत एव मन्त्रस्य प्राप्ततदैकात्म्यस्य प्राणस्य आत्मनश्च मन्त्रयितुर्न न कंचिदपि भेदमनुसन्दध्यादित्याह

अन्यः सोऽन्योऽहमित्येवं
　विकल्पं नाचरेद्यतः ॥ ९० ॥
यो विल्पयते तस्य
　सिद्धिमुक्ती सुदूरतः ।
अथ षोडशलक्षादि-
　प्राणचारे पुरोक्तवत् ॥ ९१ ॥

'पृथङ्मन्त्रः पृथङ्मन्त्री न सिद्ध्यति कदाचन ।
ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा नैव सिद्ध्यति ॥'

इत्यनेनैव अभिप्रायेण सर्वशास्त्रेषु

'...................एकान्ते जपमारभेत् ।'

इत्यादि उक्तम् ॥ ९१ ॥

मुख्यया वृत्त्या हि विकल्पविगम एव एकान्त उच्यते । तदाह

शुद्धाशुद्धविकल्पानां
त्याग एकान्त उच्यते ।
तत्रस्थः स्वयमेवैष
जुहोति च जपत्यपि ॥ ९२ ॥

जपः सञ्जल्पवृत्तिश्च
नादामर्शस्वरूपिणी ।
तदामृष्टस्य चिद्वह्नौ
लयो होमः प्रकीर्तितः ॥९३॥

आमर्शश्च पुरा प्रोक्तो
देवीद्वादशकात्मकः ।
द्वे अन्त्ये संविदौ तत्र
लयरूपाहुतिक्रिया ॥ ९४ ॥

दशान्यास्तदुपायाये-
त्येवं होमे दशांशताम् ।
श्रीशम्भुनाथ आदिक्ष-
त्त्रिकार्थाम्भोधिचन्द्रमाः ॥९५॥

'सच द्वादशधा तत्र सर्वमन्तर्भवेद्यतः' (४।१२३)

इति । तत्रेति द्वादशकमध्यात् । द्वे अन्त्ये संवि-
दाविति परप्रमातृस्वातन्त्र्यशक्तिरूपे। एते एव च
अस्मद्दर्शने 'स्वतन्त्रो बोधः परमार्थः' इत्याद्युक्त्या
विश्रान्तिस्थानमित्येवमुक्तं तदुपायायेति मेय-
मानादिसोपानक्रमेण परप्रमातरि विश्रान्तेरु-
क्तत्वात्। एतच्च शाक्तोपायाह्निक एव विभज्य
उक्तमिति तत एव अवधार्यम्। एवमत्र होमस्य
दशांशतायामयमभिप्रायः इत्यस्मद्गुरवः ॥९५॥

एवं जपहोमपर्यन्तमर्चाविधिमभिधाय दौतं
विधिमभिधातुमुपक्रमते

साकं बाह्यस्थया शक्त्या
यदा त्वेष समर्चयेत् ।
तदायं परमेशोक्तो
रहस्यो भण्यते विधिः ॥ ९६ ॥

'नित्योदिता परा शक्तिर्यद्यप्येषा तथापि तु ।
बाह्यचर्याविहीनस्य दुष्प्रापः कौलिको विधिः ॥'

इत्याद्युक्त्या बाह्यचर्यया तावदवश्यभाव्यम्।
तत्रापि च दूतीमन्तरेण न काचित्तत्सम्पत्तिरि-
त्याह बाह्यस्थया शक्त्या साकमिति । तदुक्तं

'कर्तव्या सर्वतो दूतिर्दूतिहीनो न सिद्धिभाक् ।'

इति, तथा

'ब्राह्मणस्य यथा पत्नी तया सह यजेन्मखे ।
एवं दूतिः कुलाचार्ये ज्ञेया नित्योदिते कुले ॥'

इति ॥ ९६ ॥

ननु सर्वत्र अविशेषेणैव भगवदाराधकस्य

'अदाम्भिको गुरौ भक्तो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
शिवपूजापरो मौनी मद्यमांसपराङ्मुखः ॥'

इत्यादि लक्षणमुक्तम् । तत्कथमिह बाह्यस्थया शक्त्या सह समर्चयेदित्युक्तमित्याशङ्कां परमेश्वरोक्त्यैव निरवकाशयन्नमुष्य विधेः पीठिकाबन्धं करोति

उक्तं श्रीयोगसञ्चारे
ब्रह्मचर्ये स्थितिं भजेत् ।

ननु ब्रह्मैव नाम किं यदाचरणेऽपि स्थितिं भजेदित्याशङ्क्य आह

आनन्दो ब्रह्म परमं
तच्च देहे त्रिधा स्थितम् ॥ ९७ ॥
उपकारि द्वयं तत्र
फलमन्यत्तदात्मकम् ।

'आनन्दो ब्रह्मणो रूपं············ ।'

इति । परममित्यनेन अस्य अवश्यसेव्यत्वमुक्तम्। तच्च न केवलं परब्रह्मादिविभेदमात्मनि एव स्थितं, यावदनात्मरूपे बाह्यशरीरादावपीत्याह देहे इति । तत्रेति त्रयाणां मध्यात्। द्वयमिति मद्यमांसलक्षणम्। अन्यदिति मैथुनम्। मद्यमांसपानाशनप्रवर्धितधातुर्हि रममाण आनन्दमियादित्युक्तमुपकारीति फलमिति च । अत एव तदात्मकमिति सर्वशेषत्वेन उक्तम्। तच्छब्देन च अत्र आनन्दपरामर्शः ॥

एवमेषां ब्रह्ममयत्वादेतदनुष्ठाता ब्रह्मचारीत्युच्यते इत्याह

ओष्ठ्यान्त्यत्रितयासेवी
ब्रह्मचारी स उच्यते ॥ ९८ ॥

ओष्ठ्यः पवर्गः, तस्य अन्त्यो मकारस्तत्त्रितयं मद्यमांसमैथुनलक्षणम् ॥ ९८ ॥

ननु

'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये नच मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' (मनु० ५।५६)

इत्याद्युक्त्या मांसादिनिवृत्तौ शास्त्रं प्रयोजकं, न तत्प्रवृत्तौ तस्याः स्वारसिकत्वात्। नहि मलिनः

म्नायात् बुभुक्षितोऽश्नीयादित्यादौ क्वचिच्छास्त्रमुपयुक्तम् । तत्किमेतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

तद्वर्जिता ये पशव
आनन्दपरिवर्जिताः ।
आनन्दकृत्त्रिमाहारा-
स्तद्वर्जं चक्रयाजकाः ॥ ९९ ॥
द्वयेऽपि निरये यान्ति
रौरवे भीषणे त्विति ।

इह ये केचन कुलप्रक्रियामनुप्रविष्टा अपि तत्र विहितमपि एतत् लोभेन विचिकित्सया वा चक्रयागादौ स्वस्मै परस्मै वा न ददति, ते पशव एव यतः परब्रह्मात्मभूतेन तदुद्भूतेन आनन्देन परिवर्जिता देहादावेव गृहीतात्माभिमाना इत्यर्थः । तदुक्तं

'कुलाम्नायेषु ये सक्ता एभिर्द्रव्यैर्बहिष्कृताः ।
पशवस्ते समुद्दिष्टा न तैस्तु सह वर्तनम् ॥'

इति । येऽपि स्वयं गर्धवशादानन्दकृतस्त्रीन् मानाहरन्ति मकारत्रयमुपभुञ्जते, चक्रं पुनर्लो-

भादिना तद्वर्जं यजन्ते; तेऽपि पशव एवेति प्राच्येन सम्बन्धः । तदुक्तं

'विना गुरुं विना देवं मूढवत्परमेश्वरि ।
मद्यमांसाशिनो नित्यं पशवस्ते न संशयः ॥'

इति । एवं द्वयेऽपि ते विहितस्य अकरणादविहितस्य च करणाद्भीषणे रौरवे नरके यान्ति तत्र यातनासहस्राणि अनुभवन्तीत्यर्थः । एवमेतत् कुलमार्गानुप्रविष्टेन सर्वथा स्वात्मानन्दव्यञ्जकतामात्रपरतया सेव्यं, नतु तद्गर्धेन । तथात्वे हि अस्य लौकिकेभ्यः को विशेषः स्यात् । यदाहुः

'ब्रह्मण्यानन्दाख्यं रूपमतो यत्समाश्रयवशेन ।
लभ्यत एव तदखिलं समाहरेद्विषयगर्धनिर्मुक्तः ॥
कामान्मोहाद्विषयाद्यतिरिक्तभावसंरूढात् ।
प्रसरत्यानन्दो यः सोऽपि पशूनामपीह साधारः ॥
चिन्मात्रात्मपरत्वे संवित्तेर्व्यञ्जको हि यो विषयः ।
योग्यात्मना विभाति च भोक्तुः स्वात्मन्यभेदतः सततम् ।
उक्तः स एव विषयो भिन्नश्चाभेदितां समायातः ।'

इति,

'अपरिच्युतस्वरूपैरपृथग्भूतापि विषयसंवित्तिः ।
भुज्यत एव त एते वीरव्रतिनो महाक्रमारूढाः ।
लक्षस्थो जपरूढो नियमरतो ब्रह्मचर्यशान्तमनाः ।
सङ्कटेऽपि च रूढो महामनस्वी सुशान्तवपुः ॥

अतिमार्गविनयकथितैः समयाधर्मैश्च संग्रहो यस्य ।
योऽपि महासंबुद्धः संविन्मय एव सर्वदा स्वस्थः ॥
स्वात्मानुभूतिसिद्ध्यै विषयस्पर्शी न लौल्यभावनया ।
पशुभावनाविमुक्तः स ह्यभियुक्तो महामार्गे ॥
यः सावधानवृत्तिः स्वात्मनि मध्येऽपि लोकयात्रायाम् ।
वामाचारविधावपि भवत्यसौ पालने सदास्खलितः ॥
यश्चरमधातुसर्गे समयलवस्यान्तरे स्वसंवृत्त्या ।
सर्वासां वृत्तीनां प्रत्यस्तमनाश्चेतसो झटिति ॥
आनन्दसंविदुदयो रूपं तद्ब्रह्मणः समाख्यातम् ।'

इति च ॥

ननु अत्र मद्यमांसासेवनं सुकरमिति आ-स्तामेतत् । इतरत् तु अमर्त्यानामपि दुष्करं किं पुनर्दौर्भाग्यभाजां मर्त्यानाम् । तस्मात्

'ततस्तत्रानयेद्दूतीं मदघूर्णितलोचनाम् ।
बिम्बोष्ठीं चारुदशनां सभ्रूभङ्गाननां शुभाम् ॥
त्रस्तबालमृगाभासनयनां चारुहासिनीम् ।
स्फुरद्भ्रमरसङ्घातनिभसत्केशपाशिकाम् ॥
कामकार्मुकसङ्काशभ्रूभङ्गतरलेक्षणाम् ।
द्रवच्चामीकराकारसवर्णां निस्तरङ्गिणीम् ॥
कर्णाभरणसच्चित्रशोभाशतसुशोभनाम् ।
सत्कम्बुनिभसत्कण्ठवरभूषणभूषिताम् ॥
गजकुम्भनिभोद्दामस्तनभारावनामिताम् ।
सुवृत्तोपचिताकारबाहुकन्दलिमण्डिताम्

सत्पद्मफणसङ्काशकरशाखाविराजिताम् ।
स्फुरद्रत्नशिखाचित्रकोर्मिकाङ्गुलिशोभिताम् ॥
पूर्णेन्दुवरलावण्यवदनां चित्तहारिणीम् ।
हरिहेतिमहासिंहपिपीलवरमध्यगाम् ।
त्रिवलिश्रेणिसद्बिम्बजघनालसगामिनीम् ।
रम्भाकरिकराकारवरोरुवरजङ्घिकाम् ।
सत्कामरथचक्राभगुल्फपादसुशोभनाम् ॥
प्रलम्बहेमाभरणहारावलिविराजिताम् ।
स्फुरन्मञ्जीरझाङ्काररशनामुखरस्वनाम् ॥
पारिहार्यझणत्कारवलयध्वानमन्थराम् ।
मत्तनागेन्द्रसङ्काशगतिं गम्भीरनाभिकाम् ॥
हंसगद्गदवाग्वंशसदृशां शुभभाषिणीम् ।
केयूरसूत्रिकामोदिपुष्पस्रग्दामभूषिताम् ॥
महापद्मफणापीडताम्बूलवरलालसाम् ।
नृत्तगीतससीत्कारलीलाकुट्टमितावृताम् ॥
निस्तरङ्गां सवर्णां च देव्येकार्पितमानसाम् ।
लोभमोहपरिक्षीणचेतसं चित्स्वभाविकाम् ॥
भैरवैकचमत्कारचर्वणैकस्वरूपिणीम् ।
सा दूतिर्मोहनी मुद्रा जगत्यस्मिंश्चराचरे ॥'

इति श्रीतन्त्रराजभट्टारके

'सुभगा सत्यशीला च दैशिकाज्ञानुवर्तिनी ।
प्रियवादिनी सुस्वरूपा सात्त्विका सङ्गवर्जिता ॥
भैरवाचारसम्पन्ना अमृतानां च सस्पृहा ।
सदैवाद्वैतनिरता अभ्यासस्था दृढव्रता ॥

पुत्रवत्पश्यते सर्वांश्च जुगुप्सेत्प्रसन्नधीः ।
सदाचारकुलोत्पन्ना अप्रसूता सुकेशिनी ॥
मद्यकामत्तमृद्वङ्गी शुक्राढ्या चारुहासिनी ।
सुस्निग्धा च विनीता च सदातिथ्यसुभाविता ॥
मन्त्रार्पितस्वरूपा च निर्मला निरहङ्कृतिः ।
पारम्पर्यक्रमस्था तु लोकाचारानुवर्तिनी ॥
नित्ये नैमित्तिके चैव क्रमपर्वसु वर्तिनी ।
कामतन्त्रक्रियानिष्ठा जानाना देवतर्पणम् ॥
सन्तुष्टा सर्वभावेषु.................... ।'

इति श्रीत्रिशिरोभैरवे च प्रोक्तलक्षणा बाह्या शक्तिरप्राप्यैव । न हि एवंविधाः सर्वे गुणा एकत्र सङ्घटमानाः क्वचित् कदाचित् दृष्टाः । यदाहुः

'..........क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ।'

इति । अनेवंविधा च दूतिः परिहरणीया । यदुक्तम्

'अदूतिको वरं यागो नतु दुर्दूतिदूषितः ।'

इति । नच अत्र विषभक्षणवाक्यवददूतिकत्वे तात्पर्यम् । तददूतिको यागो न कार्यः, दूतिश्च एवंविधा न प्राप्येत्यशक्यानुष्ठानमेतदित्याशङ्क्य आह

शक्तेर्लक्षणमेताव-
त्तद्वतो ह्यविभेदिता ॥ १०० ॥

ताहशीं तेन तां कुर्या-
न्नतु वर्णाद्यपेक्षणम् ।

हीनाया अपि शक्तेरनेका सिद्धिः स्यात् । तदुक्तं

'यदि लक्षणहीना स्यात् दूती वै साधकात्मनाम् ।
वीरैकचित्ता निष्कम्पा सर्वकर्मसु गम्यते ॥'

इति । वर्णा मातङ्गाद्याः । आदिशब्दात् वयःप्रभृति लक्षणजातम् । शक्तेर्लक्षणमेतत्—तद्वद्भेदः । ततोऽनपेक्ष्यं वयोजात्यादि । अत एव तत्तादात्म्यमेव अवलम्ब्य अस्याः सर्वत्र तत्तद्भेदभिन्नत्वमुक्तम् ॥

तदाह

लौकिकालौकिकद्वयात्म-
सङ्गात्तादात्म्यतोऽधिकात् ॥१०१॥
कार्यहेतुसहोत्था सा
त्रिधोक्ता शासने गुरोः ।
साक्षात्परम्परायोगा-
त्तत्तुल्येति त्रिधा पुनः ॥ १०२ ॥

इह खलु गुरोः शासने अस्मद्दर्शने सा एवंविधा शक्तिर्जन्या जनिका सहजा चेति मुख्यया वृत्त्या त्रिविधा उक्ता यतोऽत्र अस्या लौकिकात् यौनादलौकिकात् ज्ञानीयाच्च सम्बन्धादधिकं तादात्म्यम्। अन्यत्र हि ज्ञानीय एव सङ्ग इति तत्र तथा न तादात्म्यमिति। एवंच अस्याः शक्तेः साक्षात् पारम्पर्येण वा द्वैधे षड्विधत्वम्। तदुक्तं

'कार्यहेतुसहोत्थत्वात्त्रैधं साक्षादथान्यथा।'

इति। पारम्पर्ययोगो यथा कार्याया अपि कार्या हेतोरपि हेतुः सहोत्थाया अपि कार्या चेति। अत एव अत्र आसां तत्तुल्यत्वमुक्तम्। ननु

'स्वपत्नी भगिनी माता दुहिता वा शुभा सखी।'

इत्याद्युक्त्या स्वपत्न्यपि अत्र कस्मात् न परिगणिता यत् तत्रापि अस्ति लौकिकालौकिकतया द्व्यात्मसङ्गः। तत् कथमिह अस्याः षड्विधत्वमेव उक्तम्। सत्यं, किन्तु अत्र लौकिकवत् रिरंसया न प्रवृत्तिः, अपितु वक्ष्यमाणदृशा अनवच्छिन्नपरसंवित्स्वरूपावेशसमुत्कतयेत्येवंपरमेत-

दुक्तम् । स्वपत्न्यां हि रिरंसासम्भावनाया अपि अवकाशः स्यात् । यदुक्तं

'दूतीं कुर्यात्तु कार्यार्थी न पुनः काममोहितः ।

इति,

'स्थित्यर्थं रमयेत्कान्तां न लौल्येन कदाचन ॥'

इति,

'शिवशक्त्यात्मकं रूपं भावयेच्च परस्परम् ।
न कुर्यान्मानवीं बुद्धिं रागमोहादिसंयुताम् ॥
ज्ञानभावनया सर्वं कर्तव्यं साधकोत्तमैः ।'

इति च । अत्रैव शास्त्रान्तरविरोधोऽपि परिहृतः । तत्रापि हि रिरंसापरिहारेण कार्यार्थितया एवमाम्नातम् । यत्स्मृतिः

'घृतेनाभ्यज्य गात्राणि तैलेनापि घृतेन वा ।
मुखान्मुखं परिहरन् गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ॥
कुले तदवशेषे च सन्तानार्थं न कामतः ।
नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेद्भ्रातुर्भार्यां यवीयसः ॥'

इति । एवंच अत्र निर्विकल्पवृत्तीनां महात्मनां ज्ञानिनामेव अधिकारो येषां स्ववृत्तिप्रतिक्षेपेण

संविदद्वैते एव किमेकाग्रीभूतं चेतो न वेति प्रत्यवेक्षामात्रे एव अनुसन्धानम् । यदभिप्रायेणैव

'न चर्या भोगतः प्रोक्ता ख्याता कामसुरूपिणी ।
स्वचित्तप्रत्यवेक्षातः स्थिरं किं वा चलं मनः ॥'

इत्यादि उक्तम् ॥ १०२ ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

श्रीसर्वाचारहृदये
तदेतदुपसंहृतम् ।
षडेताः शक्तयः प्रोक्ता
भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥१०३॥

'वेगवत्यथ संहारी त्रैलोक्यक्षोभणी तथा ।
अर्धवीरासना चैव वक्रकौला तु पञ्चमी ॥'

इत्यादि तु अवान्तरभेदप्रायं प्रत्येकं सम्भवदपि आनन्त्यादिह न परिगणितम् ॥ १०३ ॥

ननु एतदास्ताम्, 'बाह्यस्थया शक्त्या साकं समर्चयेत्' इत्येव कस्मादुक्तमित्याशंक्य आह

द्वाभ्यां तु सृष्टिसंहारौ
तस्मान्मेलकमुत्तमम् ।

द्वाभ्यां शक्तिशक्तिमद्भ्यां हेतुभूताभ्यां हि सङ्घट्टवेलायां परस्परौन्मुख्येन मुख्येन स्वस्वरूपविश्रान्त्या सृष्टिसंहारौ । तस्मादुभयमयी स्थितिस्तदुल्लासस्तु तुर्यांशे इति एवं तत्स्वरसत एव यदुदेति, तत इदं मेलकमुत्तमं परपदापत्तिदायित्वात् तादात्म्यकरमित्यर्थः ॥

कथं च एतत् कार्यमित्याह

तामाहृत्य मिथोऽभ्यर्च्य
तर्पयित्वा परस्परम् ॥ १०४ ॥
अन्तरङ्गक्रमेणैव
मुख्यचक्रस्य पूजनम् ।

अभ्यर्च्येति अर्थात् शक्तिशक्तिमत्पदे । पूजनमिति अर्थात् कार्यम् ॥

ननु कोऽसावान्तरः क्रमः, किंच तत् मुख्यं चक्रमित्याशङ्क्य आह

यदेवानन्दसन्दोहि
संविदो ह्यन्तरङ्गकम् ॥१०५॥

तत्प्रधानं भवेच्चक्र-
मनुचक्रमतोऽपरम् ।

अतोऽपरमिति तथा न आनन्दसन्दोहीत्यर्थः ॥

चक्रशब्दस्य च प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

विकासात्तृप्तितः पाशो-
त्कर्तनात्कृतिशक्तितः ॥१०६॥
चक्रं कसेश्चकेः कृत्या
करोतेश्च किलोदितम् ।

कसी विकासे, चक तृप्तौ, कृती च्छेदने, डुकृञ् करणे,—इति धातुचतुष्टयार्थान्वयादत्र चक्रशब्दः । तेन विकसति, चकति, कृन्तति, करोतीति चक्रम् ॥

ननु

'आनन्दजननं पूजायोग्यं हृदयहारि यत् ।'

इत्यादिनीत्या पूजोपयोगिनो द्रव्यजातस्य आनन्दसन्दोहित्वं लक्षणं सर्वत्र उक्तम् । इह

पुनर्मुख्यचक्रादेः पूज्यस्यैव कथं तदुच्यते इत्याशङ्क्य आह

यागश्च तर्पणं बाह्ये
　　विकासस्तच्च कीर्त्यते ॥ १०७ ॥

बहिरपि यागो नाम तर्पणमुच्यते । तच्च चितो नैराकाङ्क्ष्योत्पादात् विकासः समुच्छलद्रूपत्वमित्यर्थः ॥ १०७ ॥

ननु बहिस्तर्पणमेव कुतः स्याद्यतोऽपि चितो विकासः समुदियादित्याशङ्क्य आह

चक्रानुचक्रान्तरगा-
　　च्छक्तिमत्परिकल्पितात् ।
प्राणगादप्यथानन्द-
　　स्यन्दिनोऽभ्यवहारतः ॥१०८॥
गन्धधूपस्रगादेश्च
　　बाह्यादुच्छलनं चितः ।

तेन शक्तिमत्परिकल्पितात्

'तेन निर्भरमात्मानं बहिश्चक्रानुचक्रगम् ।
विमुञ्चिरूर्ध्वाधरयोरन्तः प्रीत्या च तर्पयेत् ॥'

इत्यादिनीत्या चक्रानुचक्रान्तरगात्पानाद्यात्मनः

'शून्योद्भवो भवेद्वायुर्मेदूस्योत्थापनं भवेत् ।
वायुमेदूसमायोगात्..................... ॥'

इत्यादिदृशा प्राणगात् तत्प्रेरणात्मनो गन्धधूपस्रगादेर्बाह्यात् च आनन्दस्यन्दिनोऽभ्यवहारात् चित उच्छलनं विकासः स्यादित्यर्थः ॥

एवं मुख्यचक्रैकात्म्यमाप्तुमनुचक्रेषु तर्पणं कार्यमित्याह

इत्थं स्वोचितवस्त्वंशै-
रनुचक्रेषु तर्पणम् ॥ १०९ ॥
कुर्वीयातामिहान्योन्यं
मुख्यचक्रैकताकृते ।

स्वोचितं वस्तु रूपाद्यन्यतमम्, अनुचक्रेष्विति चक्षुरादीन्द्रियरूपेषु; अथच स्वोचितं वस्तु आलिङ्गनपरिचुम्बनादि । तदुक्तं

'किं पूज्यं पूजकः कोऽसावाह्वानं कीदृशं भवेत् ।
किं पुष्पं धूपचरुकं को मन्त्रो जप एव च ॥
किं कुण्डं भवति ह्यग्निः काष्ठं किं चाज्यमेव वा ।
कः समाधिः महेशान इति ब्रूहि त्रिलोचन ॥'

इति उपक्रम्य

'योषितश्चैव पूज्यन्ते पुरुषश्चैव पूजकः ।
आह्वानं तु तयोः प्रीतिः पुष्पं च करजक्षतम् ॥
धूपमालिङ्गनं प्रोक्तं चरु तनुकृतं भवेत् ।
मन्त्रः प्रियाया वाग्जालं जपश्चाप्यधरामृतम् ॥
भगं कुण्डं स्रुवं लिङ्गमग्निश्चैव भगाङ्कुरः ।
आज्यं च भजते बीजमित्युक्तं भैरवागमे ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
उत्क्षेपानन्दकाले तु पञ्चधा वस्तुसन्ततिः ॥
स समाधिः महेशानि ज्ञात्वा शिवमवाप्नुयात् ।'

इति ॥

ननु अनुचक्रतर्पणात् कथं मुख्यचक्रैकात्म्यं स्यादित्याशङ्कां गर्भीकृत्य आगममेव अत्र संवादयति

उक्तं च त्रिशिरस्तन्त्रे
विमलासनगोचरः ॥ ११० ॥
अक्षषट्कस्य मध्ये तु
रुद्रस्थानं समाविशेत् ।

इह अनुचक्रात्मनां निखिलानां चक्राणां मध्ये तत्संक्षोभे यथोचितमर्थजातमाहरन्नपि विमलं

तदासङ्गाभावात् वैवश्यकलंकोन्मुक्तं यदासनमवस्थान तन्निष्ठः सन् स्वस्वरूपविश्रान्त्या तत्क्षोभोपसंहारात् रुद्रस्थानं समाविशेत् मुख्यचक्रात्मकपरप्रमातृदशावेशभाग्भवेदित्यर्थः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

निजनिजभोगाभोग-
प्रविकासिनिजस्वरूपपरिमर्शे ॥१११॥
क्रमशोऽनुचक्रदेव्यः
संविच्चक्रं हि मध्यमं यान्ति ।

यत् निजनिजेन रूपाद्यन्यतमालोचनात्मना भोगाभोगेन बहिरुच्छलद्रूपतया प्रविकासनशीलस्य निजस्य प्रमातृरूपस्य स्वरूपस्य परिमर्शे स्वात्मचमत्कारोल्लासे सति यथायथं दृगाद्यनुचक्रदेव्यो मध्यमं सर्वसंविद्विश्रान्तिस्थानतया मुख्यं परमानन्दमयप्रमातृसतत्त्वं संविच्चक्रं यान्ति तत्रैव विश्रान्तिमासादयन्तीत्यर्थः ॥

ननु एवं तत्तदर्थग्रहणकाले सर्वेषामविशेषे-

णैव मुख्यचक्रैकात्म्यं सेत्स्यतीति किमेतदुपदे-
शेनेत्याशङ्क्य आह

स्वस्थतनोरपरस्य तु
ता देहाधिष्ठितं विहाय यतः ॥११२॥
आसत इति तदहंयु-
र्नो पूर्णो नापि चोच्छलति ।

तदितरस्य पुनः स्वस्थतनोरेवंपरामर्शशून्यतया तटस्थप्रायता दृगाद्यनुचक्रदेव्यो यतो देहाधिष्ठितं विहाय आसते तत्र उदासीनत्वंमालम्बन्ते, ततस्तत्र देहे एव अहंयुर्गृहीताभिमानो नो पूर्णः सर्वाकाङ्क्षासंक्षयादुपरतेन्द्रियवृत्तिः, नापिच उच्छलति साकाङ्क्षत्वेऽपि दृगादीन्द्रियवृत्त्यौदासीन्यात् बहिरुन्मुखो न भवेदुभयभ्रष्ट एव असावित्यर्थः ॥

ननु एवमनुचक्रदेवीनां मुख्यचक्रविश्रान्त्या अनयोः किं स्यादित्याशङ्क्य आह

अनुचक्रदेवतात्मक-
मरीचिपरिपूरणाधिगतवीर्यम् ॥११३॥

तच्छक्तिशक्तिमद्युग-
 मन्योन्यसमुन्मुखं भवति ।

दृगादिदेवीरूपाभिर्मरीचिभिः

'येन येनाक्षमार्गेण यो योऽर्थः प्रतिभासते ।
स्वावष्टम्भबलाद्योगी तद्गतस्तन्मयो भवेत् ॥'

इत्यादिनीत्या यत् परिपूरणं, तेन लब्धनिजावष्टम्भं सत् तदेवमुक्तरूपं शक्तिशक्तिमद्युगलमन्योन्यसंमुखं भवति सङ्घट्टमासादयेदित्यर्थः ॥

ननु एवमपि अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तद्युगलमूर्ध्वधाम-
 प्रवेशसंस्पर्शजातसङ्क्षोभम् ॥११४॥
क्षुभ्नात्यनुचक्राण्यपि
 तानि तदा तन्मयानि न पृथक्तु ।

संघट्टवेलायां हि ऊर्ध्वधामनि परानन्दमये योगिनीवक्त्रात्मनि मुख्यचक्रे समावेशतारतम्यात् जातः सम्यक् देहाद्यभिमानन्यग्भावेन क्षोभः पूर्णतालक्षणः स्वात्मचमत्कारातिशयो यस्य, एवंविधं तत् शक्तिशक्तिमल्लक्षणं युगल-

मनुचक्राण्यपि क्षुभ्नाति तदेकमयतयैव परामृशेदित्यर्थः ॥

ननु देहाद्यभिमानन्यग्भावेन तत्र समाविष्टस्य क इव अनुचक्रार्थः इत्याशङ्क्य उक्तं तानि तदा तन्मयानि न पृथक् तु इति । अथच अत्र परस्पराहननालिङ्गनपरिचुम्बनादिलक्षणः क्षोभः ॥

एवमत्र परस्या एव संविदः समुदयः स्यादित्याशङ्क्य आह

इत्थं यामलमेत-
　द्गलितभिदासंकथं यदेव स्यात् ॥११५॥
क्रमतारतम्ययोगा-
　त्सैव हि संविद्विसर्गसङ्घट्टः ।
तद्ध्रुवधामानुत्तर-
　मुभयात्मकजगदुदारसानन्दम् ॥११६॥
नो शान्तं नाप्युदितं
　शान्तोदितसूतिकारणं परं कौलम् ।

विसर्गसंघट्ट इति सङ्घट्टरूपो विसर्ग

इत्यर्थः । उभयात्मकेति शिवशक्तिसामरस्यमयजगदानन्दरूपमित्यर्थः। शान्तमिति विश्वोत्तीर्णम् । उदितमिति विश्वमयम् । परं कौलमिति शान्तोदितादिशब्दव्यपदेश्यत्वायोगादतीव रहस्यरूपमित्यर्थः । अथच क्षेपस्य असम्पत्तेर्न शान्तं स्वस्वरूपविश्रान्त्या च न उदितं, किन्तु एतदवस्थाद्वयहेतुभूतमनवच्छिन्नसंविन्मात्रसतत्त्वमित्यर्थः ॥

एतदावेशे च अवश्यमवधातव्यमित्याह

अनवच्छिन्नपदेप्सु-
स्तां संविदमात्मसात्सदा कुर्यात् ११७
अनवच्छिन्नं परमा-
र्थतो हि रूपं चितो देव्याः ।

कथंच अत्र आवेशः सिद्ध्येदित्याशङ्क्य आह

ईदृक्ताद्दृक्प्राय-
प्रशमोदयभावविलयपरिकथया ११८
अनवच्छिन्नं धाम
प्रविशेद्वैसर्गिकं सुभगः ।

ईदृक्ताहृक्प्रायययोः स्वानुभवमात्रैकरूपत्वात् तथा व्यपदेष्टुमशक्ययोः प्रशमोदययोः शान्तोदितयोः रूपयोर्यौ भावविलयावुत्पत्त्यनुत्पत्ती, तत्र

'भावे त्यक्ते निरुद्धा चिन्नैव भावान्तरं व्रजेत् ।
तदा तन्मध्यभावेन विकसत्यतिभावना ॥' (वि० भै० ६२)

इति भङ्ग्या परितः समन्तादामर्शनेन वैसर्गिकमनवच्छिन्नं धाम सुभगः प्रविशेत् पूर्णपरसंविदात्मसंवित्साक्षात्कारोऽस्य सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

ननु भवतु एवं, शान्तोदितयोस्तु रूपयोरुद्‌द्वय एव कथं भवेत्; किं शक्तिगतत्वेनैव, किमुत शक्तिमद्गतत्वेनैवेत्याशङ्क्य आह

शान्तोदितात्मकं द्वय-
मथ युगपदुदेति शक्तिशक्तिमतोः ११९

अथशब्दः प्रतिवचने ॥ ११९ ॥

इयान्पुनरत्र विशेष इत्याह

रूपमुदितं परस्पर-
धामगतं शान्तमात्मगतमेव ।

उदितं हि रूपं शक्तिशक्तिमतोरन्योन्यमौ-

न्मुख्यानतिवृत्तेः स्वस्वमुख्यचक्राख्यधामैक्यक्रोडीकरणेन परिस्फुरेत् । शान्तं पुनरात्मगतमेव, तथात्वे हि स्वात्मन्येव परं विश्रान्तिरुदियात् ॥

ननु एवं शक्तिशक्तिमतोरुक्तमैकात्म्यं किं न हीयेतेत्याशङ्क्य आह

उभयमपि वस्तुतः किल
यामलमिति तथोदितं शान्तम् ॥ १२० ॥

वस्तुतो हि अपरित्यक्तैकात्म्यमपि इदं शक्तिशक्तिमल्लक्षणमुभयं शान्ततायामात्मनि विश्राम्येत्, नतु परस्परस्य भेदाभिसन्धानेनेति । तथा आत्मगतत्वेन शान्तं रूपमुदितमुक्तमित्यर्थः ॥ १२० ॥

एवमपि अनयोरयं विशेष इत्याह

शक्तिस्तद्वदुचितां
सृष्टिं पुष्णाति नो तद्वान् ।
शान्तोदितात्मकोभय-
रूपपरामर्शसाम्ययोगेऽपि ॥ १२१ ॥

शान्तोदितात्मनो रूपद्वयस्य य एवं परा-

मर्शः, तत्र साम्ययोगेऽपि शक्तिरेव पुनस्तद्वदुचितां शक्तिमदानुगुण्येन उल्लसितां सृष्टिं पुष्णाति गर्भं जनयेत्, न शक्तिमानिति ततोऽस्या विशेष इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

ततश्च गर्भधारणादेव अस्याः सर्वत्र शास्त्रे प्रविकस्वरमध्यधामत्वमुक्तमित्याह

प्रविकस्वरमध्यपदा
शक्तिः शास्त्रे ततः कथिता ।

यदभिप्रायेणैव

'तिष्ठेत्संवत्सरं पूर्णं साधको नियतव्रतः ।
सिद्धिर्भवति या तस्य सा दिनैकेन योषिताम् ॥'

इत्यादि अन्यत्र उक्तम् ॥

अतश्च इयमेव ज्ञानसङ्क्रमणे योग्येत्याह

तस्यामेव कुलार्थं
सम्यक् संचारयेद्गुरुस्तेन ॥ १२२ ॥
तद्द्वारेण च कथित-
क्रमेण संचारयेत नृषु ।

तेनेति प्रविकस्वरमध्यत्वेन हेतुनेत्यर्थः ।

तद्द्वारेणेति शक्तिमुखेन । नृणां हि मध्यपद-प्रविकासो नास्तीत्याशयः । यदभिप्रायेणैव

'स्त्रीमुखे निक्षिपेत्प्राज्ञः स्त्रीमुखाद्ग्राहयेत्प्रिये ।'

इति,

'स्त्रीमुखाच्च भवेत्सिद्धिः सुसिद्धं तासु तत्पदम् ।'

इति च उक्तम् ॥

एतच्च गुरुभिरपि उक्तमित्याह

स्वशरीराधिकसद्भा-
वभावितामिति ततः प्राह ॥ १२३ ॥
श्रीमत्कल्लटनाथः
प्रोक्तसमस्तार्थलब्धये वाक्यम् ।

श्रीकल्लटनाथो हि समनन्तरमेव प्रोक्तं शक्तिलक्षणात्प्रभृति समस्तमर्थं संग्रहीतुं स्वशरीरादपि स्वारसिकमध्यधामप्रविकस्वरतया अधिकेन, अत एव सता भावेन भावितां संस्कृतां शक्तिं गुरुः कुर्यादिति वाक्यं प्राहेति वाक्यार्थः ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव आह

तन्मुख्यचक्रमुक्तं
महेशिना योगिनीवक्त्रम् ॥ १२४ ॥

तत्रैष सम्प्रदाय-
स्तस्मात्संप्राप्यते ज्ञानम् ।

तत् उक्तेन प्रकारेण भगवता महेश्वरेण पिचुवक्त्राद्यपरपर्यायं योगिनीवक्त्रमेव मुख्यचक्र-मुक्तम् । तत्रैव एष उक्तो वक्ष्यमाणो वा सम्प्र-दायोऽनुष्ठेयो यतस्तस्मात् ज्ञानं संप्राप्यते परसं-वित्समावेशोऽस्य जायते इत्यर्थः ॥

ननु अतः कीदृक् ज्ञानमाप्यते इत्युच्यता-मित्याशङ्क्य आह

तदिदमलेख्यं भणितं
वक्त्राद्वक्त्रस्थमुक्तयुक्त्या च ॥ १२५ ॥
वक्त्रं प्रधानचक्रं
स्वा संविल्लिख्यतां च कथम् ।

अलेख्यमिति विकल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥

ननु एतत् वक्त्राद्वक्त्रस्थं, तत् कथमलेख्य-मित्युक्तमित्याशङ्क्य आह उक्तेत्यादि । वक्त्र च

'वक्त्रं हि नाम तन्मुख्यं चक्रमुक्तं महेशिना ।
योगिनीवक्त्रं.................................. ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या प्रधानचक्रमुच्यते इति तदु-भयसंघट्टे जायमाना स्वा अनुभूतिमात्रस्वभावा संवित् कथं लिख्यतामिति ॥

कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

अथ सृष्टे द्वितयेऽस्मिन्
शान्तोदितधाम्नि येऽनुसंदधते ॥१२६॥
प्राच्यां विसर्गसत्ता-
मनवच्छिदि ते पदे रूढाः ।

अथशब्दः प्रतिवचने । तेन शान्तोदितत्वेन द्विप्रकारे अस्मिन् समनन्तरोक्तसतत्त्वे

'स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं............ ।' (१।५।१६)

इत्यादिदृष्ट्या सृष्टे स्वसमुल्लासिते धाम्नि ये प्राच्यां

'............ शान्तोदितसूतिकारणं परं कौलम् ।' (११६)

इत्याद्युक्त्या एतदवस्थाद्वयोदयहेतुभूतां तत्सं-घट्टमयीं विसर्गसत्तामनुसन्दधते तत्स्फारसार-मेवेदं सर्वमित्यामृशन्ति, ते अनवच्छिन्ने पदे रूढाः पूर्णे पदे विश्रान्ता इत्यर्थः ॥

एवमेतत् मुमुक्षुविषयमभिधाय, बुभुक्षुविषयमपि आह

ये सिद्धिमाप्तुकामा-
स्तेऽभ्युदितं रूपमाहरेयुरथो ॥ १२७॥
तेनैव पूजयेयुः
संविन्नैकट्यशुद्धतमवपुषा ।

ये पिण्डस्थैर्यादिरूपां सिद्धिमाप्तुकामाः, ते तदभ्युदितं रूपं कुण्डगोलकादिशब्दव्यपदेश्यमाहरेयुः । अथ तेनैव अभ्युदितेन रूपेण

'आनन्दो ब्रह्मणो रूपं ....।'

इति श्रुतेरानन्दमयतया संविन्नैकट्यात्

'तस्माद्यत्संविदो नातिदूरे तच्छुद्धमाहरेत् ।'

इति नीत्या शुद्धतमवपुषा पूजयेयुर्देवीचक्रं तर्पयेयुरित्यर्थः ॥

कथंच अत्र आहरणादि स्यादित्याशङ्क्य आह

तदपिच मिथो हि वक्त्रा-
त्प्रधानतो वक्त्रगं यतो भणितम्॥ १२८॥
अजरामरपददान-
प्रवणं कुलसंज्ञितं परमम् ।

तदपिच अभ्युदितं रूपं यतः

'स्वदेहावस्थितं द्रव्यं रसायनवरं शुभम्।'

इत्यादिदृशा देहे एव अवस्थानात् कुलसंज्ञितमत एव परमम्, अत एव

'शिवः प्रशस्यते नित्यं पूजाख्यं त्रिदशार्चितम्।
येन प्राशितमात्रेणामरो भवति मानवः ॥
अथवा मिश्रितं देवि भुङ्क्ते यः सततं नरः।
वलीपलितनिर्मुक्तो योगिनीनां प्रियो भवेत् ॥'

इत्यादिनयेन अजरामरपददानप्रवणं प्रधानतो वक्त्रात् योगिनीवक्त्रात् मिथः परस्परस्य वक्त्रगं भणितं सर्वशास्त्रेषु उक्तमित्यर्थः। एतद्धि योगिनीवक्त्रात् स्ववक्त्रे, ततः शक्तिवक्त्रे, ततः स्ववक्त्रे, ततोऽपि अर्घपात्रादौ निक्षिपेदिति गुरवः। यदागमोऽपि

'विद्राव्य गोलकं तत्र कुण्डं च तनुमध्यमे।
तत्स्थं गृह्य महाद्रव्यं मुखेन तनुमध्यमे ॥
तद्वक्त्रगं ततः कृत्वा पुनः कृत्वा स्ववक्त्रगम्।
पात्रं प्रपूरयेत्तेन महाल्यम्बुविमिश्रितम् ॥
तेनार्घपात्रं कुर्वीत सर्वसिद्धिफलप्रदम् ॥'

इति,

‘वक्त्राद्वक्त्रप्रयोगेण समाहृत्य महारसम् ।
तेन सन्तर्पयेच्चक्रं देवतावीरसंयुतम् ॥’

इति,

‘ततो दूतीं क्षोभयित्वा यस्येच्छा संप्रवर्तते ।
तदुत्थं द्रव्यनिचयं प्राशयेच्च परस्परम् ॥’

इति,

‘उभयोत्थेन वीर्येण मन्त्रविद्या यजेत्तथा ।’

इति ॥

एवमेतत् ज्ञानिविषयमभिधाय, कर्मिविषय-मपि आह

येऽप्यप्राप्तविबोधा-
स्तेऽभ्युदितोत्फुल्लयागसंरूढाः ॥१२९॥
तत्परिकल्पितचक्र-
स्थदेवताः प्राप्नुवन्ति विज्ञानम् ।

अप्राप्तविबोधा इति अप्ररूढज्ञानाश्चर्या-मार्गनिष्ठा इत्यर्थः ॥

तत्रैव चक्रस्थानां देवतानां परिकल्पनां दर्शयति

ते तत्र शक्तिचक्रे
तेनैवानन्दरसमयेन बहिः ॥ १३० ॥
दिक्षु चतसृषु प्रोक्त-
क्रमेण गणनाथतः प्रभृति सर्वम् ।
संपूज्य मध्यमपदे
कुलेशयुग्मं त्वरात्रये देवीः ॥ १३१॥
बाह्ये प्रत्यरमथ किल
चतुष्कमिति रश्मिचक्रमर्कारम् ।
अष्टकमष्टाष्टकमथ
विविधं संपूजयेत्क्रमेण मुनिः ॥१३२॥

शक्तिचक्रे इति शक्तेः संबन्धिनि योगिनी-वक्त्रात्मनि मुख्यचक्रे इत्यर्थः । तेनैवेति अभ्युदितेन रूपेण। प्रोक्तेति नित्यार्चाभिधानावसरे । अर्कारमिति द्वादशारम् ॥ १३२ ॥

न केवलमेतत् शक्तिचक्रे एव पूज्यं, यावत्स्वस्मिन्नपीत्याह

निजदेहगते धामनि
तथैव पूज्यं समभ्यस्येत् ।

ननु सङ्घट्टाभ्युदितोभयात्मकं विसर्गमनुसन्दधतामनवच्छिदि पदे प्ररोहो विज्ञानप्राप्तिश्च भवेदित्युक्तं, शान्तात्मनि विसर्गे पुनः प्ररूढानां का गतिरित्याशङ्क्य आह

यत्तच्छान्तं रूपं
तेनाभ्यस्तेन हृदयसंवित्त्या ॥ १३३ ॥
शान्तं शिवपदमेति हि
गलिततरङ्गार्णवप्रख्यम् ।

एतीति अभ्यस्तशान्तरूपः । शान्तत्वमेव स्फुटीकृतं गलिततरङ्गार्णवप्रख्यमिति ॥

ननु एवं च अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तच्छान्तपदाध्यासा-
च्चक्रस्थो देवतागणः सर्वः ॥ १३४ ॥
तिष्ठत्युपरतवृत्तिः
शून्यालम्बी निरानन्दः ।

उपरतवृत्तिरिति सर्वभावसंक्षयात्, अत एव उक्तं शून्यालम्बीति, अत एव

'............निरालम्बः परः शिवः ।'

इति दृशा शिवपदविश्रान्त्या निरानन्दः ॥

न केवलं मध्यचक्रस्थ एव देवतागण एवमास्ते, यावदनुचक्रस्थोऽपीत्याह

योऽप्यनुचक्रदृगादि-
स्वरूपभाक् सोऽपि यत्तदायत्तः॥१३५॥
तेनानन्दे मग्न-
स्तिष्ठत्यानन्दसाकाङ्क्षः ।

अनुचक्रदृगादिस्वरूपभागिति अर्थात् देवतागणः। तदायत्त इति मुख्यचक्रस्थदेवतागणवशः। तेनेति तदायत्तत्वेन ॥

ननु एवमनुचक्रदेवतागणोऽपि निरानन्दे एव पदे विश्रान्तोऽस्तु, किमस्य आनन्दसाकाङ्क्षत्वेनेत्याशङ्क्य आह

परतत्स्वरूपसङ्घ-
ट्टमन्तरेणैष करणरश्मिगणः ॥१३६॥
आस्ते हि निःस्वरूपः
स्वरूपलाभाय चोन्मुखितः ।

एष दृगाद्यात्मा करणदेवतागणो हि परे स्वा-

नन्दनिर्भरतया सर्वोत्कृष्टे तस्मिन् समनन्तरोक्तसतत्त्वे प्रमात्रात्मनि संविद्रूपे विश्रान्तिं विना निःस्वरूपो निजनिजार्थाहरणादावक्षमः स्वरूपं लब्धुमुन्मुखितश्च आस्ते आनन्दसाकाङ्क्षो भवेदित्यर्थः ॥

एवंविधश्च अयं करणरश्मिगणः किं कुर्यादित्याशङ्क्य आह

रणरणकरसान्निजरस-
　भरितबहिर्भावचर्वणवशेन ॥ १३७ ॥
विश्रान्तिधाम किञ्चि-
　ल्लब्ध्वा स्वात्मन्यथार्पयते ।

एष करणरश्मिगणो हि अभिलाषाभिष्वङ्गात् निजरसभरितानां स्वसंविन्मयतयैव बहिरवभासितानां भावानां यत् चर्वणं रक्तिस्तद्वशेन स्वावमर्शरूपं किञ्चित् विश्रान्तिधाम लब्ध्वा अनन्तरमर्थात् चर्वितमेव भावजातं स्वात्मनि अर्पयते

'निजनिजभोगाभोगप्रविकासिनिजस्वरूपपरिमर्शे ।
क्रमशोऽनुचक्रदेव्यः संविच्चक्रं हि मध्यमं यान्ति ॥'(११२)

इत्यादिदृशा प्रमात्रात्मनि मुख्ये संविच्चक्रे विश्रान्तिं भजते इत्यर्थः ॥

ननु एवं तद्विश्रान्त्या अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तन्निजविषयार्पणतः
पूर्णसमुच्छलितसंविदासारः ॥१३८॥
अनुचक्रदेवतागण-
परिपूरणजातवीर्यविक्षोभः ।
चक्रेश्वरोऽपि पूर्वो-
क्तयुक्तितः प्रोच्छलेद्रभसात् ॥१३९॥

चक्राणां हि विश्रान्तिधामत्वादीश्वरः प्रमातापि निजनिजविषयार्पणवशादनुचक्रदेवतागणेन यत् परिपूरणं, तेन जातवीर्यविक्षोभो व्यक्तनिजावष्टम्भः, अत एव पूर्णसमुच्छलितसंविदासारः पूर्वम्

'अनुचक्रदेवतात्मकमरीचिपरिपूरणाधिगतवीर्यम् ।
तच्छक्तिशक्तिमद्युगमन्योन्यसमुन्मुखं भवति ॥' (११२)

इत्याद्युक्तयुक्तितो रभसात् प्रोच्छलेत् सहसैव बहिरुन्मुखः स्यादित्यर्थः ॥ १३९ ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

त्रिविधो विसर्ग इत्थं
 सङ्घट्टः प्रोदितस्तथा शान्तः ।

त्रिषु प्रकारेषु विसर्गशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं दर्शयति

विसृजति यतो विचित्रः
 सर्गो विगतश्च यत्र सर्ग इति ॥१४०॥

यत इति हेतौ ॥ १४० ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

श्रीतत्त्वरक्षणे श्री-
 निगमे त्रिशिरोमते च तत्प्रोक्तम् ।

तत्र

'तत्त्वरक्षाविधानेऽतो विसर्गस्त्रैधमुच्यते ।'

इत्यादिना तत्त्वरक्षाविधानस्य प्राक्संवादितत्वात् तद्ग्रन्थमनुक्त्वैव, श्रीगमशास्त्रं संवादयति

कुण्डं शक्तिः शिवो लिङ्गं
 मेलकं परमं पदम् ॥ १४१ ॥

द्वाभ्यां सृष्टिः संहृतिस्त-
द्विसर्गस्त्रिविधो गमे ।

कुण्डं भगवच्छक्तिरुदितं रूपम्, शिवः शान्तं, मेलकं सङ्घट्टः । तत्रोदितत्वादेव शक्त्या सृष्टेः, शान्तत्वादेव शिवेन संहारस्य, परमं पद-मित्युक्त्या सङ्घट्टेन सर्वावच्छेदविरहादनाख्यस्य च उदय इत्ययं गमशास्त्रे त्रिविधो विसर्गः ॥

एवं गमशास्त्रं संवादयित्वा श्रीत्रिशिरोभैर-वमपि संवादयति

स्रोतोद्वयस्य निष्ठान्त-
मूर्ध्वाधश्चक्रबोधनम् ॥ १४२ ॥
विश्रामं च समावेशं
सुषीणां मरुतां तथा ।
गतभेदं च यन्त्राणां
सन्धीनां मर्मणामपि ॥ १४३ ॥
द्वासप्ततिपदे देहे
सहस्रारे च नित्यशः ।

गत्यागत्यन्तरा वित्ती
सङ्घट्टयति यच्छिवः ॥ १४४ ॥
तत्प्रयत्नात्सदा तिष्ठे-
त्सङ्घट्टे भैरवे पदे ।
उभयोस्तन्निराकार-
भावसंप्राप्तिलक्षणम् ॥१४५॥
मात्राविभागरहितं
सुस्फुटार्थप्रकाशकम् ।

इह नित्यमूर्ध्वाधोवर्तिनां चक्राणां सुषीणां यन्त्राणां सन्धीनां मर्मणां मरुतां च गतभेदमत एव दक्षवामवाहात्मनः स्रोतोद्वयस्य निष्ठान्तं मध्यधामविश्रान्तिपर्यन्तं बोधनं विश्रामं समावेशं च विधाय, द्वासप्ततिपदे सहस्रारे देहे

'द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां नाभिचक्रके ।'

इत्याद्युक्त्या तावन्नाडिसम्भिन्ने नाभिदेशे प्राणापानत्रोटनेन अन्तरा गृहीतशिवावेशः शान्तोदितात्मिके वित्ती यत् सङ्घट्टयति तदुभयमेलनादिस्वरूपे प्रोन्मुखो भवेत्, ततः पूर्णसंविद्रूपे सङ्घट्टे पदे सर्वकालं प्रयत्नतस्तिष्ठेत् तत्रैव साव-

धानो भवेदित्यर्थः। यतस्तदुभयोः शान्तोदित-लक्षणयो रूपयोः प्रतिनियतपदे सकलाकारा-व्यवच्छेदशून्यत्वात् निराकारत्वापत्तिसतत्त्वमत एव निरंशत्वात् मात्राविभागरहितमत एव सु-स्फुटस्य स्वानुभवमात्रैकरूपस्य अर्थस्य प्रकाश-कमभिव्यञ्जकमित्यर्थः॥

अत्रैव च दाढर्यं कार्यमित्याह

अभ्यस्येद्भावसंवित्तिं
सर्वभावनिवर्तनात्॥ १४६॥
सूर्यसोमौ तु संरुध्य
लयविक्षेपमार्गतः।

सर्वेभ्यश्चक्रादिभ्यो भावेभ्यो निवर्त्य दक्ष-वाममार्गाभ्यां प्राणापानौ निरुध्य मध्यधाम्नि सर्वभावानुस्यूतां तत्संघट्टमयीं प्रमातृरूपां सं-वित्तिमभ्यस्येत् तदामर्शपर एव स्यादित्यर्थः। वित्तीरिति पाठे तु शान्तोदितात्मिका एवेति व्याख्येयम्॥

तदेवमत्र त्रिविधेऽपि विसर्गे समावेशभाजां यः कश्चन स्वारसिकः परामर्शः परिस्फुरति,

तदेव परं मन्त्रवीर्यमित्याह

एवं त्रिविधविमर्शा-
　वेशसमापत्तिधाम्नि य उदेति ॥१४७॥
संवित्परिमर्शात्मा
　ध्वनिस्तदेवेह मन्त्रवीर्यं स्यात् ।
तत्रैवोदिततादृश-
　फललाभसमुत्सुकः स्वकं मन्त्रम् १४८
अनुसन्धाय सदा चे-
　दास्ते मन्त्रोदयं स वै वेत्ति ।

यः कश्चिदेवं विसर्गावेशशाली सङ्घट्टवेलायामुदितमनुभवमात्रैकगोचरत्वात्तादृशं वक्तुमशक्यं यदानन्दनिर्भरं फलं तल्लाभे समुत्सुकः सन्नभीष्टं मन्त्रं सदा, नतु क्षणमात्रं, तत्रैव संवित्परामर्शात्मनि अहंचमत्कारमये ध्वनावनुसन्धाय चेदास्ते, स तत्र मन्त्रोदयं वेत्ति उदितोऽस्य मन्त्रः स्यादित्यर्थः ॥

भूयो भूयश्च अत्रैव भावनापरेण भाव्यं येन मध्यचक्रे एव ऐकाग्र्यं सिद्ध्येदित्याह

अत्रैव जपं कुर्या-
दनुचक्रैकत्वसंविदागमने ॥१४९॥
युगपल्लक्षविभेद-
प्रपञ्चितं नादवृत्त्यैव ।

'क्रमशोऽनुचक्रदेव्यः संविच्चक्रं हि मध्यमं यान्ति ।' (१९२)
इत्यादिदृशा युगपदनुचक्रदेवीनामेकत्वेन मुख्यचक्ररूपायां संविदि यदागमनं विश्रान्तिस्तन्निमित्तमत्रैव संवित्परामर्शात्मनि उदीयमाने मन्त्रे नादामर्शमात्रमयतया

'उदये सङ्गमे शान्तौ त्रिलक्षो जप उच्यते ।'
इत्याद्युक्तेन लक्षविभेदेन प्रपञ्चितं जपं कुर्यात् भूयो भूयोऽनुसन्धानं विदध्यादित्यर्थः ॥

इदमेव च मुद्राणामपि परं वीर्यमिति अन्यत्र उक्तमित्याह

श्रीयोगसञ्चरेऽपि च
मुद्रेयं योगिनीप्रिया परमा ॥१५०॥
कोणत्रयान्तराश्रित-
नित्योन्मुखमण्डलच्छदे कमले ।

सततावियुतं नालं
षोडशदलकमलकलितसन्मूलम् १५१
मध्यस्थनालगुम्फित-
सरोजयुगघट्टनक्रमादग्नौ ।
मध्यस्थपूर्णसुन्दर-
शशधरदिनकरकलौघसङ्घट्टात् १५२
त्रिदलारुणवीर्यकला-
सङ्गान्मध्येऽङ्कुरः सृष्टिः ।

कोणत्रयान्तर्वर्ति नित्योन्मुखं सदैव प्रविकस्वरं यत्

'त्रिदलं भगपद्मं तु............ ।'

इत्याद्युक्त्या मण्डलच्छदं त्रिदलं पौष्पं स्त्रैणं वा भगकमलं तत्र आप्यायकारितया सततमवियुतं

'यद्रेतः स भवेच्चन्द्रः............... ।'

इत्याद्युक्त्या षोडशदलेन चान्द्रमसेन कमलेन कलितम्, अत एव आनन्दनिर्भरत्वात् सत्, अत एव वक्ष्यमाणरूपायाः सृष्टेर्मूलमुत्पत्तिधाम यत् मध्यनाडीरूपं नालम्,

'अम्बुवाहा भवेद्वामा मध्यमा शुक्रवाहिनी ।
दक्षस्था रक्तवाहा च............. ॥'

इत्युक्त्या मध्यस्थेन तेन नालेन गुम्फितमुम्भितं यत् स्त्रीपुंससंबन्धि सरोजयुगं तस्य परस्परसङ्घर्षक्रमेण, तन्मध्यस्थयोः पूर्णयोरविकलयोः, अत एव आनन्दमयतया सुन्दरयो रेतोरजोरूपयोः शशधरदिनकरयोः कलानां सङ्घट्टात्

'शुचिर्नामाग्निरुद्भूतः सङ्घट्टात्सूर्यसोमयोः ।'

इत्युक्त्या अग्नौ प्रमात्रेकरूपे समुल्लसिते त्रिदलस्य कमलस्य मध्ये रजोरेतःकलानां सङ्गात् यश्चित्प्रसरात्मा विश्वगर्भीकारसहिष्णुरङ्कुरः, सा सृष्टिर्बहिरपि तथावभासते इत्यर्थः । तदुक्तं

'भगे लिङ्गे स्थितो वह्निरन्तरे भास्करः स्थितः ।
ऊर्ध्वे विप्रः स्थितः सोमः सङ्घट्टाभिष्क्रमेद्रसः ॥'

इति,

'तत्पीठं शाकिनीचक्रे सा सृष्टिः सचराचरे ।
तत्क्षेत्रं बीजराजस्य ऋतुकालोद्भवस्य तु ॥
रजःपुष्पोपभोगस्य कुलस्यैवाकुलस्य च ।
कर्णिकामध्यवर्तिनं हाटकं हाटकेश्वरम् ॥
शक्तिपद्मान्तरे लीनमद्वैतं परमं शिवम् ।'

इति च ॥

ननु एवं मुद्रया बद्धया अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

इति शशधरवासरपति-
चित्रगुसंघट्टमुद्रया झटिति १५३
सृष्ट्यादिक्रममन्तः
कुर्वंस्तुर्ये स्थितिं लभते ।

सङ्घट्टेत्यनेन अस्याः षडरसंनिवेशभाक्त्वमुक्तम् ॥

एवं मन्त्रवीर्यातिदेशद्वारकं मुद्रास्वरूपमभिधाय, परस्परस्य लोलीभावं दर्शयितुं पुनस्तद्वीर्यमपि मन्त्रेषु अतिदेष्टुमाह

एतत्खेचरमुद्रा-
वेशोऽन्योन्यस्य शक्तिशक्तिमतोः १५४
पानोपभोगलीला-
हासादिषु यो भवेद्विमर्शमयः ।
अव्यक्तध्वनिराव-
स्फोटश्रुतिनादनादान्तैः ॥ १५५ ॥

अव्युच्छिन्नानाहत-
रूपैस्तन्मन्त्रवीर्यं स्यात् ।

एतस्यां षडरमुद्रालक्षणायां खेचरीमुद्रायामावेशे शक्तिशक्तिमतोरन्योन्यस्य पानोपभोगादौ यो विमर्शात्मा अनुभवः समुदियात्, तदव्यक्ताद्यष्टभेदभिन्नपरनादामर्शस्वभावं मान्त्रं वीर्यं स्यात् ॥

अत्रैव पौनःपुन्येन भावनातस्तल्लाभो भवेदित्याह

इति चक्राष्टकरूढः
सहजं जपमाचरन् परे धाम्नि १५६
यद्भैरवाष्टकपदं
तल्लभतेऽष्टककलाभिन्नम् ।

अष्टककलेति अष्टभिरर्धचन्द्रादिभिरुन्मनान्ताभिः कलाभिर्भिन्नं भेदितमित्यर्थः ॥

ननु किं नाम चक्राष्टकं, यदारूढोऽपि जपमाचरेदित्याशङ्क्य आह

गमनागमनेऽवसितौ
कर्णौ नयने द्विलिङ्गसंपर्के ॥१५७॥

तत्संमेलनयोगे
देहान्ताख्ये च यामले चक्रे ।

गमनागमने प्राणसहिते अपाने इत्यर्थः । अवसितावध्यवसाये बुद्धाविति यावत् । संपर्कः स्पर्शमात्रम् । तत्संमेलनयोगे इति तयोर्द्वयोर्लिङ्गयोः संमेलनयोगे सङ्घट्टावसरे इत्यर्थः । देहान्ताख्ये इति द्वादशान्ते । यामले चक्रे इति सर्वशेषः ॥

ननु अत्र किं नाम भैरवाष्टकस्य पदं यदपि अर्धचन्द्रादिभिरष्टाभिः कलाभिर्भिन्नं स्यादित्याशङ्क्य आह

कुचमध्यहृदयदेशा-
दोष्ठान्तं कण्ठगं यदव्यक्तम् १५८
तच्चक्रद्वयमध्यग-
माकर्ण्य क्षोभविगमसमये यत् ।
निर्वान्ति तत्र चैवं
योऽष्टविधो नादभैरवः परमः १५९

ज्योतिर्ध्वनिसमिरकृतः
सा मान्त्री व्याप्तिरुच्यते परमा ।

कुचमध्यहृदयदेशादारभ्य ओष्ठपुटपर्यन्तं शक्तेः कण्ठान्तः

'यत्तदक्षरमक्षोभ्यं प्रियाकण्ठोदितं परम् ।
सहजं नाद इत्युक्तं तत्त्वं नित्योदितं जपः ॥'

इति

'नित्यानन्दरसास्वादाद्धा हेति गलकोटरे ।
स्वयंभूः सुखदोच्चारः कामतत्त्वस्य वेदकः ॥'

इत्यादिनिरूपितस्वरूपं यदव्यक्तप्रायं हाहेत्यक्षरद्वयमुदेति, तत् परस्परसंघट्टात्मनः क्षोभस्य विगमसमये योगिनीवक्त्रात्ममुख्यचक्रान्तर्विश्रान्तं परामृश्य यत् सर्वे निर्वान्ति विश्रान्तिं भजन्ते, तत्रैव निर्वाणात्मनि पदे य एवमव्यक्तादिरूपतया अष्टविधः, अत एव अर्धचन्द्रादिकलाष्टकोल्लसितः, अत एव परमो नादभैरवः; सा परमा मान्त्री व्याप्तिः सर्वत्र उच्यते इति वाक्यार्थः । ज्योतिरर्धचन्द्रः, ध्वनिर्नादः, समीरः स्पर्शात्मा शक्तिः, अधस्तु चन्द्रेणैव व्याप्तमिति अर्थसिद्धम् ॥

अत्र च किं तत् भैरवाष्टकं, का च मात्री व्याप्तिरित्याशङ्क्य आह

सकलाकलेशशून्यं
कलाढ्यखमले तथा क्षपणकं च १६०
अन्तःस्थं कण्ठ्योष्ठ्यं
चन्द्राढ्याप्तिस्तथोन्मनान्तेयम् ।

एषां च शक्तिशक्तिमत्सामरस्यवेलायामुदयात् तदन्यतरव्यपदेशायोगात् नपुंसकत्वमेव उचितमिति तल्लिङ्गेन निर्देशः ॥

एवंव्याप्तिभावनादस्य सर्वत्रैव परभैरवीभावो भवेदित्याह

एवं कर्मणि कर्मणि
यत्र क्वापि स्मरन् व्याप्तिम् ॥१६१॥
सततमलेपो जीव-
न्मुक्तः परभैरवीभवति ।

एवंविधे च मेलकावसरे गृहीतजन्मा परमुत्कृष्ट इत्याह

तादृङ्मेलककलिका-
कलिततनुः कोऽपि यो भवेद्गर्भे १६२

उक्तः स योगिनीभूः
स्वयमेव ज्ञानभाजनं रुद्रः ।
श्रीवीरावलिशास्त्रे
बालोऽपि च गर्भगो हि शिवरूपः१६३

ननु

'इत्येवं देवदेवेशि आदियागस्तवोदितः ।'

इतिदृशा आदियागशब्दस्य अत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

आदीयते यतः सारं
तस्य मुख्यस्य चैष यत् ।
मुख्यश्च यागस्तेनाय-
मादियाग इति स्मृतः ॥ १६४ ॥
तत्र तत्र च शास्त्रेऽस्य
स्वरूपं स्तुतवान् विभुः ।
श्रीवीरावलिहार्देश-
खमतार्णववर्तिषु ॥ १६५ ॥
श्रीसिद्धोत्फुल्लमर्यादा-
हीनचर्याकुलादिषु ।

सारमिति संवित्तत्त्वात्मकममृतलक्षणं च । तेन आदिश्च असौ याग इति, आदेर्मुख्यचक्रस्य याग इति च । अत एव अस्य सर्वागमेषु परमुत्कर्ष इत्याह तत्रेत्यादि । हार्देशो हृदयभट्टारकः, खेमतं खेचरीमतम्, अर्णवो योन्यर्णवः, तद्वर्तिषु अर्थात् ग्रन्थैकदेशेषु । उत्फुल्लेति उत्फुल्लकमतम् । मर्यादाहीनं निर्मर्यादशास्त्रम् । यथोक्तम्

'एष ते कौलिको यागः सद्यो योगविभूतिदः ।
आख्यातः परमो गुह्यो द्वैतिनां मोहनः परम् ॥
वीराणां दुःखसुखदं लीलया भुक्तिमुक्तिदम् ।
योगसन्धाप्रयोगेण पूजाहि हवनं स्मृतम् ॥
पशुमार्गस्थितानां तु मूढानां पापकर्मणाम् ।
अप्रकाश्यं सदा देवि यथा किञ्चिन्महाधनम् ॥
न चात्र परमो यागः स्वभावस्थो महोदयः ।
न कुण्डं नाग्नियजनं नाहुत्याचारमण्डलम् ॥
आवाहनं न चैवात्र न चैवात्र विसर्जनम् ।
न मूर्तियागकरणं नान्यदासनमेव च ॥
व्रतचर्याविनिर्मुक्तं बहिर्द्रव्यविवर्जितम् ।
स्वानन्दामृतसंपूर्णं महदानन्दसिद्धिदम् ॥
केवलं चात्मसत्तायां सर्वशक्तिमयं शिवम् ।
सर्वाकारं निराकारमात्मयोनिं परापरम् ॥

भावयेत्तन्महायोगी पूजयेच्चक्रनायकम् ।
एतद्रहस्यं परमं गुह्यं चोत्तमयोजितम् ॥
संस्फुरत्कौलिकाम्नायं त्वत्स्नेहादद्य योजितम् ।
सुगुप्तं कारयेन्नित्यं न देयं वीरवत्सले ॥
द्वैतिनां स्वल्पबुद्धीनां लोभोपहतचेतसाम् ।
मायिनां क्रूरसत्त्वानां जिज्ञासूनां न चैव हि ॥
पृथिवीमपि यो दत्त्वा मूकवत्क्ष्मातले वसेत् ।
तदा सिद्ध्यति मन्त्रज्ञः सिद्धमेलापकं लभेत् ॥
सर्वामयविनिर्मुक्तो देहेनानेन सिद्ध्यति ।
अनेन योगमार्गेण नानृतं प्रवदाम्यहम् ॥'

इति ॥

इह विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलात्मतया चतुष्पीठं तावच्छास्त्रम् । तत्र मन्त्रमुद्रात्मनः पीठद्वयस्य संप्रदाय उक्तः । इदानीमत्रैव अवशिष्टस्य विद्यामण्डलात्मनोऽपि अस्य संप्रदायं निरूपयति

युग्मस्यास्य प्रसादेन
व्रतयोगविवर्जितः ॥ १६६ ॥
सर्वदा स्मरणं कृत्वा
आदियागैकतत्परः ।
शक्तिदेहे निजे न्यस्ये-
द्विद्यां कूटमनुक्रमात् ॥१६७॥

ध्यात्वा चन्द्रनिभं पद्म-
　　मात्मानं भास्करद्युतिम् ।
विद्यामन्त्रात्मकं पीठ-
　　द्वयमत्रैव मेलयेत् ॥ १६८ ॥

अस्य उक्तस्य मन्त्रमुद्रात्मनः पीठयुग्मस्य प्रसादादनुसन्धानमात्रेणैव व्रतयोगादिनिरपेक्षः सर्वकालमादियागपरायणो गुरुः शाक्तं पद्ममानन्दनिर्भरत्वात् चन्द्रनिभमात्मानं विकासाधायकतया भास्करद्युतिमनुध्याय शाक्ते निजे देहे क्रमादभीप्सितां शक्तिप्रधानां विद्यां, शिवप्रधानं कूटं मन्त्रं च न्यस्येत् येन अत्रैव समनन्तरोक्तयुक्त्यनुसन्धानतारतम्यात् विद्यामन्त्रात्मकमपि पीठद्वयं मीलितं स्यात् ॥ १६८ ॥

एतच्च अस्माभिरतिरहस्यत्वात् निर्भज्य नोक्तमिति स्वयमेव अवधार्यमित्याह

न पठ्यते रहस्यत्वा-
　　त्स्पष्टैः शब्दैर्मया पुनः ।
कुतूहली तूक्तशास्त्र-
　　संपाठादेव लक्षयेत् ॥ १६९ ॥

अत्रैव मण्डलात्मतामपि अभिधातुमाह

यद्वजन्ते सदा सर्वे
यद्वान् देवश्च देवता ।
तच्चक्रं परमं देवी-
यागादौ संनिधापकम् ॥१७०॥
देह एव परं लिङ्गं
सर्वतत्त्वात्मकं शिवम् ।
देवताचक्रसंजुष्टं
पूजाधाम तदुत्तमम् ॥१७१॥
तदेव मण्डलं मुख्यं
त्रित्रिशूलाब्जचक्रखम् ।
तत्रैव देवताचक्रं
बहिरन्तः सदा यजेत् ॥१७२॥
स्वस्वमन्त्रपरामर्श-
पूर्वं तज्जन्मभी रसैः ।
आनन्दबहुलैः सृष्टि-
संहारविधिना स्पृशेत् ॥१७३॥

यद्वानिति आद्याधारवान् । देवता चेति अर्थात् तद्वती । चक्रमिति मुख्यं चक्रम् । अत एव उक्तं परममिति त्रित्रिशूलाब्जचक्रखमिति

'त्रित्रिशूलेऽत्र सप्तारे श्लिष्टमात्रेण मध्यतः ।
पद्मानामथ चक्राणां व्योम्नां वा सप्तकं भवेत् ॥'(३१।२८)

इति वक्ष्यमाणनीत्या तद्रूपमित्यर्थः । स्वस्वेति अभीप्सितस्य । तज्जन्मभिरिति मुख्यचक्रोद्गतैः कुण्डगोलकादिभिः । सृष्टिसंहारविधिनेति शान्तोदितक्रमेणेत्यर्थः ॥ १७३ ॥

एवंच अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तत्स्पर्शरभसोद्बुद्ध-
संविच्चक्रं तदीश्वरः ।
लभते परमं धाम
तर्पिताशेषदैवतः ॥ १७४ ॥
अनुयागोक्तविधिना
द्रव्यैर्हृदयहारिभिः ।
तथैव स्वस्वकामर्श-
योगादन्तः प्रतर्पयेत् ॥१७५॥

अनुयागोक्तविधिनेति यदुक्तं प्राक्

'यद्यदेवास्य मनसि विकासित्वं प्रयच्छति ।
तेनैव कुर्यात् पूजां स इति शम्भोर्विनिश्चयः ॥'(२६।५५)

इत्यादि उपक्रम्य

'शिवाभेदभराद्भाववर्गश्च्योतति यं रसम् ।
तमेव परमे धाम्नि पूजनायार्पयेद्बुधः ॥' (२६।६१)

इति ॥ १७५ ॥

एतच्च आदरातिशयमवद्योतयितुं प्राक्संवादितेनापि निजस्तोत्रैकदेशेन संवादयति

कृत्वाधारधरां चमत्कृतिरस-
प्रोक्षाक्षणक्षालिता-
मात्तैर्मानसतः स्वभावकुसुमैः
स्वामोदसन्दोहिभिः ।
आनन्दामृतनिर्भरस्वहृदया-
नर्घार्घपात्रक्रमात्
त्वां देव्या सह देहदेवसदने
देवार्चयेऽहर्निशम् ॥ ७६ ॥

नच एवमस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

श्रीवीरावल्यमर्याद-
प्रभृतौ शास्त्रसञ्चये ।
स एष परमो यागः
स्तुतः शीतांशुमौलिना १७७

एष इति देहविषयः, यदभिप्रायेणैव

'स्वदेह एवायतनं नान्यदायतनं व्रजेत् ।'

इत्यादि अन्यत्र उक्तम् ॥ १७७ ॥

एतच्च देहे इव प्राणेऽपि कार्यमित्याह

अथवा प्राणवृत्तिस्थं
समस्तं देवतागणम् ।
पश्येत्पूर्वोक्तयुक्त्यैव
तत्रैवाभ्यर्चयेद्गुरुः ॥ १७८ ॥

कथंच अत्र पूजनं कार्यमित्याह

प्राणाश्रितानां देवीनां
ब्रह्मनासादिभेदिभिः ।
करन्ध्रैर्विंशतापान-
चान्द्रचक्रेण तर्पणम् ॥ १७९॥

ब्रह्मेति ब्रह्मरन्ध्रम् ॥ १७९ ॥

एवंच अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

एवं प्राणक्रमेणैव
तर्पयेद्देवतागणम् ।
अचिरात्तत्प्रसादेन
ज्ञानसिद्धीरथाश्नुते ॥ १८० ॥

यद्वा किमनात्मरूपैर्देहादिभिः संनिन्निष्ठतयैव देवीचक्रं तर्पयेदित्याह

संविन्मात्रस्थितं देवी-
चक्रं वा संविदर्पणात् ।
विश्वाभोगप्रयोगेण
तर्पणीयं विपश्चिता ॥ १८१ ॥

संविदर्पणादिति व्याख्यातं विश्वाभोगप्रयोगेणेति, अत एव विपश्चितेति उक्तम् ॥१८१॥

ननु विपश्चितोऽपि सति देहादौ संविन्मात्रस्थितं देवीचक्रं कथं तर्पणीयमित्याह

यत्र सर्वे लयं यान्ति
दह्यन्ते तत्त्वसञ्चयाः ।

तां चितिं पश्य कायस्थां
कालानलसमप्रभाम् ॥१८२॥

यत्र सर्वे सकलाद्याः प्रमातारो भूतभावाद्यात्मकानि प्रमेयाणि च तदेकसाद्भावं यान्ति तामशेषविश्वसंहारकारित्वात् कालानलसमप्रभां कायस्थां चितिं पश्य, सत्यपि देहादौ चिदेव एका सर्वतः परिस्फुरतीत्यर्थः ॥ १८२ ॥

एतदेव स्फुटयति

शून्यरूपे श्मशानेऽस्मिन्
योगिनीसिद्धसेविते ।
क्रीडास्थाने महारौद्रे
सर्वास्तमितविग्रहे ॥ १८३ ॥
स्वरश्मिमण्डलाकीर्णे
ध्वंसितध्वान्तसन्ततौ ।
सर्वैर्विकल्पैर्निर्मुक्ते
आनन्दपदकेवले ॥ १८४ ॥
असंख्यचितिसंपूर्णे
श्मशाने चितिभीषणे ।

समस्तदेवताधारे
प्रविष्टः को न सिद्ध्यति ॥१८५॥

अस्मिन्नसङ्ख्याभिः सुखदुःखाद्यात्मिकाभिश्चितिभिः संपूर्णे, अत एव संसारयातनादायितया महारौद्रे, अत एव परिहरणीयत्वादिना श्मशानप्राये शरीरे प्रविष्टोऽन्तर्मुखीभूतः को न सिद्ध्यतीति संबन्धः। कीदृशे च अस्मिन्। अन्तर्मुखीभावादेव तत्र अहन्ताविगलनात् शून्यरूपे, अत एव सर्वेषां सकलादीनामस्तमितविग्रहे, अत एव ध्वंसितध्वान्तसन्ततौ प्रध्वस्तभेदान्धकारे, अत एव सर्वैर्विकल्पैर्निर्मुक्ते, अत एव स्वस्मिन्नेव, नतु बाह्ये, रश्मिमण्डलेन चक्षुरादीन्द्रियदेवतावर्गेण आकीर्णे, अत एव योगिनीसिद्धसेविते समस्तदेवताधारे, अत एव

'क्रीडन्ति विविधैर्भावैर्देव्यः पिण्डान्तरस्थिताः ।'

इति आसामेव क्रीडास्थाने, अत एव सर्वदेवतासङ्केतस्थानतया श्मशाने, अत एव सर्वसंहारकारिण्या प्रमात्रेकरूपया चित्या भीषणे,

अत एव आनन्दपदकेवले स्वात्ममात्रविश्रान्ते इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

श्रीमद्वीरावलीशास्त्रे
इत्थं प्रोवाच भैरवी ।

अत्र संवित्क्रमश्चर्यामयः कटाक्षितोऽपि अतिरहस्यत्वात् निर्भज्य भेदेन नोक्त इति न विद्वद्भिरस्मभ्यमभ्यसूयितव्यम् ॥

एवं दौतविध्यनुषक्तं रहस्योपनिषत्क्रममुपसंहरन् दीक्षाविधिमवतारयति

इत्थं यागं विधायादौ
तादृशौचित्यभागिनम् ॥१८६॥
लक्ष्यैकीयं स्वशिष्यं तं
दीक्षयेत्तादृशि क्रमे ।

लक्ष्यैकीयमिति बहुशः परीक्ष्यौचित्यलब्धम्, अत एवोक्तं स्वशिष्यमिति, तादृशौचित्यभागिनमिति । तादृशीति एवंनिरूपितस्वरूपे ॥

तदेव आह

रुद्रशक्त्या तु तं प्रोक्ष्य
देवाभ्याशे निवेशयेत् ॥१८७॥
भुजौ तस्य समालोक्य
रुद्रशक्त्या प्रदीपयेत् ।
तयैवास्यार्पयेत्पुष्पं
करयोर्गन्धदिग्धयोः ॥ १८८ ॥
निरालम्बौ तु तौ तस्य
स्थापयित्वा विचिन्तयेत् ।
रुद्रशक्त्याकृष्यमाणौ
दीप्तयाङ्कुशरूपया ॥ १८९ ॥
ततः स स्वयमादाय
वस्त्रं बद्धदृशिर्भवेत् ।
स्वयं च पातयेत्पुष्पं
तत्पाताल्लक्षयेत्कुलम् ॥१९०॥
ततोऽस्य मुखमुद्घाट्य
पादयोः प्रणिपातयेत् ।

हस्तयोर्मूर्ध्नि चाप्यस्य
देवीचक्रं समर्चयेत् ॥ १९१ ॥

रुद्रशक्तिः परया मातृसद्भावेन वा संपुटिता मालिनी । प्रदीपयेदिति हृद्गतशक्तिपुञ्जस्य अङ्गुलिद्वारनिःसृतस्य आकर्षणक्रमेण उत्तेजयेदित्यर्थः । तयैवेति रुद्रशक्त्या । निरालम्बाविति विगलितसांसारिककृत्रिमनिजशक्तिकत्वात् निर्जीवप्रायावित्यर्थः । अङ्कुशरूपयेति आकर्षणौचित्यात् । तत इति भुजयोः रुद्रशक्त्याकृष्यमाणत्वेन चिन्तनात् हेतोः । लक्षयेदिति एवं हि अस्य स्वकुलमनायासेन सिद्ध्येदिति । प्रणिपातयेदिति शक्तिरेव ॥ १९१ ॥

देवीचक्रं च अत्र कथमर्चयेदित्याशङ्क्य आह

आकर्ष्याकर्षकत्वेन
प्रेर्यप्रेरकभावतः ।

हस्तयोर्हि प्रेर्यत्वेन देवीचक्रमभ्यर्चयेत् मूर्ध्नि च प्रेरकत्वेन । यतस्तदाकर्षणीयं, तच्च आकर्षकम् । एवं हि मूर्ध्नि पूजितस्य देवीचक्रस्य

सामर्थ्येन आकृष्टं हस्तद्वयम्। तत्रैव पाततः शिवहस्ततां यायादिति। यदुक्तं

'ततोऽस्य मस्तके चक्रं हस्तयोश्चार्च्य योगवित्।
तद्धस्तौ प्रेरयेच्छक्त्या यावन्मूर्धान्तमागतौ॥
शिवहस्तविधिः प्रोक्तः सद्यःप्रत्ययकारकः।'

इति॥

यदा पुनरेवं शिवहस्तविधिर्न सिध्येत्, तदा शास्त्रान्तरीयं क्रममनुतिष्ठेदित्याह

उक्तं श्रीरत्नमालायां
नाभिं दण्डेन संपुटम्॥१९२॥
वामभूषणजङ्घाभ्यां
नितम्बेनाप्यलङ्कृतम्।
शिष्यहस्ते पुष्पभृते
चोदनास्त्रं तु योजयेत्॥१९३॥
यावत्स स्तोभमायातः
स्वयं पतति मूर्धनि।
शिवहस्तः स्वयं सोऽयं
सद्यःप्रत्ययकारकः॥ १९४॥

अनेनैव प्रयोगेण
चरुकं ग्राहयेद्गुरुः ।
शिष्येण दन्तकाष्ठं च
तत्पातः प्राग्वदेव तु ॥१९५॥

नाभिः क्षः । दण्डो रेफः, तेन संपुटमूर्ध्वाधःसंभिन्नमित्यर्थः । वामभूषणम् ऊ । वामजङ्घा औ । नितम्बं म् । सच अर्थाद्बिन्दुरूपः । तेन क्ष्रौं । स इति शिवहस्तः । तदुक्तं तत्र

'मूलदण्डं समुद्धृत्य नाभिस्थं वर्णमुद्धरेत् ।
शूलदण्डासनस्थं तु वामभूषणसंयुतम् ॥
वामजङ्घासमायुक्तं नितम्बालंकृतं प्रिये ।
दिव्यास्त्रमेतत्परमं नापुण्यो लभते स्फुटम् ॥'

इति उपक्रम्य

'शिवहस्ते महेशानि इदं कूटं तु योजयेत् ।
यावत् स्तुभ्यत्यसौ देवि स्वयमेव चलत्यसौ ॥'

इति । सद्यःप्रत्ययकारक इति यत्रैव शरीरचक्रे झटिति हस्तः पतति, तत्रैव अभ्यासपरो भवेदिति गुरवः । अनेनैवेति आकर्ष्याकर्षकभावलक्षणेन । चरुकमिति अर्थात् देवीभ्योऽग्रे

दापयित्वा। शिष्येणेति प्रयोज्यकर्तरि तृतीया। प्राग्वदेवेति पञ्चदशाह्निकोक्तवत् ॥ १९५ ॥

ननु एकेनैव नेत्रपटग्रहाद्यात्मना करस्तोभेन अस्य शक्त्यावेशो लक्षित इति किं पुनस्तद्वचनेनेत्याशङ्क्य आह

करस्तोभो नेत्रपट-
ग्रहात् प्रभृति यः किल।
दन्तकाष्ठसमादान-
पर्यन्तस्तत्र लक्षयेत् ॥ १९६ ॥
तीव्रमन्दादिभेदेन
शक्तिपातं तथाविधम्।

तत्रेति एवंविधे करस्तोभे। तथाविधमिति तीव्रमन्दादिभेदम्। अयमत्र आशयः—यदा हि यत्रैव चक्रे पुष्पपातो वृत्तस्तत्रैव प्रणामः, तत्रैव चरुदानं, तत एव तद्ग्रहणमित्यादि; तदा तीव्रः शक्तिपातो लक्षणीयः, अन्यथा तु मन्दः इति। तदुक्तम्

'एतेषां चलनान्मन्त्री शक्तिपातं परीक्षयेत्।
मन्दतीव्रादिभेदेन मन्दतीव्रादिकं बुधः ॥'

इति ॥

एवमियता अस्मद्दर्शने समयिदीक्षोक्तेत्याह

इत्येष समयी प्रोक्तः
श्रीपूर्वे करकम्पतः ॥ १९७ ॥

नच एतदिह अपूर्वतया उक्तमित्याह

समयी तु करस्तोभा-
दिति श्रीभोगहस्तके ।

यच्छ्री पञ्चाशिका

'समयी तु करस्तोभान्मुद्रया पुत्रको भवेत् ।'

इत्यादि ॥

अत्रैव प्रक्रियान्तरमाह

चर्वेव वा गुरुर्दद्या-
द्धामामृतपरिप्लुतम् ॥ १९८ ॥
निःशङ्कं ग्रहणाच्छक्ति-
गोत्रो मायोज्झितो भवेत् ।
सकम्पस्त्वाददानः स्यात्
समयी वाचनादिषु ॥ १९९ ॥

कालान्तरेऽध्वसंशुद्ध्या
पालनात्समयस्थितेः ।
सिद्धिपात्रमिति श्रीम-
दानन्देश्वर उच्यते ॥ २०० ॥

चर्विति रत्नपञ्चाद्यात्मकम् । यदुक्तं

'देहस्थं तु चरुं वक्ष्ये यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।
शिवाम्बु रेतो रक्तं च नालाज्यं विश्वनिर्गमः ॥
अतो विधानपूर्वं तु देहस्थं ग्राहयेच्चरुम् ।'

इति । शक्तिगोत्र इति ब्राह्मयाद्यंशकरूप इत्यर्थः । अत एव निःशङ्कं ग्रहणात् मायोज्झितः साक्षात्कृताविकल्पनिरुपायसंवित्तत्त्वो भवेदित्यर्थः । अत एव चरुभोजनादेरनुपायपरिकरत्वं प्राक् संवादितम् । सशङ्कः पुनरेतदाददानो वाचनश्रवणादौ समयी योग्यः स्याद्येन उत्तरकालं तत्तच्छास्त्रीयसमयपरिपालनसूचिततीव्रशक्तिपातः षड्विधस्य अध्वनः सम्यक् पुत्रकदीक्षाक्रमेण शुद्ध्या मोक्षलक्ष्मीलक्षणायाः सिद्धेर्भाजनं भवेत् । नच एतत् स्वोपज्ञमेव उक्तमित्याह श्रीमदानन्देश्वर उच्यते इति ॥ २०० ॥

एवं समयिदीक्षामभिधाय, पुत्रकदीक्षां वक्तुमुपक्रमते

यदा तु पुत्रकं कुर्या-
त्तदा दीक्षां समाचरेत् ।

इह तावत्

'वेधदीक्षां विना दीक्षां यो यस्य कुरुते प्रिये ।
द्वावेतौ नरकं यात इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥'

इत्याद्युक्त्या विना आवेशं शिष्यस्य दीक्षा न कार्येति प्रथममावेश एव उत्पादनीयो येन अस्य दीक्षायोग्यत्वे ज्ञाते गुरुस्तत्प्रक्रियामनुतिष्ठेत्, अन्यथा पुनर्दीक्षार्हत्वाभावात् स त्याज्य एव । यद्वक्ष्यते

'यस्य त्वेवमपि स्यान्न तमत्रोपलवत्त्यजेत् ।' (२११)

इति ॥

समावेशः सर्वशास्त्रेषु अविगानेन उक्त इति दर्शयितुं श्रीरत्नमालायामुक्तं तल्लक्षणं तावदर्थगत्या अभिधत्ते

उक्तं श्रीरत्नमालायां
नादिफान्तां ज्वलत्प्रभाम् २०१

न्यस्येच्छिखान्तं पतति
तेनात्रेदृक् क्रमो भवेत् ।

तेनेति एवंविधेन न्यासेन हेतुना । पततीति देहाद्यात्मग्रहपरिहारेण रुद्रशक्तिमेव आविशतीत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'ततो न्यसेत्तु शिष्यस्य मालिनीं जगदम्बिकाम् ।
ज्वलज्ज्वलनसङ्काशां पादाद्यावच्छिखान्तकम् ॥
नादिफान्तसमुच्चारात् पातयेद्विह्वलेन्द्रियम् ।
एषा दीक्षा महादेवी मालिनीविजये प्रिये ॥'

इति । तेनेति काकाक्षिवद्योज्यम्, तत् तेनेति पातेन हेतुना । अत्रेति पुत्रकदीक्षायाम् । ईदृक् वक्ष्यमाणः ॥

तमेव आह

प्रोक्षितस्य शिशोर्न्यस्त-
प्रोक्तशोध्याध्वपद्धतेः ॥ २०२ ॥
ऋजुदेहजुषः शक्तिं
पादान्मूर्धान्तमागताम् ।
पाशान्दहन्तीं संदीप्तां
चिन्तयेत्तन्मयो गुरुः ॥ २०३ ॥

उपविश्य ततस्तस्य
मूलशोध्यात् प्रभृत्यलम् ।
अन्तशोध्यावसानान्तां
दहन्तीं चिन्तयेत्क्रमात् ॥ २०४ ॥
एवं सर्वाणि शोध्यानि
तत्त्वादीनि पुरोक्तवत् ।
दग्ध्वा लीनां शिवे ध्याये-
न्निष्कले सकलेऽथवा ॥ २०५ ॥
योगिना योजिता मार्गे
सजातीयस्य पोषणम् ।
कुरुते निर्दहत्यन्य-
द्भिन्नजातिकदम्बकम् ॥ २०६ ॥

तन्मय इति दीप्तशक्तिमयः। तत इति उत्थानानन्तरम्। मूलशोध्यमादिशोध्यं यथा कलाध्वनि निवृत्तिः, अन्तशोध्यं यथा अत्रैव शान्त्यतीता। एवमिति मूलशोध्यादारभ्य अन्तशोध्यावसानम्। पुरेति तत्त्वदीक्षाप्रकरणे। निष्कले इति पुत्रकाद्यपेक्षया। सकले इति साधकोद्देशेन।

मार्गे इति मध्यधाम्नि । सजातीयं चैतन्यम् । भिन्नजातीया मलाद्याः ॥ २०६ ॥

ननु एवमस्य किं फलमित्याशङ्क्य आह

अनया शोध्यमानस्य
शिशोस्तीव्रादिभेदतः ।
शक्तिपाताच्चितिव्योम-
प्राणनान्तर्बहिस्तनूः ॥२०७॥
आविशन्ती रुद्रशक्तिः
क्रमात्सूते फलं त्विदम् ।
आनन्दमुद्भवं कम्पं
निद्रां घूर्णिं च देहगाम् ॥२०८॥

एवमस्य दग्धपाशस्य शिष्यस्य तीव्रतीव्रात् शक्तिपातात् चितिं साक्षादात्मानमाविशन्ती रुद्रशक्तिरानन्दं सूते यावत् मन्दमन्दात् शक्तिपातात् देहमाविशन्ती घूर्णिम् । यतः चितावानन्दरूपत्वादानन्दस्य औचित्यं, शून्यात्मनि व्योम्नि अवकाशवत्त्वादुद्भवस्य, प्राणात्मनि वायौ तत्कारित्वात् कम्पस्य, अन्तस्तनौ बुद्धिपुर्यष्टके तत्तन्मायीयवृत्तिनिरोधात् निद्रायाः, बहिस्तना-

वहन्तावष्टम्भभङ्गात् घूर्णेरिति । एवं हि साक्षादस्य दीक्षा वृत्तेति गुरोराश्वासो भवेदिति भावः ॥ २०८ ॥

एवमस्य स्तोभितपाशतया शिवे एव योजनिका जातेति तदैव देहपातः प्रसजेदित्याशङ्क्य आह

एवं स्तोभितपाशस्य
योजितस्यात्मनः शिवे ।
शेषभोगाय कुर्वीत
सृष्टिं संशुद्धतत्त्वगाम् ॥२०९॥

शेषस्य एतद्देहारम्भकस्य कर्मणः । सृष्टिमिति अर्थादेतद्देहगतामेव ॥ २०९ ॥

एवमपि यदि एतच्चिह्नानुदयात् मन्दशक्तिपातवतः कस्यचित् न अयमेवमावेशो जायते, तदा एवमस्य संस्कारान्तरं कुर्यादित्याह

अथवा कस्यचिन्नैव-
मावेशस्तद्दहेदिमम् ।
बहिरन्तश्चोक्तशक्त्या
पतेदित्थं स भूतले ॥ २१० ॥

यस्य त्वेवमपि स्यान्न
तमन्त्रोपलवत्त्यजेत् ।

युगपदेव ऊर्ध्वाधोवमदग्निपुञ्जस्य ऊर्ध्वमुखस्य त्रिकोणस्य अन्तरुपवेशितं सर्वतो रेफवलितं ज्वालाकलापमय्या शक्त्या बहिरन्तश्च दहेदिति गुरवः । स्यान्नेति आवेशः । उपलवदिति अनायातशक्तिपातत्वात् निबिडजडिमानमित्यर्थः ॥

एवं परित्यक्तो हि शिष्यः संसारे एव मज्जनोन्मज्जनानि कुरुते इति तदनुजिघृक्षापरतया गुरुतः शास्त्रतश्च सिद्धमप्रतिहतं दीक्षान्तरं वक्तुमाह

अथ सप्रत्ययां दीक्षां
वक्ष्ये तुष्टेन धीमता ॥ २११ ॥
शंभुनाथेनोपदिष्टां
दृष्टां सद्भावशासने ।

सद्भावशासने इति श्रीतन्त्रसद्भावे ॥

तामेव आह

सुधाग्निमरुतो मन्द-
पर्कालाग्निवायवः ॥ २१२ ॥

वह्निसौधासुकूटाग्नि-
वायुः सर्वे सषष्ठकाः ।
एतत्पिण्डत्रयं स्तोभ-
कारि प्रत्येकमुच्यते ॥ २१३ ॥

सुधा सः, अग्निः रः, मरुत् यः, एवं स्र्यूँ ; मन्दो डकारः, तत्परः फणभृच्छब्दवाच्यो ढकारः, प्राणशमनोऽन्तको मः, अग्निः रः, वायुर्यः, एवं ड्ढ्म्र्यूँ; वह्निः रः, सोमः सः, असुः प्राणो हः, कूटं क्षः, अग्निः रः, वायुर्यः, एवं र्स्ह्क्ष्र्यूं । अत्र समाहारे द्वन्द्वः । सर्वे इति त्रयोऽपि पिण्डाः । सषष्ठका इति ऊकारासनस्था अर्थात् बिन्द्वादिलाञ्छिताश्च । प्रत्येकमिति व्यस्तमित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'अथैवमपि यस्य स्यान्नावेशः कश्मलात्मनः ।
तं पिण्डत्रितयादेकेनोद्बोधपदवीं नयेत् ॥
सोमानलानिलैरेकं पिण्डमादौ समुद्धरेत् ।
फणभृत्प्राणशमनशिखिवायुयुतं परम् ॥
शिखिसोमासुकूटाग्निसमीरैश्च तृतीयकम् ।
षष्ठासनानि सर्वाणि तिलकाङ्कानि सुन्दरि ॥
त्रिभिरेभिर्भवेद्व्यस्तैः शक्त्यावेशः शरीरगः ।'

इति ॥ २१३ ॥

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह

शक्तिबीजं स्मृतं यच्च
न्यस्येत्सार्वाङ्गिकं तु तत् ।
हृच्चक्रे न्यस्यते मन्त्रो
द्वादशस्वरभूषितः ॥ २१४ ॥
जपाकुसुमसंकाशं
चैतन्यं तस्य मध्यतः ।
वायुना प्रेरितं चक्रं
वह्निना परिदीपितम् ॥२१५॥
तद्ध्यायेच्च जपेन्मन्त्रं
नामान्तरितयोगतः ।
निमेषार्धात्तु शिष्यस्य
भवेत्स्तोभो न संशयः ॥२१६॥

शक्तिबीजं श्लिष्टतया त्रिकोणबीजमीकारो डम्बरशब्दवाच्या माया च । सार्वाङ्गिकं न्यस्येदिति एतद्बीजद्वयमध्ये दीक्ष्यं चिन्तयेदित्यर्थः । मन्त्र इति सर्वमन्त्रसामान्यात्मा हकारः। तस्येति षण्ठवर्जं स्वरद्वादशकसंभिन्नत्वात चक्राकारतया

अवस्थितस्य मन्त्रस्य । तच्चक्रमिति दीक्ष्यस्य बहिरन्तश्च चिन्तितं वाग्भवादिनिखिलमन्त्रकदम्बकमित्यर्थः । तेन एतत् वायुना यकारेण, वह्निना रेफेण च बहिः सर्वतो वेष्टितं ध्यायेत् येन एवमुद्दीपितं सत् स्तोभाविर्भावनप्रागल्भ्यमियात् । मन्त्रमिति पिण्डत्रयमध्यादेकतमम् । नामान्तरितयोगतः इति तेन आदौ मन्त्रः, ततो दीक्ष्यनाम, पुनर्मन्त्र इति । तदुक्तं तत्र

'त्रिकोणकं डम्बरं च न्यसेत्सर्वाङ्गसङ्गतम् ।
द्वादशस्वरसंभिन्नं हृच्चक्रे मन्त्रनायकम् ॥
उदयादित्यसङ्काशं जीवं तेन च चालयेत् ।
दीपयेदनलेनैव वायुनापि प्रबोधयेत् ॥
मन्त्रेणान्तरितं नाम जपेच्छिष्यस्य भामिनि ।
आवेशमायाति ततस्तत्क्षणादेव तत्परः ॥'

इति ॥ २१६ ॥

एवंच अस्य कीदृगनुभव इत्याह

आत्मानं प्रेक्षते देवि
तत्त्वे तत्त्वे नियोजितः ।
यावत्प्राप्तः परं तत्त्वं
तदा त्वेष न पश्यति ॥२१७॥

अनेन क्रमयोगेन
सर्वाध्वानं स पश्यति ।

प्रेक्षते इति अर्थात् यथायथं शुद्धम् । न पश्यतीति द्रष्ट्रेकस्वभाव एव भवेदित्यर्थः ॥

न केवलमस्य स्वात्मनि एव प्रत्ययनिमित्तमेवमनुभवो जायते, यावत् स्वपरयोरपीत्याह

अथवा सर्वशास्त्राण्य-
प्युद्ग्राहयति तत्क्षणात् ॥२१८॥

सर्वशास्त्राणीति अर्थाददृष्टश्रुतानि ॥२१८॥

यदि नाम च प्रतिनियतभोगेच्छुः कोऽपि स्यात्, तदा अस्य तादृशीमेव दीक्षां कुर्यादित्याह

पृथक्तत्त्वविधौ दीक्षां
योग्यतावशवर्तिनः ।
तत्त्वाभ्यासविधानेन
सिद्धयोगी समाचरेत् ॥२१९॥

इति संदीक्षितस्यास्य
मुमुक्षोः शेषवर्तने ।

कुलक्रमेष्टिरादेश्या
पञ्चावस्थासमन्विता ॥ २२० ॥

योग्यता कस्यचित् पृथ्वीतत्त्वे एव भुवनेशत्वे वाञ्छा, कस्यचित् तु सदाशिवत्वे । तत्त्वाभ्यासविधानेनेति तत्तद्धारणाद्यात्मनेत्यर्थः । शेषवर्तने इति शेषवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ २२० ॥

पञ्चावस्थासमन्वितमेव व्याचष्टे

जाग्रदादिषु संवित्ति-
र्यथा स्यादनपायिनी ।
कुलयागस्तथादेश्यो
योगिनीमुखसंस्थितः ॥ २२१ ॥

अनपायिनीति

'.........न सावस्था न या शिवः ।' (स्प० का० ३।२)

इति भङ्ग्या प्रवृत्ता अविरतरूपेत्यर्थः ॥ २२१ ॥

तदेव आह

सर्वं जाग्रति कर्तव्यं
स्वप्ने प्रत्येकमन्त्रगम् ।
निवार्यं सुप्ते मूलाख्यः
स्वशक्तिपरिबृंहितः ॥ २२२ ॥

तुर्ये त्वेकैव दूत्याख्या
तदतीते कुलेशिता ।
स्वशक्तिपरिपूर्णाना-
मित्थं पूजा प्रवर्तते ॥ २२३ ॥

इह खलु जाग्रदाद्यवस्थासु यथायथं भेदस्य हानिरभेदस्य च उदय इति जाग्रदवस्थायां निखिलमेव मन्त्रजातं पूजनीयतया योज्यम्; स्वप्नावस्थायामपि एवं, किन्तु प्रत्येकमारिराधयिषितमेकमेव परादिमन्त्रमधिकृत्येत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायां तु सर्वं परिवारभूतं मन्त्रजातमपास्य परादिशक्तित्रययोगिभैरवत्रयं कुलेश्वरौ च इत्येव पूज्यम्, एवं तुर्येऽपि एकैव कुलेश्वरी, तुर्यातीते च कुलेश्वर एवेति ॥ २२३ ॥

एतदेव अन्यत्रापि अतिदिशति

पिण्डस्थादि च पूर्वोक्तं
सर्वातीतावसानकम् ।
अवस्थापञ्चकं प्रोक्त-
भेदं तस्मै निरूपयेत् ॥२२४॥

पूर्वेति दशमाह्निके । प्रोक्तभेदमिति योगिज्ञानिविषयतया । तस्मायिति एवं संदीक्षिताय मुमुक्षवे ॥ २२४ ॥

इदानीं दीक्षानन्तरोद्दिष्टं साधकाचार्ययोरभिषेकमपि आह

साधकस्य बुभुक्षोस्तु
सम्यग्योगाभिषेचनम् ।
तत्रेष्ट्वा विभवैर्देवं
हेमादिमयमव्रणम् ॥ २२५ ॥
दीपाष्टकं रक्तवर्ति-
सर्पिषापूर्य बोधयेत् ।
कुलाष्टकेन तत्पूज्यं
शङ्खे चापि कुलेश्वरौ ॥ २२६ ॥
आनन्दामृतसंपूर्णे
शिवहस्तोक्तवर्त्मना ।
तेनाभिषिञ्चेत्तं पश्चात्
स कुर्यान्मन्त्रसाधनम् ॥२२७॥

आचार्यस्याभिषेकोऽय-
मधिकारान्वितः स तु ।
कुर्यात्पिष्टादिभिश्चास्य
चतुष्षष्टिं प्रदीपकान् ॥२२८॥
अष्टाष्टकेन पूज्यास्ते
मध्ये प्राग्वत् कुलेश्वरौ ।
शिवहस्तोक्तयुक्त्यैव
गुरुमप्यभिषेचयेत् ॥ २२९ ॥

योगेति तत्प्रधानमित्यर्थः । तत्रेति योगाभिषेचने । शङ्ख इति महाशङ्खे । शिवहस्तोक्तवर्त्मनेति शक्त्याकर्षणात्मना क्रमेण । तेनेति शङ्खेन । स इति बुभुक्षुः साधकः । पिष्टादिभिरिति आदिशब्दात् वल्मीकमृदादि । प्राग्वदिति शङ्खगतत्वेन ॥ २२९ ॥

एवमभिषेकेण अनयोः किं स्यादित्याशङ्कां निराचिकीर्षुरागममेव पठति

अभिषिक्ताविमावेवं
सर्वयोगिगणेन तु ।

विदितौ भवतस्तत्र
गुरुर्मोक्षप्रदो भवेत् ॥ २३० ॥

अत्रैव तुर्यपादस्य तात्पर्यतोऽर्थं व्याख्यातुमाह

तात्पर्यमस्य पादस्य
स सिद्धीः संप्रयच्छति ।
गुरुर्यः साधकः प्राक्स्या-
दन्यो मोक्षं ददात्यलम् ॥ २३१ ॥
अनयोः कथयेज्ज्ञानं
त्रिविधं सर्वमप्यलम् ।
स्वकीयाज्ञां च वितरेत्
स्वक्रियाकरणं प्रति ॥ २३२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—यदनयोर्मध्यात् यः पूर्वं साधकः सन् गुरुः, स परेभ्यः सिद्धीरेव ददाति; अन्यः प्रथममेव यो गुरुः, सोऽत्यर्थं प्रकर्षेण सिद्धिदानपुरःसरीकारेण मोक्षमपीत्यर्थः। यद्यपि सबीजदीक्षादीक्षितस्य मुमुक्षोरेव आचार्यत्वमाम्नातं, तथापि तत् कर्मिविषयम्; इदं तु

ज्ञानिविषयमिति न कश्चिद्विरोधः । त्रिविधमाणवशाक्तशांभवरूपम् । स्वक्रिया दीक्षादिका ॥

एतदेव आन्तरेण क्रमेणापि अभिधत्ते

षट्कं कारणसंज्ञं य-
त्तथा यः परमः शिवः ।
साकं भैरवनाथेन
तदष्टकमुदाहृतम् ॥ २३३ ॥
प्रत्येकं तस्य सार्वात्म्यं
पश्यंस्तां वृत्तिमात्मगाम् ।
चक्षुरादौ संक्रमये-
द्यत्र यत्रेन्द्रिये गुरुः ॥२३४॥
स एव पूर्णैः कलशै-
रभिषेकः परः स्मृतः ।
विना बाह्यैरपीत्युक्तं
श्रीवीरावलिभैरवे ॥२३५॥

ब्रह्मा विष्णुः रुद्र ईश्वरः सदाशिवोऽनाश्रितशिवश्चेति । परमशिव इति षट्त्रिंशः । भैरवनाथः

सप्तत्रिंशादिशब्दव्यवहार्यं पूर्णं रूपम् । तत् यदेतस्य अष्टकस्य प्रत्येकं सार्वात्म्येन चतुष्षष्टिका वृत्तिरवभासते, तामात्मगां विधाय यत्र यत्र चक्षुरादाविन्द्रिये स्वेन्द्रियप्रणालिकया अभिषेच्यस्य गुरुः संक्रमयेत् तदैक्यापत्तिं कुर्यात्; स एव विना बाह्यं संविद्रसापूरितत्वात् पूर्णैरान्तरैः कलशैर्बाह्यवैलक्षण्यात् परोऽभिषेकोऽस्मद्गुरुभिः स्मृतोऽनुष्ठेयतया अभिसंहित इत्यर्थः ॥

एवमभिषेकविधिमभिधाय, तत् पुरोद्दिष्टं वेधस्वरूपं निर्णेतुकामस्तद्दीक्षां वक्तुमुपक्रमते

सद्य एव तु भोगेप्सो-
योगात्सिद्धतमो गुरुः ।
कुर्यात्सद्यस्तथाभीष्ट-
फलदं वेधदीक्षणम् ॥२३६॥

योगात्सिद्धतम इति स्वभ्यस्तयोगोऽत्र अधिकृत इत्यर्थः । यद्वक्ष्यति

'सा चाभ्यासवता कार्या ……… ।' (२३७)

इति । वेधेति मध्यमप्राणशक्त्या ऊर्ध्वोर्ध्वक्रम-

णेन चक्राधारादीनां भेदनम् । यद्वक्ष्यति

'...............येनोर्ध्वोर्ध्वप्रवेशतः ।
शिष्यस्य चक्रसंभेदप्रत्ययो जायते ध्रुवः ॥'

इति । यदभिप्रायेणैव

'आत्मानं मणिमाश्रित्य शक्तिं न्यसेत्तु हेरुकम् ।
पाशविश्लेषकरणं वेध इत्यभिसंज्ञितम् ॥'

इत्यादि उक्तम् ॥ २३६ ॥

तदेव आह

वेधदीक्षा च बहुधा
तत्र तत्र निरूपिता ।
सा चाभ्यासवता कार्या
येनोर्ध्वोर्ध्वप्रवेशतः ॥२३७॥
शिष्यस्य चक्रसंभेद-
प्रत्ययो जायते ध्रुवः ।

येनेति अभ्यासवत्त्वेन ॥

एवंविधेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

येनाणिमादिका सिद्धिः

अन्यथा पुनरूर्ध्वोर्ध्वप्रवेशाभावे विघ्नादि-
भाजनत्वं भवेत् यदागम इत्याह

श्रीमालायां च चोदिता ॥२३८॥
ऊर्ध्वचक्रदशालाभे
पिशाचावेश एव सा ।

यदुक्तं तत्र

'अधोऽवस्था यदा ऊर्ध्वं सङ्क्रमन्ति वरानने ।
सैव मोक्षपदावस्था सैव ज्ञानस्य भाजनम् ॥
ऊर्ध्वचक्रगतावस्था यदाधः संभवन्ति च ।
तदा पैशाच आवेशः स वै विघ्नस्य कारणम् ॥'

इति ॥

बहुधेत्युक्तं निरूपयति

मन्त्रनादबिन्दुशक्ति-
भुजङ्गमपरात्मिका ॥२३९॥
षोढा श्रीगह्वरे वेध-
दीक्षोक्ता परमेशिना ।

तदुक्तं तत्र

'मन्त्रवेधं तु नादाख्यं बिन्दुवेधमतः परम् ।
शाक्तं भुजङ्गवेधं तु परं षष्ठमुदाहृतम् ॥'

इति । षोढात्वे च अत्र अध्वशुद्धिगर्भीकारः कारणम् । यदुक्तं

'षोढा वै वेधबोधेन अध्वानं शोधयेत्प्रिये ।'

इति ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थमर्थतः शब्दतश्च पठति

ज्वालाकुलं स्वशास्त्रोक्तं
चक्रमष्टारकादिकम् ॥२४०॥
ध्यात्वा तेनास्य हृच्चक्र-
वेधनान्मन्त्रवेधनम् ।

स्वेति अनुष्ठेयतया । तेनेति अष्टारकादिना । हृच्चक्रेति तात्स्थ्यात् चेत्यसंकोचित आत्मा लक्ष्यते । यदुक्तं

'ज्वालाकुलं ततो ध्यात्वा अष्टारं चक्रमुत्तमम् ।
द्वादशारमथो वापि स्वशास्त्रविधियोगतः ॥
परचित्तं वेधनीयं मन्त्रवेध उदाहृतः ।'

इति ॥

एतदेव क्रमान्तरेणापि आह

आकारं नवधा देहे
न्यस्य संक्रमयेत्ततः ॥२४१॥
न्यासयोगेन शिष्याय
दीप्यमानं महार्चिषम् ।
पाशस्तोभात्ततस्तस्य
परतत्त्वे तु योजनम् ॥२४२॥

इति दीक्षोत्तरे दृष्टो
　　विधिर्मे शंभुनोदितः ।
नादोच्चारेण नादाख्यः
　　सृष्टिक्रमनियोगतः ॥२४३॥
नादेन वेधयेच्चित्तं
　　नादवेध उदीरितः ।
बिन्दुस्थानगतं चित्तं
　　भ्रूमध्यपथसंस्थितम् ॥२४४॥
हृल्लक्ष्ये वा महेशानि
　　बिन्दुं ज्वालाकुलप्रभम् ।
तेन संबोधयेत्साध्यं
　　बिन्द्वाख्योऽयं प्रकीर्तितः २४५
शाक्तं शक्तिमदुच्चारा-
　　द्गन्धोच्चारेण सुन्दरि ।
शृङ्गाटकासनस्थं तु
　　कुटिलं कुण्डलाकृतिम् ॥२४६॥
अनुच्चारेण चोच्चार्य
　　वेधयेन्निखिलं जगत् ।

एवं भ्रमरवेधेन
शाक्तवेध उदाहृतः ॥२४७॥

नवधेति रन्ध्रभेदात्। देहे इति अर्थात् स्वकीये। न्यासयोगेन व्यक्तात् नवधैव दीप्यमानम्। महार्चिषमित्यनेन अस्य पाशस्तोभने सामर्थ्यं दर्शितम् । नादोच्चारेणेति नादशब्देन दीर्घात्मनादबीजम्। सृष्टीति नादिफान्तलक्षणा । नादेनेति अनच्ककलात्मना स्वयमुच्चरद्रूपेण । तदुक्तं

'नादं दीर्घं समुच्चार्य नादं नादे समाक्रमेत् ।
नादिफान्तं समुच्चार्य वर्णाध्वानं विशोधयेत् ॥
नादेन वेधयेद्देवि नादवेध उदाहृतः ।'

इति। बिन्दुस्थानगतत्वमेव भ्रूमध्येत्यादिना व्याख्यातम् । चित्तमिति शिष्यस्य संबन्धि, तच्च अर्थात् बिन्द्वाविष्टम् । बिन्दुमिति अर्थात् भावयित्वा । तदुक्तं

'भ्रूमध्ये हृदये वाथ कन्दे वा बिन्दुभावनात् ।
आविश्य शिष्यचित्तं तु बिन्दुभेदेन वेधयेत् ॥'

इति । यच्च 'गुरुर्मत्तगन्धसङ्कोचनादुत्प्लवतेऽतिभीमः'? इत्यादिदृशा गन्धस्य मत्तगन्धस्य निष्पीडनादियुक्तिबलोपनतेन ऊर्ध्वं चारेण मध्यशक्ते-

द्वादशान्तावस्थिते शिवात्मनि शक्तिमति उच्चै श्चरणसामरस्यमासाद्य जन्माधारे सततोदितत्वात् शृङ्गाटकासनस्थं प्राणशक्त्यभेदितया कुण्डलाकृतिं कुटिलमनच्कमनुच्चारेण उच्चार्य स्वयमुच्चरद्रूपत्वादुच्चारप्रयत्ननिरपेक्षतया स्वपरयोः स्वारसिके एव उच्चारेऽवधाय निखिलमपि जगद्वेधयेत्, असौ तत्तत्स्थानगत्या भ्रमं दधानः शाक्तो वेधः उक्तः ॥ २४७ ॥

अथ एतदनुषक्तं भुजङ्गवेधमभिधातुमाह

सा चैव परमा शक्ति-
　　रानन्दप्रविकासिनी ।
जन्मस्थानात्परं याति
　　फणपञ्चकभूषिता ॥२४८॥

परमिति द्वादशान्तावस्थितं शक्तिमन्तम् । तदुक्तम्

'एवं पञ्चफणा देवी निर्गताधरमण्डलात् ।'

इत्युपक्रम्य

'गता सा परमाकाशं परं निर्वाणमण्डलम् ॥'

इति ॥ २४८ ॥

फणपञ्चकभूषितत्वमेव प्रपञ्चयति

कलास्तत्त्वानि नन्दाद्या
व्योमानि च कुलानि च ।
ब्रह्मादिकारणान्यक्षा-
ण्येव सा पञ्चकात्मिका ॥२४९॥
एवं पञ्चप्रकारा सा
ब्रह्मस्थानविनिर्गता ।
ब्रह्मस्थाने विशन्ती तु
तडिल्लीना विराजते ॥२५०॥
प्रविष्टा वेधयेत्काय-
मात्मानं प्रतिभेदयेत् ।
एवं भुजङ्गवेधस्तु
कथितो भैरवागमे ॥२५१॥
तावद्भावयते चित्तं
यावच्चित्तं क्षयं गतम् ।
क्षीणे चित्ते सुरेशानि
परानन्द उदाहृतः ॥ २५२॥

कलाः शान्त्यतीताद्याः पञ्च । तत्त्वानि पृथि-

व्यादीनि । नन्दाद्यास्तिथयः । व्योमानि जन्मनाभिहृद्बिन्दुस्थानानि । कुलानि महाकौलकौलाकुलकुलाकुलाख्यानि । ब्रह्मादिकारणानि सदाशिवान्तानि । अक्षाणि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च । ब्रह्मस्थानेति जन्माधारात्, ब्रह्मस्थाने इति द्वादशान्ते, एतदुभयमपि हि अस्य मुख्यमधिष्ठानमित्यभिप्रायः । कायमिति चक्राधारादिरूपम् । ननु कायवेधेन आत्मनः किं स्यादित्युक्तमात्मानं प्रतिभेदयेदिति । उक्तं च

'भुजङ्गकुटिलाकारा अधो नाभेरूर्ध्वमवस्थिता ।
प्रबुद्धा फणिवद्गच्छेत् फणापञ्चकभूषिता ॥
पञ्चकात् पञ्चकं यावद्वेधं भुजङ्गसंज्ञितम् ।

इति । क्षीणे इति विकल्परूपतापरित्यागात् । परानन्द इति निर्विकल्पकचमत्कारात्मा ॥२५२॥

अत एव अस्य सर्वतो भेदविगलनमित्याह

नेन्द्रियाणि न वै प्राणा
　नान्तःकरणगोचरः ।
न मनो नापि मन्तव्यं
　न मन्ता न मनिक्रिया ॥२५३॥

सर्वभावपरिक्षीणः
परवेध उदाहृतः ।

प्रकारान्तरेणापि अस्य बहुधात्वं दर्शयति

मनुशक्तिभुवनरूप-
ज्ञापिण्डस्थाननाडिपरभेदात् २५४
नवधा कलयन्त्यन्ये
वेदं गुरवो रहस्यविदः ।

एतदेव क्रमेण लक्षयति

मायागर्भाग्निवर्णौघ-
युक्ते त्र्यश्रिणि मण्डले॥२५५॥
ध्यात्वा ज्वालाकरालेन
तेन ग्रन्थीन् विभेदयेत् ।
पुष्पैर्हन्याद्योजयेच्च
परे मन्त्राभिधो विधिः॥२५६॥
नाड्या विश्यान्यतरया
चैतन्यं कन्दधामनि ।
पिण्डीकृत्य परिभ्रम्य
पञ्चाष्टशिखया हठात्॥२५७॥

शक्तिशूलाग्रगमितं
क्वापि चक्रे नियोजयेत् ।
शक्त्येति शाक्तो वेधोऽयं
सद्यःप्रत्ययकारकः ॥२५८॥

आधारान्निर्गतया
शिखया ज्योत्स्नावदातया रभसात् ।
अङ्गुष्ठमूलपीठ-
क्रमेण शिष्यस्य लीनया व्योम्नि २५९

देहं स्वच्छीकृत्य
क्षादीनान्तान् स्मरन्पुरोक्तपुर्योघान् ।
निजमण्डलनिर्ध्याना-
त्प्रतिबिम्बयते भुवनवेधः ॥२६०॥

भ्रूमध्योदितबैन्दव-
धामान्तः कांचिदाकृतिं रुचिराम् ।
तादात्म्येन ध्याये-
च्छिष्यं पश्चाच्च तन्मयीकुर्यात् २६१

इति रूपवेध उक्तः
सा चेहाकृतिरुपैति दृश्यत्वम् ।

अन्ते तत्सायुज्यं
शिष्यश्चायाति तन्मयीभूतः ॥२६२॥
विज्ञानमष्टधा य-
द्घ्राणादिकबुद्धिसंज्ञकरणान्तः ।
तत् स्वस्वनाडिसूत्र-
क्रमेण संचारयेच्छिष्ये ॥२६३॥
अभिमानदार्ढ्यबन्ध-
क्रमेण विज्ञानसंज्ञको वेधः ।
हृदयव्योमनि सद्यो
दिव्यज्ञानार्कसमुदयं धत्ते ॥२६४॥
पिण्डः परः कलात्मा
सूक्ष्मः पुर्यष्टको बहिः स्थूलः ।
छायात्मा स पराङ्मुख
आदर्शादौ च संमुखो ज्ञेयः ॥२६५॥
इति यः पिण्डविभेद-
स्तं रभसादुत्तरोत्तरे शमयेत् ।
तत्तद्दलने क्रमशः
परमपदं पिण्डवेधेन ॥२६६॥

यद्यद्देहे चक्रं
　　तत्र शिशोरेत्य विश्रमं क्रमशः ।
उज्ज्वलयेत्तच्चक्रं
　　स्थानाख्यस्तत्फलप्रदो वेधः ॥२६७॥
नाड्यः प्रधानभूता-
　　स्तिस्रोऽन्यास्तद्गतास्त्वसंख्येयाः ।
एकीकारस्ताभि-
　　र्नाडीवेधोऽत्र तत्फलकृत् ॥२६८॥
अभिलषितनाडिवाहो
　　मुख्याभिश्चक्षुरादिनिष्ठाभिः ।
तद्बोधप्राप्तिः स्या-
　　न्नाडीवेधे विचित्रबहुरूपा ॥२६९॥
लाङ्गूलाकृतिबलवत्
　　स्वनाडिसंवेष्टितामपरनाडीम् ।
आस्फोट्य सिद्धमपि भुवि
　　पातयति हठान्महायोगी ॥२७०॥

परवेधं समस्तेषु
चक्रेष्वद्वैतमामृशन् ।
परं शिवं प्रकुर्वीत
शिवतापत्तिदो गुरुः ॥२७१॥

माया । मायाबीजम् । अग्निवर्णा रेफाः । त्र्यश्रिणीति अर्थादूर्ध्वमुखे । ध्यात्वेति अर्थात् तदन्तरुपविष्टं शिष्यम् । तेनेति त्र्यश्रेण मण्डलेन । अन्यतरयेति सुषुम्णादिनाडित्रयमध्यादेकया । पिण्डीकृत्येति सर्वत उपसंहृत्य । परिभ्रम्येति तत्रैव दक्षिणावर्तक्रमेण महता वेगेन । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, अष्टौ बुद्धीन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणत्रयं च । शक्तीति शक्तिव्यापिनीसमनालक्षणम् । क्वापीति यथाभीष्टे । प्रत्ययः आवेशलक्षणः । शिखयेति तद्रूपया शक्त्या । ज्योत्स्नावदातयेत्यनेन अस्याः प्रकाशकत्वं नैर्मल्यं च आवेदितम् । एतदौचित्यादेव च देहं स्वच्छीकृत्येति उक्तम् । व्योम्नीति द्वादशान्ते । तच्च लीनत्वमङ्गुष्ठान्मूलपीठाद्वा अनुसन्धातव्यम् । अङ्गुष्ठमूलक्रमेणेति क्षादीनान्तानिति संहारक्रमेण ।

पुरेति अष्टमाह्निकादौ । निजमण्डलं स्वशरीरम् । प्रतिबिम्बयते इति शिष्यमपि तथाविधमेव कुर्यादित्यर्थः । कांचिदिति यथेष्टदेवतारूपाम् । किंच अत्र फलमित्याशङ्क्य आह सा चेत्यादि । अष्टधात्वमेव स्फुटयति घ्राणेत्यादिना । अन्तरिति अन्तःकरणत्रयम् । हृदयेति सर्वनाडीनामभिव्यक्तिस्थानत्वात् । पिण्डः शरीरम् । कलेति कञ्चुकपञ्चकोपलक्षणम् । य इति त्रिविधोद्दिष्टः । उत्तरोत्तरे इति स्थूलः सूक्ष्मे, सूक्ष्मश्च परे इति । क्रमश इति यथायथं दार्ढ्येनेत्यर्थः । अत्र च अन्तरा परिकल्पितं

'छायात्मा स पराङ्मुख आदर्शादौ च संमुखो ज्ञेयः ।'

इति अर्धमसङ्गतत्वादन्तर्गडुप्रायमिति उपेक्ष्यम् । यथास्थितव्याख्यानहेवाकिनामेतत्तु सङ्गतिं यदि उपेयात्, तदास्ताम्; अस्माकं पुनरियती नास्ति दृष्टिः । चक्रमिति आधारादीनामुपलक्षणम् । क्रमश इति नाडीचक्रादेरारभ्य । उज्ज्वलयेदिति संविदुन्मुखतया दीप्तीकुर्यादित्यर्थः । तत्फलेति

उज्ज्वलीकरणात्मा। तद्गता इति तच्छायाप्राय-त्वात्। ताभिरिति अन्याभिरसङ्ख्येयाभिर्नाडी-भिः। तत्फलमेकीकारलक्षणम्। किमत इति न मन्तव्यमित्याह अभिलषितेत्यादि। लाङ्गूलाकृ-तीत्यनेन यथा कश्चिन्महाप्राणी स्वपुच्छास्फोट-नेन तर्वादि पातयति, तथा अयमपि। परमिति कटाक्षितम्। महायोगीति शिवतापत्तिदो गुरु-रिति च सर्वशेषत्वेन ज्ञेयम्॥ २७१॥

एतच्च आगमेऽपि एवमुक्तमित्याह

श्रीमद्वीरावलिकुले
तथा चेत्थं निरूपितम्।

तदेव आह

अभेद्यं सर्वथा ज्ञेयं
मध्यं ज्ञात्वा न लिप्यते॥२७२॥
तद्विभागक्रमे सिद्धः
स गुरुर्मोचयेत् पशून्।

इह अयोगिभिः भेत्तुमशक्यम्, अत एव योगाभ्यासादिक्रमेण अवश्यज्ञातव्यं, मध्यं म-

ध्यप्राणशक्तिं ज्ञात्वा तत्तच्चक्रादिभेदनेन निरर्गलं प्रवहन्तीमनुभूय यो न लिप्यते प्राणापानोभयवाहनिमग्नो न भवेत्, अत एव तत्र मध्यशक्तावनन्तरोक्ते मन्त्राद्यात्मनि विभागक्रमे दार्ढ्येन लब्धानुभवः; स तात्त्विकार्थोपदेष्टा पशून् मोचयेत् तत्तच्चक्राधारादिभ्य उन्मज्जयेदित्यर्थः ॥

कथंच एतत् गुरुः कुर्यादित्याह

गुरोरग्रे विशेच्छिष्यो
वक्त्रं वक्त्रे तु वेधयेत् ॥२७३॥
रूपं रूपे तु विषयै-
र्यावत्समरसीभवेत् ।

स्वाग्रोपविष्टस्य हि शिष्यस्य गुरुर्वक्त्रे

'.........शैवी मुखमिहोच्यते ।' (वि० भै० श्लो० २०)

इत्याद्युक्त्या तन्मध्यशक्तौ स्वां मध्यशक्तिं तदीयरूपे तद्ग्राहके चक्षुरिन्द्रिये स्वं चक्षुरिन्द्रियरूपमेतदुपलक्षितेषु तदिन्द्रियान्तरेष्वपि स्वे-

न्द्रियान्तराणि वेधयेत् तन्निमित्तं प्रयुञ्जीत, यावद्विषयीक्रियमाणैरेभिः समरसीभवेत् तदैकात्म्यमासादयेदित्यर्थः ॥

ननु एवमपि किं स्यादित्याशङ्क्य आह

चित्ते समरसीभूते
द्वयोरौन्मनसी स्थितिः ॥२७४॥
उभयोश्चोन्मनोगत्या
तत्काले दीक्षितो भवेत् ।
शशिभास्करसंयोगे
जीवस्तन्मयतां व्रजेत् ॥२७५॥

दीक्षित इति अर्थात् शिष्यः । यतस्तदात्मा शशिभास्करयोः प्राणापानयोः मध्यशक्तौ सम्यक् स्वस्वरूपत्रोटनेन सामरस्यात्मनि योगे सति तन्मयतां व्रजेत् तदैकध्यमासादयेदित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एतच्च कारणानामपि आशंसास्पदमित्याह

अत्र ब्रह्मादयो देवा
मुक्तये मोक्षकाङ्क्षिणः ।

ननु एवं कस्मादित्याशङ्क्य आह

निरुध्य रश्मिचक्रं स्वं
भोगमोक्षावुभावपि ॥ २७६ ॥
ग्रसते यदि तद्दीक्षा
शार्वीयं परिकीर्तिता ।

यदि नाम अयमेवंविधो गुर्वादिः स्वं मनः-प्रभृति रश्मिचक्रं निरुध्य उभौ परस्परव्यावृत्तौ भोगमोक्षावपि ग्रसते भोगेऽपि मुक्तस्तदिदं पारमेश्वरी दीक्षा परिकीर्तिता जीवन्मुक्तिप्रद-त्वेन प्रख्यातेत्यर्थः ॥

अत एव आह

स एष मोक्षः कथितो
निःस्पन्दः सर्वजन्तुषु ॥२७७॥
अग्नीषोमकलाघात-
सङ्घातात् स्पन्दनं हरेत् ।

निःस्पन्द इति सर्वदशास्वपि अविचलद्रूप इत्यर्थः । एवं दीक्षितो हि प्रमाणप्रमेयमयप्रा-

णापानात्मनोरग्नीषोमयोः कलानां पौनःपुन्येन आघातात् स्वरूपापोहनेन प्रमातृरूपे एव विश्रान्त्या स्पन्दनं हरेत् बहिर्मुखतां शमयेदित्यर्थः ॥

एवंच अस्य कथं स्यादित्याशङ्क्य आह

बाह्यं प्राणं बाह्यगतं
तिमिराकारयोगतः ॥ २७८ ॥
निर्यातं रोमकूपैस्तु
भ्रमन्तं सर्वकारणैः ।
मध्यं निर्लक्ष्यमास्थाय
भ्रमयेद्विसृजेत्ततः ॥ २७९ ॥
संघट्टोत्पाटयोगेन
वेधयेद्ग्रन्थिपञ्चकम् ।
संघट्टवृत्तियुगलं
मध्यधाम विचिन्तयेत् ॥२८०॥
नात्मव्योमबहिर्मन्त्र-
देहसंधानमाचरेत् ।

दीक्षेयं सर्वजन्तूनां
शिवतापत्तिदायिका ॥ २८१ ॥

इह बहिःप्रसरणशीलमपि प्रमेयात्मकत्वात् बाह्यमपानं प्राणं च तद्विश्रान्त्युन्मुखत्वात् मध्यम्, अत एव रोमकूपात्मनाडिद्वारैः सर्वतः प्रसरद्रूपं

'नहि भेदात्परं दुःखं तमो नाद्वयसंवृतेः ।'

इत्याद्युक्त्या तिमिराकारं प्रमातृरूपमवलम्ब्य ब्रह्मादिभिः कारणैरधिष्ठितेषु स्थानेषु ऊर्ध्वं गतिरोधात् भ्रमन्तमपि ध्येयान्तरपरित्यागाश्रयणेन तत्रैव भ्रमयेत्; तथा भ्रमणानन्तरं च विसृजेत् येन प्राणापानयोः संघट्टस्य ऊर्ध्वगतियोगेन तत्तत्कारणाधिष्ठितं ग्रन्थिपञ्चकं वेधयेत् यथा समरसीभूतप्राणापानयुग्मं मध्यधाम विचिन्तयेत् तत्रैव बद्धावधानो भवेत् येन परिमितात्मनो व्योम्नः शून्यस्य बहिर्बाह्यस्य नीलादेः प्रतिबिम्बधारणात् गुप्तभाषिण्या बुद्धेर्देहस्य च सन्धानं न आचरेदात्मन्येव साक्षा-

त्कारमनुभवेत् येन अस्या दीक्षायाः शिवताप-त्तिदायित्वमुक्तम् ॥ २८१ ॥

एवं बहुविधां वेधदीक्षामभिधाय तदिति-कर्तव्यताशेषमपि आह

दीक्षान्ते दीपकान् पक्त्वा
समस्तैः साधकैः सह ।
चरुः प्राश्यः कुलाचार्यै-
र्महापातकनाशनः ॥ २८२ ॥
इति श्रीरत्नमालाया-
मूनाधिकविधिस्तु यः ।
स एव पातकं तस्य
प्रशमोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २८३ ॥

नच एतत् स्वमनीषिकया अभिहितमि-त्युक्तमिति श्रीरत्नमालायामिति । यदुक्तं तत्र

'दीक्षान्ते दीपकाः कार्याः पचित्वा साधकैः सह ।
चरुः प्राश्यः कुलाचार्यैर्महापातकनाशनः ॥'

इति । ननु

'यावन्न सर्वे तत्त्वज्ञास्तावद्दीपं न दर्शयेत् ।'

इत्युक्तनयेन अतत्त्वविदां तावदेवं चरुप्राशनं निषिद्धं, तत्त्वविदां च पापस्पर्शाशङ्कापि नास्ति; तत् किमभिप्रेत्य अत्र महापातकनाशन इति उक्तमित्याशङ्क्य आह ऊनेत्यादि ॥ २८३ ॥

अत्रैव पूर्णतानिमित्तमितिकर्तव्यतान्तरमपि आह

परेऽहनि गुरोः कार्यो
यागस्तेन विना यतः ।
न विधिः पूर्णतां याति
कुर्याद्यत्नेन तं ततः ॥ २८४ ॥
येन येन गुरुस्तुष्ये-
त्तत्तदस्मै निवेदयेत् ।

न विधिः पूर्णतां यातीत्यनेन अस्य यागाङ्गत्वमुक्तं, नतु तत्तुष्टिकारित्वम् ॥

कश्च अत्र विधिर्विवक्षितो यस्य अनेन पूर्णता स्यादित्याह

चक्रचर्यान्तरालेऽस्या
विधिः संचार उच्यते ॥२८५॥

अलिपात्रं सुसंपूर्णं
वीरेन्द्रकरसंस्थितम् ।
अवलोक्य परं ब्रह्म
तत्पिबेदाज्ञया गुरोः ॥ २८६ ॥
तर्पयित्वा तु भूतानि
गुरवे विनिवेदयेत् ।

अस्या इति दीक्षायाः । वीरेन्द्र आचार्यः ॥

एतदेव अत्र शिक्षयति

कृत्वा भुवि गुरुं नत्वा-
दाय संतर्प्य खेचरीः ॥ २८७ ॥
स्वं मन्त्रं तच्च वन्दित्वा
दूतीं गणपतिं गुरून् ।
क्षेत्रपं वीरसङ्घातं
गुर्वादिक्रमशस्ततः ॥ २८८ ॥
वीरस्पृष्टं स्वयं द्रव्यं
पिबेन्नैवान्यथा क्वचित् ।

कृत्वा भुवीति अर्थादात्मानम्, तेन भुवि प-

तित्वा गुरोः प्रणामः कार्य इत्यर्थः । तच्च अलिपात्रं वन्दित्वा आदायेति योज्यम् । वीरस्पृष्टमिति गुर्वादिक्रमेण सर्वेषां पीतशेषमित्यर्थः ॥

एतच्च तत्त्वज्ञैरेव सामयिकैः सह कार्यं, न अन्यैरित्याह

परब्रह्मण्यवेत्तारोऽ-
गमागमविवर्जिताः ॥ २८९ ॥
लोभमोहमदक्रोध-
रागमायाजुषश्च ये ।
तैः साकं न च कर्तव्य-
मेतच्छ्रेयोर्थिनात्मनि ॥ २९० ॥

कदाच एतत्कार्यमित्याशङ्क्य आह

यागादौ यागमध्ये च
यागान्ते गुरुपूजने ।
नैमित्तिकेषु प्रोक्तेषु
शिष्यः कुर्यादिमं विधिम् ॥२९१॥

प्रोक्तेष्विति अष्टाविंशाह्निके ॥ २९१ ॥

आह्निकार्थमेव श्लोकार्धेन उपसंहरति

इति रहस्यविधिः परिचर्चितो
गुरुमुखानुभवैः सुपरिस्फुटः ।

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरूपदेशप्रक्रमसङ्क्रान्तकौलिकानुभवः ।
एकान्नत्रिंशमिदं जयरथनामाह्निकं व्यवृणोत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके रहस्यविधिप्रकाशनं नाम एकोन-
त्रिंशमाह्निकम् ॥ २९ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रिंशमाह्निकम् ।

सहजपरामर्शात्मकमहावीर्यसौधधौततनुम् ।
अभिमतसाधकसाधकमनोऽनुगं तं मनोनुगं नौमि ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन मन्त्रान् निरूपयितुमाह

अथ यथोचितमन्त्रकदम्बकं
त्रिककुलक्रमयोगि निरूप्यते ।

ननु किमनेन निरूपितेनेत्याशङ्क्य आह

तावद्विमर्शानारूढ-
धियां तत्सिद्धये क्रमात् ॥ १ ॥

तावान् पूर्णः । तत्सिद्धये इति पूर्णाहंविमर्शारोहसंपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमनेन तत् स्यादित्याशङ्क्य आह

प्रतिबुद्धा हि ते मन्त्रा
विमर्शैकस्वभावकाः ।

ननु विमर्शस्वभावत्वं नाम कर्तुरेव संभवतीत्युक्तं प्राक् बहुशः, मन्त्राश्च करणरूपा इति कथमेषामेवं न्याय्यमित्याशङ्क्य आह

स्वतन्त्रस्यैव चिद्धाम्नः
स्वातन्त्र्यात् कर्तृतामयाः ॥२॥

ननु यदि एवं, तत् कथमाचार्यस्य दीक्षानुग्रहादौ कर्तृत्वं घटेतेत्याशङ्क्य आह

यमाविशन्ति चाचार्यं
तं तादात्म्यनिरूढितः ।
स्वतन्त्रीकुर्वते यान्ति
करणान्यपि कर्तृताम् ॥ ३ ॥

ननु यदि एवं, तत् करणमन्तरेण एषां कर्तृत्वमेव कथं घटत इत्याशङ्क्य उक्तं यान्ति करणान्यपि कर्तृतामिति मन्त्रा हि कर्तृतां यान्त्यपि करणानि अजहत्कर्तृभावां करणतामधिशेरते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं मन्त्राणामेव स्वरूपं निरूपयति

आधारशक्तौ ह्रीं पृथ्वी-
प्रभृतौ तु चतुष्टये ।
क्ष्लां क्ष्वीं वं क्षमिति प्राहुः
क्रमाद्वर्णचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
हं नाले यं तथा रं लं
वं धर्मादिचतुष्टये ।
ॠं ॠं ऌं ॡं चतुष्के च
विपरीतक्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥
ओं औं हस्त्रयमित्येत-
द्विद्यामायाकलात्रये ।
अनुस्वारविसर्गौ च
विद्येशेश्वरतत्त्वयोः ॥ ६ ॥
कादिभान्ताः केसरेषु
प्राणोऽष्टस्वरसंयुतः ।
सबिन्दुको दलेष्वष्ट-
स्वथ स्वं नाम दीपितम् ॥ ७ ॥

शक्तीनां नवकस्य स्या-
च्छषसा मण्डलत्रये ।
सबिन्दुकाः क्ष्मं प्रेते त्रं
शूलशृङ्गेषु कल्पयेत् ॥ ८ ॥
पृथगासनपूजायां
क्रमान्मन्त्रा इमे स्मृताः ।
संक्षेपपूजने तु प्रा-
गाद्यमन्त्यं च बीजकम् ॥ ९ ॥
आदायाधारशक्त्यादि-
शूलशृङ्गान्तमर्चयेत् ।
अग्निमारुतपृथ्व्यम्बु-
सषष्ठस्वरबिन्दुकम् ॥ १० ॥
रतिशेखरमन्त्रोऽस्य
वक्त्राङ्गं ह्रस्वदीर्घकैः ।
अग्निप्राणाग्निसंहार-
कालेन्द्राम्बुसमीरणाः ॥ ११ ॥

सषष्ठस्वरबिन्द्वर्धं-
चन्द्राद्याः स्युर्नवात्मनः ।

पृथ्वीप्रभृताविति धरायां सुरोदे पोते कन्दे च । तेन आधारशक्तौ मायाबीजम्, अन्यत्र तु नाभिर्वामस्तनक्षीराभ्यां कण्ठनासाभ्यां युक्ता केवला च, पोते तु कण्ठः, तेजश्च सर्वत्रेति । नाले इति दण्डे, तेन अत्र सौजाः प्राणः । विपरीते इति अधर्मादौ, तेन अत्र ओजःसंभिन्नमन्तःस्थानां चतुष्टयं नपुंसकानां च । विद्येति चतुष्किकारूप-मसूरकमयी, मायेति अधश्छादनरूपा, कलेति ऊर्ध्वच्छादनरूपा । विद्याया एव ईश्वरतत्त्वं सन्निकृष्टोपरितनभूमिका, तेन अत्र जङ्घाद्वयं सविसर्गः प्राणश्चेति । विद्येशेति विद्येश्वराधिष्ठानस्थानं पद्माकारमीश्वरतत्त्वम्, ईश्वरेति सदाशिवः; कर्णिकायां हि शुद्धावरणादिरूपा व्याप्तिरिति भावः । कादिभान्ता इति चतुर्विंशतिः, तेन प्रतिकेसरमेकैको वर्णः । प्राणो हकारः । अआ इई उऊ एऐ इत्यष्टौ स्वराः । अथेति नवक-

स्येति च उक्तेरिद्मापतितं यत् कर्णिकायामपि प्राण एव नवमस्वरभिन्न इति । तदुक्तं

'केसरेषु मकारान्ता हं हां हिं हीं च हुं तथा ।
हूं हें हैं हों दलेष्वेवं स्वसंज्ञाभिश्च शक्तयः ॥'

इति । मण्डलत्रये इति अर्थाद्धिष्ठातृसहिते, तेन आग्नेये मण्डले गुह्यं, सौरे उदरं,चान्द्रे जीव इति । प्रेते च ओजःसंभिन्ने नाभिकटी । शूलशृङ्गेषु च सबिन्दुदण्डं शूलम् । आद्यमिति आधारशक्तिवाचकं मायाबीजम् । अन्त्यमिति शूलारवाचकं जूंकारं, तेन ह्रीं जूं आसनपक्षाय नम इत्यूहः । अग्निः रेफः, मारुतो य, पृथ्वी ल, अम्बु व, षष्ठः स्वर ऊकारः । अ इ उ ए ओ इति पञ्च ह्रस्वाः । आ ई ऊ ऐ औ अः इति षट् दीर्घाः । एवमापाते एव वचनादन्यत्रापि अङ्गवक्त्राणामियमेव वार्तेति आवेदितम् । अग्निः रेफः, प्राणो ह, अग्निः रेफः, संहारः क्ष, कालो म, इन्द्रो ल, अम्बु व, समीरणो य, षष्ठः स्वर ऊकारः ॥

बिन्द्वादीनां च अन्यत्र अन्यथा व्यपदेश इत्याह

बिन्दुनादादिका व्याप्तिः
श्रीमन्त्रैशिरसे मते ॥ १२ ॥
क्षेपाक्रान्तिचिदुद्बोध-
दीपनस्थापनान्यथ ।
तत्संवित्तिस्तदापत्ति-
रिति संज्ञाभिशब्दिता ॥१३॥
एतावती महाव्याप्ति-
र्मूर्तित्वेनात्र कीर्तिता ।

बिन्दोरेव च अर्धचन्द्रनिरोधिकान्ता व्याप्तिरिति अत्र तदनन्तरमेव नादस्य वचनम् । एवं बिन्दोः

'............बिन्दुश्चैवेश्वरः स्वयम् ।' (स्व० ४।२६४)

इत्युक्तेरीश्वरतायां

'ईश्वरो बहिरुन्मेष............... ।' (ई० प्र० ३।१।३)

इत्युक्त्या बहिरुल्लसनमेव सतत्त्वमिति क्षेप इति उक्तम् । नादस्य च

'............नादे वाच्यः सदाशिवः ।' (स्व० ४।२६५)

इति

'.............निमेषोऽन्तः सदाशिवः ।'(ई०प्र०३।१।३)

इति च उक्त्या बहिरुल्लसितस्य विश्वस्य अन्त-राक्रमणमेव रूपमिति आक्रान्तिरिति। एवमपि इदन्तानिमज्जनादहन्तोन्मज्जनात्मनि नादान्ते प्रमातृरूपायाः संविद एव प्रबोध इति चिदु-द्बोध इति। एवं बुद्धायाः संविदः शक्तिदशाया-मुद्रेकः, व्यापिन्यां कथञ्चिदुद्रेकेऽपि तथैव अव-स्थानं, यावद्योगिनां समनापदे तत्साक्षात्कारः, उन्मनाभूमौ च तदैकात्म्यमित्येवमुक्तम्। एता-वतीति उन्मनैकात्म्यापत्तिपर्यन्ता। यदुक्तं तत्र

'क्षेपमाक्रमणं चैव चिदुद्बोधं च दीपनम्।
स्थापनं चैव संवित्तिस्तदापत्तिस्तथैवच॥
कारणक्रमयोगेन शास्त्रेऽस्मिन् सुरसुन्दरि।
आधाराधेयभावेन मूर्तिः सप्तविधा स्मृता॥'

इति उपक्रम्य

'क्षेपस्तु कथितो बिन्दुराक्रान्तिर्नाद उच्यते।
चिदुद्बोधः परावस्था दीपनं शक्तिरुच्यते॥
स्थापनं व्यापिनी प्रोक्ता संवित्तिः समना स्मृता।
उन्मना च तदापत्तिरित्येषा मूर्तिरुच्यते॥'

इति॥

न केवलमियं मूर्तेरेव एतावती व्याप्तिः,

यावत् मन्त्रदीपकतया अभिमतस्य नमस्कारस्य अपीत्याह

परिणामस्तल्लयश्च
नमस्कारः स उच्यते ॥ १४ ॥
एष त्र्यर्णोज्झितोऽधस्ता-
द्दीर्घैः षड्भिः स्वरैर्युतः ।
षडङ्गानि हृदादीनि
वक्त्राण्यस्य च कल्पयेत् ॥१५॥
क्षयरवलबीजैस्तु
दीप्तैर्बिन्दुविभूषितैः ।
झकारसंहृतिप्राणाः
सषष्ठस्वरबिन्दुकाः ॥ १६ ॥
एष भैरवसद्भाव-
श्चन्द्रार्धादिविभूषितः ।
मातृकामालिनीमन्त्रौ
प्रागेव समुदाहृतौ ॥ १७ ॥
ओंकारोऽथ चतुर्थ्यन्ता
संज्ञा नतिरिति क्रमात् ।

गणेशादिषु मन्त्रः स्या-
बीजं येषु न चोदितम् ॥१८॥
नामाद्यक्षरमाकार-
बिन्दुचन्द्रादिदीपितम् ।
सर्वेषामेव बीजानां
तच्चतुर्दशषष्ठयुक् ॥ १९ ॥
आमन्त्रितान्यघोर्यादि-
त्रितयस्य क्रमोदितैः ।
बीजैर्विसर्गिणी माया
हुं हकारो विसर्गवान् ॥ २० ॥
पुनर्देवीत्रयस्यापि
क्रमादामन्त्रणत्रयम् ।
द्वितीयस्मिन्पदेऽकार
एकारस्येह च स्मृतः ॥ २१ ॥
ततः शक्तिद्वयामन्त्रो
लुप्तं तत्रान्त्यमक्षरम् ।
हेऽग्निवर्णावुभौ पञ्च-
स्वरयुक्तौ परौ पृथक् ॥ २२ ॥

अकारयुक्तावस्त्र हुं
ह विसर्गी पुनः शरः ।
तारेण सह वस्वग्नि-
वर्णार्धार्णद्वयाधिका ॥ २३ ॥
एषा परापरादेव्या
विद्या श्रीत्रिकशासने ।
पञ्चषट्पञ्चवेदाक्षि-
वह्निनेत्राक्षरं पदम् ॥ २४ ॥
अघोर्यादौ सप्तके स्यात्
पिवन्याः परिशिष्टकम् ।
प्रत्येकवर्णगोऽप्युक्तः
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ २५ ॥
देवताचक्रविन्यासः
स बहुत्वान्न लिप्यते ।
माया विसर्गिणी हुं फट्
चेति मन्त्रोऽपरात्मकः ॥२६॥
परायास्तूक्तसव्याप्ति-
र्जीवः सहचतुर्दशः ।

सानेकभेदा त्रिशिरः-
शास्त्रे प्रोक्ता महेशिना ॥२७॥
स्वरूपतो विभिन्नापि
रचनानेकसङ्कुला ।

इयमेतावती व्याप्तिरेव जातितया सर्वत्र प्रसिद्धो नमस्कार उच्यते यदसौ नमस्कर्तुर्देहादिप्रमातृताहारात् चित्प्रमातृतादानेन तात्कर्म्यात् परिणाम इव परिणामः । एवमपि अस्य तत्त्वादप्रच्यावो न संभाव्य इत्याह तल्लयश्चेति । त्र्यर्णोज्झित इति व य ऊ इत्येभिर्हीनः । बीजैरिति ह्रस्वपञ्चकसंभिन्नैराकाशवायुवह्निजलपृथ्वीरूपैः । दीप्तैरिति ओकारादीनामकारादीनां ह्रस्वानामाग्नेयस्वभावत्वात् तेजोमयैरिति प्राच्याः, सरेफैरिति श्रीमल्लक्ष्मणगुप्तपादाः । यदागमः

'षड्विंशकं परं बीजं रेफयुक्तं सबिन्दुकम् ।
पूर्ववक्त्रं महेशस्य देवीनां चैव पार्वति ॥
मान्तान्तं तु सबिन्दुश्च सरेफं भैरवाकृति ।
दक्षिणं तद्भवेदास्यं देवदेवीगणस्य तु ॥

पुनरैन्द्रं महाबीजमष्टाविंशतिमं शुभम् ।
सरेफं बिन्दुसंयुक्तं पश्चिमं वदनं शुभम् ॥
वारुणं च परं बीजमग्निबीजेन भेदितम् ।
बिन्दुमस्तकसंभिन्नं वदनं चोत्तरं शुभम् ॥'

इति । झकारो दक्षिणाङ्गुलितया अभिमतः, संहृतिः क्ष, प्राणो ह। षष्ठः स्वर ऊकारः। प्रागिति पञ्चदशाह्निके । न चोदितमिति श्रीपूर्वशास्त्रे, तेन ओं गणेशाय नम इत्यादिः प्रयोगः । नामाद्यक्षरमिति गणेशस्य गेति वागीश्वर्या वेति, तेन ओं गां गणेशाय नमः, ओं वां वागीश्वर्यै नम इत्यादिः प्रयोगः । तदिति नामाद्यक्षरम् । चतुर्दश औकारः, षष्ठः स्वर ऊकारः, तेन गूँ इति । अघोर्यादित्रितयस्य आमन्त्रितानीति अघोरे परमघोरे घोररूपे इति । क्रमोदितैर्बीजैरिति अर्थादन्ते उपलक्षितानि । विसर्गिणीत्युक्तेर्माया अत्र बिन्दुरहिता । तेन अघोरे ह्रीः परमघोरे कवचबीजं घोररूपे हः इति । पुनरामन्त्रणत्रयमिति घोरमुखि भीमे भीषणे इति, किंतु अत्र द्वितीयस्मिन्नामन्त्रणपदे एकारस्थाने अकारः कार्यो येन अस्य भीमेति रूपं स्यात् । शक्तिद्वया-

मन्त्र इति वमनि पिवनि इति। अन्त्यमिति नी-त्यक्षरं, तेन वम पिव इति । ततोऽपि दक्षजा-नुयुतः प्राणः, अग्निवर्णाविति रेफद्वयम्। पञ्चमः स्वर उकारः । पराविति अग्निवर्णावेव, अस्त्रमिति फट्, ततः कवचबीजं, सविसर्गः प्राणश्च, पुनः शर इति द्वितीयमस्त्रम् । तारेणेति प्रथममव-स्थितेन प्रणवेन । वस्वग्नीति अष्टात्रिंशत् । अर्धा-र्णेति अनच्कष्टकारः । तदुक्तं त्रिशिरोभैरवे

'एवं परापरा देवी पदाष्टकविभूषिता ।
अष्टत्रिंशाक्षरा सैषा प्रोद्धृता परमेश्वरी ॥
अर्धाक्षरद्वयं चास्या ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ।'

इति । पञ्चेति यथा ओं अघोरे ह्रीः इति अ-घोर्याः । वेदेति चत्वारः । अक्षीति द्वयम् । व-ह्नीति त्रयम् । नेत्रेति द्वयम् । परिशिष्टकमिति सार्धार्णद्वयमेकादशाक्षरं पदम् । यदुक्तं

'परापराङ्गसंभूता योगिन्योऽष्टौ महाबलाः ।
पञ्च षट् पञ्च चत्वारि द्वित्रिद्व्यर्णाः क्रमेण तु ॥
ज्ञेयाः सप्तैकादशार्णा एकार्धार्णद्वयान्विता ।'

(मा० वि० ३।६०)

इति । देवताचक्रेति चत्वारिंशत्संख्याकस्य । यदुक्तं तत्र

'प्रणवे भैरवो देवः कर्णिकायां व्यवस्थितः ।
अकारे उत्फुल्लनयना घोकारे पीनपयोधरा ॥
रेकारे त्वष्टृरूपा तु ह्रीःकारे व्याघ्ररूपिका ।
पकारे सिंहरूपा तु रकारे पाननिरता ॥
ततश्चैव क्रमायाता मकारे राक्षसी तथा ।
घोकारे मांसभक्षी तु रेकारे तु रणाशिनी ॥
रेतोवहा च हुंकारे घोकारे निर्भया स्मृता ।
रकारे घोरदशना रूकारे रुरुरुन्धती ॥
क्रमेणैतास्तु विन्यस्य पेकारे प्रियवादिनी ।
हःकारे उग्ररूपा तु घोकारे नग्नरूपिणी ॥
रकारे रक्तनेत्री तु स्रुकारे चण्डरूपिणी ।
खिकारे पक्षिरूपा तु मीकारे भरणोज्ज्वला ॥
मकारे मारणी प्रोक्ता मीकारे च शिवा स्मृता ।
विन्यस्यैताः क्रमायाताः षकारे शाकिनी स्मृता ॥
णेकारे यन्त्रलेहा तु वकारे वशकारिका ।
मकारे कालदमना पिकारे पिङ्गली स्मृता ॥
वकारे वर्धनी चैव हेकारे हिमशीतला ।
रुक्मिणी च रुकारेण रुकारेण हलायुधा ॥
वह्निरूपा रकारेण तेजोरूपा रकारजा ।
फकारे योनिरूपा तु टकारे पररूपिणी ॥
हुंकारे हुतवहाख्या हःकारे वरदायिका ।
फकारेण महारौद्रा टकारे पाशदायिका ॥'

इति । बहुत्वादिति ग्रन्थविस्तरभयात्, प्रक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे हि एतत्पूजनं न आम्नात-

मित्याशयः । अपरात्मक इति अपरासंबन्धी-त्यर्थः । यदुक्तम्

'अघोरान्तं न्यसेदादौ प्राणं बिन्दुयुतं पुनः ।
वामामुद्रान्वितं न्यस्य पाद्यं काद्येन पूर्ववत् ॥'

(मा० वि० ३।५१)

इति । उक्तेति पूर्वम् । जीवः स । चतुर्दशः औ । स्वरूपाविभेदेऽपि अनेकप्रकारताप्रवचने रच-नानेकसंकुलेति विशेषणद्वारेण हेतुः ॥

एतदेव शब्दान्तरद्वारेण पठति

जीवः प्राणस्थ एवात्र
प्राणो वा जीवसंस्थितः ॥२८॥

जीव इति अर्थात् सचतुर्दशः । प्राणो ह । तदुक्तं तत्र

'पराशक्तिस्तु सावित्र्या इच्छया च नियोजितः ।
जीवः प्राणस्थ एवात्र प्राणो वा जीवसंस्थितः ॥'

इति । तेन स्हौः ह्सौः वेति ॥

अनयोश्च आधाराधेयभावविपर्ययस्य अभि-प्रायं प्रकटयन् विशेषणमेव प्रकाशयति

आधाराधेयभावेन
अविनाभावयोगतः ।

हंसं चामृतमध्यस्थं
　कालरुद्रविभेदितम् ॥ २९ ॥
भुवनेशशिरोयुक्त-
　मनङ्गद्वययोजितम् ।
दीप्ताद्दीप्ततरं ज्ञेयं
　षट्चक्रक्रमयोजितम् ॥ ३० ॥
प्राणं दण्डासनस्थं तु
　गुह्यशक्तीच्छया युतम् ।
परेयं वाचिकोद्दिष्टा
　महाज्ञानस्वरूपतः ॥ ३१ ॥
स्फुटं भैरवहृज्ज्ञान-
　मिदं त्वेकाक्षरं परम् ।
अमृतं केवलं खस्थं
　यद्वा सावित्रिकायुतम् ॥ ३२ ॥
शून्यद्वयसमोपेतं
　पराया हृदयं परम् ।
युग्मयागे प्रसिद्धं तु
　कर्तव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥ ३३ ॥

अन्येऽप्येकाक्षरा ये तु
एकवीरविधानतः ।
गुप्ता गुप्ततरास्ते तु
अंगाभिजनवर्जिताः ॥ ३४ ॥
यष्टव्याः साधकेन्द्रैस्तु
कुलस्थाः सिद्धिदायकाः ।
कुलक्रमविधानेन
सूक्ष्मविज्ञानयोगतः ॥ ३५ ॥
अनुष्ठेयाः सदा देवि
स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
सकारो दीर्घषट्केन
युक्तोऽङ्गान्याननानि तु ॥ ३६ ॥
स्यात् स एव परं ह्रस्व-
पञ्चस्वरखसंयुतः ।
औंकारैः पञ्चभिर्मन्त्रो
विद्याङ्गहृदयं भवेत् ॥ ३७ ॥
प्रणवश्चामृते तेजो-
मालिनि स्वाहया सह ।

एकादशाक्षरं ब्रह्म-
शिरस्तन्मालिनीमते ॥ ३८ ॥
वेदवेदनि हूं फट्च
प्रणवादियुता शिखा ।
वज्रिणे वज्रधराय
स्वाहेत्योंकारपूर्वकम् ॥ ३९ ॥
एकादशाक्षरं वर्म
पुरुष्टुतमिति स्मृतम् ।
तारो द्विजिह्वः खशर-
स्वरयुग्जीव एव च ॥ ४० ॥
नेत्रमेतत्प्रकाशात्म
सर्वसाधारणं स्मृतम् ।
तारः श्लीं पशु हुं फट् च
तदस्त्रं रसवर्णकम् ॥ ४१ ॥
लरटक्षवयैर्दीर्घैः
समयुक्तैः सबिन्दुकैः ।
इन्द्रादयस्तदस्त्राणि
ह्रस्वैर्विष्णुप्रजापती ॥ ४२ ॥

स्मृतौ तुर्यद्वितीयाभ्यां
ह्रस्वाभ्यां पद्मचक्रके ।
नमः स्वाहा तथा वौषट्
हुं वषट् फट् च जातयः ॥४३॥
अङ्गेषु क्रमशः षट्सु
कर्मस्वथ तदात्मिकाः ।
जपे होमे तथाप्याये
समुच्चाटेऽथ शान्तिके ॥ ४४ ॥
अभिचारे च मन्त्राणां
नमस्कारादिजातयः ।
अक्षिषण्मुनिवर्गेभ्यो
द्वितीयाः सह बिन्दुना ॥४५॥
योन्यर्णेन च मातॄणां
सद्भावः कालकर्षिणी ।
आद्योज्झितो वाप्यन्तेन
वर्जितो वाथ संमतः ॥ ४६ ॥
जीवः प्राणपुटान्तःस्थः
कालानलसमद्युतिः ।

अतिदीप्तस्तु वामांघ्रि-
भूषितो मूर्ध्नि बिन्दुना ॥ ४७॥
दक्षजानुगतश्चायं
सर्वमातृगणार्चितः ।
अनेन प्राणिताः सर्वे
ददते वाञ्छितं फलम् ॥४८॥
सद्भावः परमो ह्येष
मातॄणां भैरवस्य च ।
तस्मादेनं जपेन्मन्त्री
य इच्छेत्सिद्धिमुत्तमाम् ॥४९॥
रुद्रशक्तिसमावेशो
नित्यमत्र प्रतिष्ठितः ।
यस्मादेषा परा शक्ति-
र्भेदेनान्येन कीर्तिता ॥ ५० ॥
यावत्यः सिद्धयस्तन्त्रे
ताः सर्वाः कुरुते त्वियम् ।
अङ्गवक्त्राणि चाप्यस्याः
प्राग्वत्स्वरनियोगतः ॥ ५१ ॥

दण्डो जीवस्त्रिशूलं च
दक्षाङ्गुल्यपरस्तनौ ।
नाभिकण्ठौ मरुद्बुद्ध्रौ
विसर्गः सत्रिशूलकः ॥ ५२ ॥
सर्वयोगिनिचक्राणा-
मधिपोऽयमुदाहृतः ।
अस्याप्युच्चारणादेव
संवित्तिः स्यात्पुरोदिता ॥५३॥
महाचण्डेति तु योगे-
श्वश्र्व इत्यष्टवर्णकम् ।
नवार्णेयं गुप्ततरा
सद्भावः कालकर्षिणी ॥ ५४ ॥
श्रीडामरे महायागे
परात्परतरोदिता ।
सुधाच्छेदकषण्ठाद्यै-
र्बीजं छेदकमस्वरम् ॥ ५५ ॥
अध्यर्धार्णा कालरात्रिः

क्षुरिका मालिनीमते ।
शतावर्तनया ह्यस्या
जायते मूर्ध्नि वेदना ॥ ५६ ॥
एवं प्रत्ययमालोच्य
मृत्युजिद्ध्यानमाश्रयेत् ।
नैनां समुच्चरेद्देवि
य इच्छेद्दीर्घजीवितम् ॥ ५७ ॥
ह्रिर्दण्डाग्नी शूलनभः-
प्राणाश्छेत्रनलौ तथा ।
कूटाग्नी सविसर्गाश्च
पञ्चाप्येतेऽथ पञ्चसु ॥ ५८ ॥
व्योमस्विति शिवेनोक्तं
तन्त्रसद्भावशासने ।
छेदिनी क्षुरिकेयं स्या-
द्यया योजयते परे ॥ ५९ ॥
बिन्द्विन्द्वनलकूटाग्नि-
मरुत्षष्ठस्वरैर्युतम् ।

आपादतलमूर्धान्तं
स्मरेदस्त्रमिदं ज्वलत् ॥ ६० ॥
कुञ्चनं चाङ्गुलीनां तु
कर्तव्यं चोदनं ततः ।
जान्वादिपरचक्रान्तं
चक्राच्चक्रं तु कुञ्चयेत् ॥ ६१ ॥
कथितं सरहस्यं तु
सद्योनिर्वाणकं परम् ।
अथोच्यते ब्रह्मविद्या
सद्यःप्रत्ययदायिनी ॥ ६२ ॥
शिवः श्रीभूतिराजो या-
मस्मभ्यं प्रत्यपादयत् ।
सर्वेषामेव भूतानां
मरणे समुपस्थिते ॥ ६३ ॥
यया पठितयोत्क्रम्य
जीवो याति निरञ्जनम् ।

अविनाभावेति शक्तिशुद्धात्मनोरैकात्म्यात् ।

यदुक्तं तत्र

'अविनाभावतो देवि शक्तेः शुद्धात्मना सह ।
शिवं शक्तिं विजानीयात्प्राणः शुद्धात्मसंज्ञकः ॥
एकरूपतया ज्ञेयावाधाराधेययोगतः ।'

इति । अन्त्यस्य च अस्य बीजस्य

'हृदयार्णं नितम्बार्णं दक्षजानुगतं प्रिये ।
सा देवी स शिवस्तच्च विश्वं तस्यान्यविस्तरः ।
ग्रन्थकोटिसहस्राणामेतत् सारं विचिन्तयेत् ॥
प्रभावोऽस्या न शक्येत वक्तुं कल्पशतैरपि ।'

इत्यादिना श्रीदेवीपञ्चशतिके माहात्म्यमुक्तम् । अत्र च श्रीमदोजराजस्य पाठव्यत्ययात् मतान्तरमिति तद्गुरव एव प्रमाणम् । हंसो ह, अमृतं स, कालरुद्रः ऊ, भुवनेशः औ, अनङ्गद्वयं विसर्गः, स्ह्स्हौः । षट्चक्रेति षडवयवत्वात् । प्राणो ह, दण्डो रेफः, गुह्यशक्तिरी, इच्छा अः, एवं ह्रीः । अमृतं स, खेति आकाशबीजं ह, एवं स्ह । बिन्दुरत्र अविनाभावित्वादाक्षेप्यः । यद्वेति पक्षान्तरे । सावित्रिका औ, तेन शून्यद्वयं विसर्गः, एवं सौः । युग्मयागो यामलम् । यद्यपि च एतत्

'..................जीवः सहचतुर्दशः ।' (२७ श्लो०)

इत्यादिना समनन्तरमेव उद्धृतं, तथापि पुनः

श्रीत्रिशिरोभैरवग्रन्थशय्यानुगुण्यादुक्तमिति न कश्चिद्दोषः । अन्ये इति

'जीवः प्राणस्थ.....................।' (श्लो० २८)

इत्यादिना उक्ताः । अभिजनेति वक्त्रैः । स एवेति सकारः । खेति बिन्दुः । तदुक्तं

'जीवो दीर्घस्वरैः षड्भिः पृथग्जातिसमन्वितः ।
विद्यात्रयस्य गात्राणि ह्रस्वैर्वक्त्राणि पञ्चभिः ॥'

(मा०वि० ३।६१)

इति । अत्र च शिखायां कवचबीजमिति श्रीत्रिशिरोभैरवानुयायिनः, चतुष्कलमिति श्रीदेव्यायामलोपजीविनः, अस्मद्गुरवस्तु द्वितीयमेव पक्षमामनन्ति यदिह श्रीपूर्वशास्त्रानुदितस्यापि नेत्रमन्त्रस्य श्रीत्रिशिरोभैरवीयं मतमपहाय श्रीदेव्यायामलप्रक्रमेणाभिधानात् तदर्थ एव विवक्षित इति । तथाच त्रिशिरोभैरवः

'गायत्रीं पञ्चधा कृत्वा शुक्रया तु समन्विताम् ।
हृदयायेति मन्त्रोऽयं सर्वज्ञो हृदयं परम् ॥
वागीशीं केवलां गृह्य नितम्बं तु समालिखेत् ।
निवृत्तिस्थं तु तं कृत्वा तारा तु तदनन्तरम् ॥
द्विधायोज्य ज्ञानशक्त्या युक्ता शूलं समुद्धरेत् ।
दण्डेन रहितं कृत्वा गायत्र्या तु समन्वितम् ॥
महाकाली पयोयुक्ता मायाशक्त्या तु पूतना ।
नादिनी जिह्वया युक्ता परमा कण्ठसंयुता ॥

पयोन्वितां तु तां कृत्वा अम्बिका पयसा युता ।
शिरस्त्रिशिरनाथस्य तृप्तियुक्तमुदाहृतम् ॥
ज्ञानशक्तिस्तु कण्ठस्था दहनीं केवलां न्यसेत् ।
द्विधायोज्य समालिख्य नादिनी तदनन्तरम् ॥
मायया तु समायुक्ता मोहिनी अम्बिकायुता ।
शुक्रादेव्या समायुक्ता फेङ्कारी तदनन्तरम् ॥
कपालं चैव तस्यान्ते स्वरार्धेन विवर्जितम् ।
अनादिबोधसंज्ञा तु शिखा प्रोक्ता सुरेश्वरि ॥
शिखिनीं केवलां दद्याज्जयन्ती दण्डसंयुता ।
जिह्वायुक्ता तु संयोज्या दृग्युक्ता च जनार्दनी ॥
शिखिनी केवलोद्धार्या त्रिशूलं दण्डसंयुतम् ।
प्रियदर्शन्यतो दण्डः पयसा तु समन्वितः ।
वायुवेगा तु परमा शिखिनी पयसा युता ।
अम्बिका पयसा युक्ता अभेद्यं कवचं विदुः ॥
चामुण्डा परमा शक्तिरम्बिका च ततोद्धरेत् ।
सावित्र्या सहिताः सर्वा बिन्दुना समलङ्कृताः ।
नेत्रत्रयं तु देवस्य आख्यातं तव सुव्रते ।
कुसुमा पूतना चैव गुह्यशक्तिसमन्विता ॥
शुक्रया मस्तकोपेता हृदयं केवलं ददेत् ।
गुह्यं मोहनयाभेद्य अम्बिका बिन्दुसंयुता ॥
प्रज्ञाशक्तिसमारूढा फेङ्कारी तु कपालिनीम् ।
भिन्नां तु योजयेच्चाशु अस्त्रं भानुसमप्रभम् ।'
महापाशुपतं ख्यातं सर्वासिद्धिविनाशनम् ।'

इति । श्रीदेव्यायामलमपि

'पञ्चधा हृदयं चास्य आदिवर्णं तु यत्स्मृतम् ।
वागर्णं च नितम्बं च शिरोमालाद्यसंस्थितम् ॥
ऊरुं दक्षिणजानुस्थं द्विधा कृत्वा समन्ततः ।
परतस्तूद्धरेद्वर्णं शूलमोकारदीपितम् ॥
नितम्बं क्षीरयुक्तं तु शिरोमालातृतीयकम् ।
नि स्वाहा शिर आख्यातं प्रणवादिविभूषितम् ॥
प्रणवं कण्ठवर्णं च दक्षजानुनियोजितम् ।
द्विधा कृत्वा ततः पश्चात् सव्यपादं च मध्यतः ॥
सव्यपादं ततोद्धृत्य जिह्वार्णेन शिखा युता ।
अपरान्त्यद्वयं योज्य शिखा वज्रिण उद्धरेत् ।
कण्ठार्णं च त्रिशूलं च नेत्रे परत उद्धरेत् ।
क्षीरार्णे शूलदण्डं यस्वाहान्ते कवचोऽग्रतः ॥
प्रणवं शूलवर्णं तु कर्णपूरेण भूषितम् ।
दक्षिणेन नितम्बाढ्यमात्मा योज्यो विसर्गवान् ॥
नेत्रं देव्या भवेदेतन्मृत्युञ्जयकरं परम् ।
श्लीं पशु प्रणवाद्यं च प्राणं परत एव च ॥
युक्तं च सर्वतः कुर्याद्वामश्रवणभूषणे ।
शिखान्ताद्योजयेद्वर्णमस्त्रं परमदारुणम् ॥'

इति । तारः प्रणवः, द्विजिह्वो ज, ख बिन्दुः, शरस्वरः उ, जीवः सविसर्गः स । रसेति षट्, टकारो हि अनच्कत्वादिह न गणितः । दीर्घैरिति प्रागुक्तदीर्घषट्कयुक्तैः, कुवेरेशानयोस्तु षष्ठेन

द्वितीयेन च दीर्घेण संभिन्नौ सकारमकाराविति उक्तं सूमायुक्तैरिति । ह्रस्वैरिति दीर्घानुगुणैः । यदुक्तं

'पूतना शूलदण्डस्तु कपालं नाभिरेव च ।
शिखिनी वायुवेगा च परमा च नितम्बकः ॥
विज्ञेयाश्च महादेवि दीर्घयुक्ताः सबिन्दुकाः ।
मन्त्रास्तु लोकपालानां तदस्त्रा दीर्घवर्जिताः ॥'

इति। तुर्यद्वितीयाभ्यामिति ईकाराकाराभ्याम्। ह्रस्वाभ्यामिति इकाराकाराभ्यां

'तद्वभासापयोभ्यां तु कल्प्यौ विष्णुप्रजापती ।
स्वरावाद्यतृतीयौ तु वाचकौ पद्मचक्रयोः ॥'

इति। षट्स्विति काकाक्षिन्यायेन योज्यम् । कर्मणामपि हि षड्विधत्वमेव विवक्षितम् । तदात्मिका इति क्रमरूपा इत्यर्थः। तदात्मकत्वमेव दर्शयति जपे इत्यादिना । अक्षीति द्वितीयः कवर्गः। षडिति षष्ठः पवर्गः । मुनीति सप्तमो यवर्गः । द्वितीया इति खफराः । योन्यर्णेन एकारेण । एवं पञ्चपिण्डनाथः । यदुक्तं

'दन्तपङ्क्त्या द्वितीयं तु वामपादं तथैवच ।
अधो दण्डनियुक्तं तु दक्षजानुसमायुतम् ॥
तिलकेन समाक्रान्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।'

इति। आद्येति खकारेण, तेन फ्रें इति। अन्त्ये-

नापीति न केवलमाद्येन खकारेण यावदन्त्येन रेफेणापीत्यर्थः, तेन फें इति। जीवः स। प्राणयोर्हकारयोः पुटम्। कालानलो र। वामाङ्घ्रिः फ। अतिदीप्तोऽधोवर्तिना रेफेण। दक्षजानुरे। स्वरेति ह्रस्वदीर्घभेदेन। दण्डो र। जीवः स। त्रिशूलं ज। दक्षाङ्गुलिर्भ। अपरो दक्षापेक्षया वामः स्तनो ल। नाभिः क्ष। कण्ठो व। मरुत् य। रुद्रः ऊ। विसर्गः अः। त्रिशूलं औ। अष्टमश्च अत्र वर्णः शण्ठाद्य इति संहितया आवेदितम्। तदुक्तं

'कालं सर्वगतं चैव दारणाक्रान्तमस्तकम्।
तृतीयाद्यं तरङ्गं च डाकिनीमर्मसंयुतम्॥
पवनं नवमे युक्तं तस्मात्सप्तममेयुतम्।
लक्ष्मीबीजं ततोद्धृत्य उदधीशसमन्वितम्॥
सोमात्सप्तममुद्धृत्य नववर्णा कुलेश्वरी।

इति। कालो म। सर्वगतो ह। दारणा आ। तृतीयाद्यं च। तरङ्गं ण, डाकिनीमर्म ड। पवनो य। नवमः ओ। तस्मादिति एकारात् सप्तमो ग, ए एकारः। लक्ष्मीबीजं श, उदधीशो व। सोमात् सप्तमः ऋ। नववर्णेयमिति

'.........सद्भावः कालकर्षिणी।' (श्लो॰ ४६)

इत्युक्त्या सद्भावादिभ्य एकतमेन सहेत्यर्थः । इयता च अनयोः पिण्डयोः पिण्डनाथेन समव्याप्तिकत्वमावेदितम् । परात्परतरेति । यदुक्तं तत्र

'या सा सङ्कर्षिणी देवी परातीता व्यवस्थिता ।'

इति । सुधा स, छेदकं क, शण्ठाद्यं ऋ, छेदकमस्वरमिति अनच्ककककारमेवं स्कृक् । तदुक्तं

'जीवमादिद्विजारूढं शिरोमालादिसंयुतम् ।
कृत्वा ततोऽग्रे कुर्वीत द्विजमाद्यमजीवकम् ॥
इत्येषा कथिता कालरात्रिर्मर्मनिकृन्तनी ।
नैनां समुच्चरेद्देवि य इच्छेद्दीर्घजीवितम् ॥
शतार्धोच्चारयोगेन जायते मूर्ध्नि वेदना ।
एवं प्रत्ययमालोच्य मृत्युजिद्ध्यानमाश्रयेत् ॥'
(मा० वि० १७।३१)

इति । दण्डो र, अग्निः र, तौ च द्विः; तेन र्रः र्रः । प्राणो ह, नभः क्ष, शूलं ज, एवं ह्क्ष्जः । छेत्ता क, अनलो र, एवं क्रः । कूटं क्ष, अग्निः र, एवं क्ष्रः । बिन्दुः, इन्दुः स, अनलो र, कूटं क्ष, अग्निः र, मरुत् य, षष्ठः स्वरः ऊ, एवं स्र्क्ष्र्यूँ ॥

सद्यःप्रत्ययदायित्वमेव अस्या दर्शयति

या ज्ञानिनोऽपि संपूर्ण-
कृत्यस्यापि श्रुता सती ॥ ६४ ॥

प्राणादिच्छेदजां मृत्यु-
व्यथां सद्यो व्यपोहति ।
यामाकर्ण्य महामोह-
विवशोऽपि क्रमाद्गतः ॥ ६५ ॥
प्रबोधं वक्तृसांमुख्य-
मभ्येति रभसात्स्वयम् ।
परमपदात्त्वमिहागाः
सनातनस्त्वं जहीहि देहान्तम्॥६६॥
पादाङ्गुष्ठादि विभो
निबन्धनं बन्धनं ह्युग्रम् ।
आर्यावाक्यमिदं पूर्वं
भुवनाख्यैः पदैर्भवेत् ॥ ६७ ॥
गुल्फान्ते जानुगतं
जत्रुस्थं बन्धनं तथा मेढ्रे ।
जहिहि पुरमध्यमध्यं
हृत्पद्मात्त्वं समुत्तिष्ठ ॥ ६८ ॥
एतावद्भिः पदैरेत-
दार्यावाक्यं द्वितीयकम् ।

हंस हयग्रीव विभो
　सदाशिवस्त्वं परोऽसि जीवाख्यः॥६९
रविसोमवह्निसङ्घ-
　ट्टबिन्दुदेहो हहह समुत्क्राम ।
तृतीयमार्यावाक्यं प्रा-
　क्संख्यैरेकाधिकैः पदैः ॥ ७० ॥
हंसमहामन्त्रमयः
　सनातनस्त्वं शुभाशुभापेक्षी ।
मण्डलमध्यनिविष्टः
　शक्तिमहासेतुकारणमहार्थः ७१
कमलोभयविनिविष्टः
　प्रबोधमायाहि देवतादेह ।
आर्यावाक्यमिदं सार्धं
　रुद्रसंख्यपदेरितम् ॥ ७२ ॥
निःश्वासे त्वपशब्दस्य
　स्थानेऽस्त्युप इति ध्वनिः ।

अज्ञानात्त्वं बद्धः
प्रबोधितोत्तिष्ठ देवादे ॥ ७३ ॥
एतत्पञ्चममार्यार्ध-
वाक्यं स्यात्सप्तभिः पदैः ।
व्रज तालुसाह्वयान्तं
ह्यौडम्बरघट्टितं महाद्वारम् ॥ ७४ ॥
प्राप्य प्रयाहि हंहो
हंहो वा वामदेवपदम् ।
आर्य्यावाक्यमिदं षष्ठं
स्याच्चतुर्दशभिः पदैः ॥ ७५ ॥
ग्रन्थीश्वर परमात्मन्
शान्त महातालुरन्ध्रमासाद्य ।
उत्क्रम हे देहेश्वर
निरञ्जनं शिवपदं प्रयाह्याशु ॥७६॥
आर्यावाक्यं सप्तमं स्या-
त्तच्चतुर्दशभिः पदैः ।
प्रभञ्जनस्त्वमित्येवं
पाठो निःश्वासशासने ॥ ७७ ॥

आक्रम्य मध्यमार्गं
 प्राणापानौ समाहृत्य ।
धर्माधर्मौ त्यक्त्वा
 नारायण याहि शान्तान्तम् ॥ ७८ ॥
आर्यावाक्यमिदं प्रोक्त-
 मष्टमं नवभिः पदैः ।
हे ब्रह्मन् हे विष्णो
 हे रुद्र शिवोऽसि वासुदेवस्त्वम् ७९
अग्नीषोमसनातन-
 मृत्पिण्डं जहिहि हे महाकाश ।
एतद्भुवनसंख्यातै-
 रार्य्यावाक्यं प्रकीर्तितम् ॥ ८० ॥
सनात्म त्रिपिण्डमिति
 महाकोशमिति स्थितम् ।
पदत्रयं तु निःश्वास-
 मुकुटोत्तरकादिषु ॥ ८१ ॥
अङ्गुष्ठमात्रममल-
 मावरणं जहिहि हे महासूक्ष्म ।

आर्य्यावाक्यमिदं षड्भिः
पदैर्देशममुच्यते ॥ ८२ ॥
अलं द्विरिति सूक्ष्मं चे-
त्येवं श्रीमुकुटोत्तरे ।
पुरुषस्त्वं प्रकृतिमयै-
र्बद्धोऽहङ्कारतन्तुना बन्धैः ॥ ८३ ॥
अभवाभव नित्योदित
परमात्मंस्त्यज सरागमध्वानम् ।
एतत्त्रयोदशपदं
स्यादार्यावाक्यमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
ह्रींहूंमन्त्रशरीरम-
विलम्बमाशु त्वमेहि देहान्तम् ।
आर्यार्धवाक्यमेतत्स्याद्
द्वादशं षट्पदं परम् ॥ ८५ ॥
तदिदं गुणभूतमयं
त्यज स्व षाट्कौशिकं पिण्डम् ।
स्यात् त्रयोदशमार्यार्धं
पदैः सप्तभिरीदृशम् ॥ ८६ ॥

मा देहं भूतमयं
प्रगृह्यतां शाश्वतं महादेहम् ।
आर्यार्धवाक्यं तावद्भिः
पदैरेतच्चतुर्दशम् ॥ ८७ ॥
मण्डलममलमनन्तं
त्रिधा स्थितं गच्छ भित्त्वैतत् ।
आर्यार्धवाक्यमष्टाभिः
पदैः पञ्चदशं त्विदम् ॥ ८८ ॥
सकलेयं ब्रह्मविद्या
स्यात्पञ्चदशभिः स्फुटैः ।
वाक्यैः पञ्चाक्षरैस्त्वस्या
निष्कला परिकीर्त्यते ॥ ८९ ॥
प्रतिवाक्यं यथाद्यन्त-
योजिता परिपठ्यते ।

भुवनाख्यैरिति चतुर्दशभिः । एतावद्भिरिति चतुर्दशभिरेव । प्राक्संख्यैरेकाधिकैरिति पञ्चद-

शभिः। रुद्रसंख्यैरिति एकादशभिः। उपइतीति तेन अत्र शुभाशुभापेक्षीति पाठः। निःश्वासशासने इति तत्र हि उत्क्रम हे देहेश प्रभञ्जनस्त्वं प्रयाह्याशु—इति पाठः, पदप्रविभागस्तु अविशिष्ट एव। नवभिरिति समाहृत्येत्यस्य एकत्वेन इष्टेः। भुवनसंख्यातैरिति चतुर्दशभिः। अग्नीषोमसनातनमृत्पिण्डेति एकमेव पदम्। आर्य्यावाक्यमिति अर्थात् नवमम्। पदत्रयमिति निःश्वासादौ हि अग्नीषोमसनात्म त्रिपिण्डं जहिहि हे महाकोशमिति पाठः, तेन अत्र पञ्चदश पदानीति सिद्धम्। आर्यावाक्यमिति अर्थादर्धम्। द्विरिति द्वौ वारौ, तेन अत्र अङ्गुष्ठमात्रमलमलमावरणं जहिहि हे महासूक्ष्ममिति पाठः। आर्यावाक्यमिति अर्थादेकादशम्। तावद्भिरिति सप्तभिः। पञ्चदशभिर्वाक्यैरिति, आर्याभिस्तु द्वादशभिः सार्धाभिः॥

निष्कलामेव ब्रह्मविद्यां निर्दिशति

तारो माया वेदकलो
मातृतारो नवात्मकः॥ ९०॥

इति पञ्चाक्षराणि स्युः
　प्रोक्तव्याप्त्यनुसारतः ।
बिन्दुप्राणामृतजलं
　मरुत्षष्ठस्वरान्वितम् ॥ ९१ ॥
एतेन शक्त्युच्चारस्थ-
　बीजेनालभ्यते पशुः ।
कृतदीक्षाविधिः पूर्वं
　ब्रह्मघ्नोऽपि विशुद्ध्यति ॥९२॥
लघुत्वेन तुलाशुद्धिः
　सद्यःप्रत्ययकारिणी ।
तारः शमरयैः पिण्डो
　नतिश्च चतुरर्णकम् ॥ ९३ ॥
शाकिनीस्तोभनं मर्म
　हृदयं जीवितं त्विदम् ।
षष्ठप्राणत्रिकूटोर्ध्व-
　बाहुशूलाख्यबिन्दुभिः ॥९४॥
अनच्कनासाधोवक्र-
　चन्द्रखण्डैश्च मण्डितम् ।

हृदयं भैरवाख्यं तु
सर्वसंहारकारकम् ॥ ९५ ॥

वेदकलश्चतुष्कलः । मातृतारः क्रौंकारः । नवात्मा बिन्दुप्राणदण्डनाभिनितम्बवामस्तनकण्ठवामस्कन्धवामकर्णाभरणाक्षरारब्धः । एतच्च सार्धमार्याद्वादशकमवमृष्टप्रागुक्तार्थसतत्त्वस्य स्वयमवगन्तुं शक्यत्वात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न प्रातिपद्येन व्याख्यातमिति न विद्वद्भिरस्मभ्यमसूयितव्यम् । बिन्दुः शून्यं, प्राणो ह, अमृतं स, जलं व, मरुत् य, षष्ठस्वरः ऊ; एवं ह्स्व्यूं । शमरयैरिति गुह्यनितम्बदण्डवामस्कन्धैः, तेन श्म्र्यूं नम इति । षष्ठः ऊ, प्राणो ह, त्रिकूटः क्ष, ऊर्ध्वबाहुर्झ, शूलमौ, बिन्दुः शून्यं, अनच्को नादः, नासा शक्तिरधोवक्रश्चन्द्रखण्डः अर्धचन्द्रः; एवं ह्क्ष्झ्रौं ॥ ९५ ॥

सर्वसंहारकत्वमेव अस्य दर्शयति

अग्निमण्डलमध्यस्थ-
भैरवानलतापिताः ।

वशमायान्ति शाकिन्यः
स्थानमेतेन चेद्दहेत् ॥ १६ ॥
विसर्जयेत्ताः प्रथम-
मन्यथा च्छिद्रयन्ति ताः ।
ह्रीं क्लीं व्लें क्लें एभिर्वर्णै-
र्द्वादशस्वरभूषितैः ॥ १७ ॥
प्रियमेलापनं नाम
हृदयं सम्पुटं जपेत् ।
प्रत्येकमथवा द्वाभ्यां
सर्वैर्वा विधिरुत्तमः ॥ १८ ॥

वशमायान्तीति हठेन मेलापं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रथममिति मेलापसामनन्तर्येणेत्यर्थः । एभिर्वर्णैरिति मायाबीजकामराजाभ्यां वामस्तनदक्षजानुबिन्दुसंभिन्नाभ्यां कण्ठादिदन्ताभ्यां चेत्येवंरूपैः । प्रत्येकमिति यथा क्लं व्लं क्लं ह्रीं क्लं व्लं क्लं इति । द्वाभ्यामिति यथा व्लां क्लां ह्रीं क्लीं व्लां क्लां इति, ह्रिं क्लिं व्लिं क्लिं ह्रीं क्लीं व्लें क्लें क्लिं व्लिं क्लिं ह्रिं इति । एवं स्वरान्तरभूषितत्वेऽपि ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अत्रैव गुर्वागमौ दर्शयति

तुलामेलकयोगः श्री-
तन्त्रसद्भावशासने ।
य उक्तः शम्भुनाथेन
स मया दर्शितः क्रमात् ॥९९॥
अथ वित्तविहीनानां
प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
देशकालादिदोषेण
न तथाध्यवसायिनाम् ॥१००॥
प्रकर्तव्या यथा दीक्षा
श्रीसन्तत्यागमोदिता ।
कथ्यते हाटकेशान-
पातालाधिपचोदिता ॥ १०१॥

तदेव आह

श्रीनाथ आर्य भगव-
न्नेतत्त्रितयं हि कन्द आधारे ।

वरुणो मच्छन्दो भग-
　दत्त इति त्रयमिदं हृदये ॥ १०२ ॥
धर्मादिवर्गसंज्ञा-
　श्चत्वारः कण्ठदेशगाः पूज्याः ।
ह्रींश्रींपूर्वाः सर्वे
　सम्बोधजुषश्च पादशब्दान्ताः ॥ १०३
मूर्धतले विद्यात्रय-
　मुक्तं भाव्यथ मनोऽभियोगेन ।
कुसुमैरानन्दैर्वा
　भावनया वापि केवलया ॥ १०४ ॥
गुरुणा तत्त्वविदा किल
　शिष्यो यदि मोक्षमात्रकृतहृदयः ।
मोक्षैकदानचतुरा
　दीक्षा सेयं परोपनिषदुक्ता ॥ १०५ ॥
एतद्दीक्षादीक्षित
　एतद्विद्यात्रयं स्मरन् हृदये ।

बाह्यार्चादि विनैव हि
व्रजति परं धाम देहान्ते ॥ १०६ ॥

धर्मादिवर्गेति धर्मार्थकाममोक्षलक्षणचतुर्वर्गः, तेन धर्मनाथः, अर्थनाथः, कामनाथः, मोक्षनाथ इति; सम्बोध आमन्त्रणं, तेन ह्रीं श्रीं श्रीनाथपादेत्यादिः क्रमः। उक्तमिति परापराद्यात्मकम्। भावीति वक्ष्यमाणम्। अथेति विकल्पे। मनोऽभियोगेनेति अनुसन्धानदार्ढ्येनेत्यर्थः। आनन्दैरिति तत्कारिभिः सुरादिभिः। परं धामेत्यनेन अस्या मुमुक्षुविषयत्वमेव निर्वाहितम्॥

एतदेव विद्यात्रयं निर्दिशति

प्रणवो माया बिन्दु-
र्वर्णत्रयमादितः कुर्यात्।
पदपञ्चकस्य संबो-
धनयुक्तस्याग्निदयितान्ते ॥१०७

प्रणवः ओं, माया ह्रीं, बिन्दुश्चतुष्कलतया हूँ। अग्निदयिता स्वाहा ॥ १०७ ॥

पदपञ्चकमेव निर्दिशति

सिद्धसाधनि तत्पूर्वं
　　शब्दब्रह्मस्वरूपिणि ।
समस्तबन्धशब्देन
　　सहितं च निकृन्तनि ॥१०८॥
बोधनि शिवसद्भाव-
　　जनन्यामन्त्रितं च तत् ।
पञ्चाष्टरन्ध्रत्र्यष्टार्ण-
　　क्रमेण पदपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
खपञ्चार्णा परब्रह्म-
　　विद्येयं मोक्षदा शिवा ।
अनुत्तरेच्छे घान्तश्च
　　सत्रयोदशसुस्वरः ॥ ११० ॥
अस्य वर्णत्रयस्यान्ते
　　त्वन्तःस्थानां चतुष्टयम् ।
वर्गाद्यश्चौ त्र्यस्रबिन्दु-
　　युक्पान्तोऽर्णत्रयादतः॥१११॥

महाहाटकशब्दा-
ह्यमीश्वरीत्यर्णसप्तकम् ।
आमन्त्रितं क्षमस्वेति
त्र्यर्णं पापान्तकारिणि ॥११२॥

षडर्णं पापंशब्दादि-
विमोहनिपदं ततः ।
पापं हन धुन ह्रिर्ह्रि-
र्दशार्णं पदमीदृशम् ॥ ११३ ॥

पञ्चम्यन्तं षडर्णं स्या-
द्रुद्रशक्तिवशादिति ।
तत एकाक्षरं यत्त-
द्विसर्गब्रह्म कीर्तितम् ॥ ११४ ॥

तदनच्कतकारेण
सहैकीभावतः पठेत् ।
रन्ध्राब्धिवर्णा विद्येयं
दीक्षाविद्येति कीर्तिता ॥११५॥

मायार्णश्च परे ब्रह्मे
चतुर्विद्ये पदत्रयम् ।
अष्टार्णमथ पञ्चार्णं
योगधारिणिसंज्ञितम् ॥११६॥
आत्मान्तरात्मपरमा-
त्मरूपं च पदत्रयम् ।
एकारान्तं बोधनस्थं
दशार्णं परिकीर्तितम् ॥११७॥
रुद्रशक्तीति वेदार्णं
स्याद्रुद्रदयितेऽथ मे ।
पापं दहदहेत्येषा
द्वादशार्णा चतुष्पदी ॥११८॥
सौम्ये सदाशिवे युग्मं
षट्कं बिन्द्विषुसावहा ।
सार्धवर्णचतुष्कं त-
दित्येषा समयापहा ॥११९॥

विद्या सार्धार्णखशर-
संख्या सा पारमेश्वरी ।

पदपञ्चकस्यैव वर्णविभागमपि आह पञ्चे-
त्यादि । रन्ध्रेति नव । खपञ्चार्णेति पञ्चाश-
द्वर्णाः, एवं ओं ह्रीं हूँ बोधनि ओं ह्रीं हूँ शि-
वसद्भावजननि स्वाहा । अनुत्तरः अ, इच्छा
इ । घान्तः ङ । त्रयोदशः स्वर ओ । अन्तःस्था
यरलवाः । वर्गाद्यः अ । अश्वो ण । त्र्यस्रं ए
बिन्दुयुक् पान्तः फ, एवं फें । विसर्गब्रह्म स,
रन्ध्राब्धीति एकान्नपञ्चाशत् । एवं अइङोयर-
लवअणफें महाहाटकेश्वरि क्षमस्व पापान्त-
कारिणि पापविमोहनि पापं हन हन धुन धुन
रुद्रशक्तिवशात् सत् । मायार्णं ह्रीं । एकारान्तं
बोधनस्यमिति तेन आत्मे अन्तरात्मे परमात्मे
इति। चतुष्पदीति दह दहेति एकमेव हि पदम्।
युग्मं पदयोः । षट्कं वर्णानाम् । बिन्दुः हूँ । इषुः
फट् । सावहा स्वाहा । खशरेति पञ्चाशत् । सा-
र्धार्णट् । एवं ह्रीं परे ब्रह्मे चतुर्विद्ये योगधारिणि
आत्मे अन्तरात्मे परमात्मे रुद्रशक्तिरुद्रदयिते मे
पापं दह दह सौम्ये सदाशिवे हूँ फट् स्वाहा॥

एतच्च अस्माकं गुरुभिरुपदिष्टमित्याह

एतद्विद्यात्रयं श्रीम-
द्भूतिराजो न्यरूपयत् ॥१२०॥
यः साक्षादभजच्छ्रीमा-
ञ्श्रीकण्ठो मानुषीं तनुम् ।

ननु इह मन्त्राणां स्वरूपं दर्शितं, वीर्यं पुनः कस्मात् न उक्तमित्याशङ्क्य आह

अत्र वीर्यं पुरैवोक्तं
सर्वत्रानुसरेद्गुरुः ॥ १२१ ॥
अर्थबीजप्रवेशान्त-
रुच्चाराद्यनुसारतः ।
नहि तत्किंचनाप्यस्ति
यत्पुरा न निरूपितम् ॥१२२॥
निष्फला पुनरुक्तिस्तु
नास्मभ्यं जातु रोचते ।

ननु अनेकप्रकारं हि तद्वीर्यं, तत् केन प्रकारेण एतदित्याशङ्क्य आह अर्थेत्यादि ॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

इत्येवं मन्त्रविद्यादि-
स्वरूपमुपवर्णितम् ॥ १२३ ॥

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरूपदेशासादितमान्त्रस्वरूपपरिवृत्तः ।
एतज्जयरथनामा निरणैषीदाह्निकं त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मन्त्रादिप्रकाशनं नाम त्रिंश-
माह्निकम् ॥ ३० ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकत्रिंशमाह्निकम् ।

विद्यामायाप्रकृतित्रिप्रकृतिकमध्वसप्तकारमिदम् ।
विश्वत्रिशूलमभितो विकासयञ्जयति कौशिकः शंभुः ॥

इदानीं तात्पर्यतो मण्डलस्वरूपं वक्तुमुपक्रमते

अथ मण्डलसद्भावः
संक्षेपेणाभिधीयते ।

तत्र तावत् चतुरस्रसिद्धिमाह

साधयित्वा दिशं पूर्वां
सूत्रमास्फालयेत्समम् ॥ १ ॥
तदर्धयित्वा मध्यप्राक्-
प्रतीचीष्वङ्कयेत्पुनः ।

ततोऽप्यर्धतदर्धार्ध-
मानतः पूर्वपश्चिमौ ॥ २ ॥
अङ्कयेत्तावता दद्यात्
सूत्रेण भ्रमयुग्मकम् ।
मत्स्यसन्धिद्वयं त्वेवं
दक्षिणोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥
तन्मध्ये पातयेत्सूत्रं
दक्षिणोत्तरसिद्धये ।
यदि वा प्राकपराक्तुल्य-
सूत्रेणोत्तरदक्षिणे ॥ ४ ॥
अङ्कयेदपरादङ्कात्
पूर्वादपि तथैव ते ।
मत्स्यमध्ये क्षिपेत्सूत्र-
मायतं दक्षिणोत्तरे ॥ ५ ॥
मतक्षेत्रार्धमानेन
मध्याद्दिक्ष्वङ्कयेत्ततः ।
सूत्राभ्यां दिग्द्वयोत्थाभ्यां
मत्स्यः स्यात्प्रतिकोणगः ॥ ६ ॥

मत्स्येषु वेदाः सूत्राणी-
त्येवं स्याच्चतुरस्रकम् ।

विषुवच्छङ्कुच्छायादिना पूर्वामर्थात् पश्चिमां च दिशं सायं प्रातश्च साधयित्वा जिघृक्षितचतुर्हस्तादिक्षेत्रसाम्येन पूर्वपश्चिमदिगायतं सूत्रं दद्यात् । तच्च सममर्धयित्वा मध्ये पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि अङ्कयेत् रेखात्रयेण चिह्नयेदित्यर्थः । तदनन्तरमपि सकलसूत्रापेक्षया चतुर्भागात्मनोऽर्धस्य अष्टभागात्मनस्तदर्धस्य षोडशभागात्मनस्तदर्धस्य च मानमवलम्ब्य पूर्वपश्चिमावङ्कयेत् दिग्द्वये बहिर्गत्या तत्र तत्र रेखाषट्कं दद्यादित्यर्थः । ततोऽपि तावता पूर्वपश्चिमदिग्द्वयीयतत्तदर्धद्वयमानेन सूत्रेण तत्र तत्र अङ्कस्थाने वामं दक्षिणं च परिस्थाप्य क्रमेण दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च दिशि भ्रमयुग्मं दद्यात् येन तत्र काकपक्षाकृति मत्स्यसन्धिद्वयं स्यात् । तस्य मत्स्यसन्धिद्वयस्य मध्ये च पातितेन दक्षिणोत्तरायतेन सूत्रेण तद्दिग्द्वयसिद्धिः । यद्वेति अत्रैव पक्षान्तरोपक्रमः । प्राक्प-

राक्तुल्येति सकलेनेत्यर्थः। अपरादङ्कात् पूर्वादपीति अनेन अङ्केन सर्वशेषत्वेन शिक्षाया वचनम्। तथैवेति अनन्तरोक्तवत्। एवंच मध्यमधिकृत्य दिक्चतुष्टयसिद्धिनिमित्तभूतं सूत्रद्वयं चतुर्हस्तादिरूपतया अभिमतस्य क्षेत्रस्य अर्धमानेन दिक्षु अङ्कयेत् सर्वतः साम्यमुत्पादयितुं तत्र रेखाचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः। ततो दिक्चतुष्टयगतेभ्योऽङ्केभ्यश्च दिग्द्वयोत्थाभ्यां सूत्राभ्यां प्रतिकोणगो मत्स्यः स्यात् यथा पूर्वदक्षिणाभ्यामाग्नेये, पूर्वोत्तराभ्यामैशाने, पश्चिमदक्षिणाभ्यां नैर्ऋते, पश्चिमोत्तराभ्यां वायव्ये चेति। तेषु च प्रतिकोणगेषु चतुर्षु मत्स्येषु वेदाश्चत्वारि सूत्राणि दद्यादिति चतुरस्रसिद्धिः॥

ननु प्रतिशास्त्रमनेकानि मण्डलानि सन्ति, इह पुनः केषां सद्भावोऽभिधीयते इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य स्वशास्त्राधिकारेण एषामानैक्येऽपि प्रधानभूतप्रतिनियतमण्डलाश्रयेण बहुप्रकारमुक्तानां शूलवर्तनानां कारणभूतं

'प्रधाने हि कृतो यत्नः फलवान् भवति।'

इत्याशयेन श्रीत्रिकसद्भावदर्शितं त्रित्रिशूलं मण्डलं प्रथमं वक्तुं प्रतिजानीते

एकस्मात्प्रभृति प्रोक्तं
शतान्तं मण्डलं यतः ॥ ७ ॥
सिद्धातन्त्रे मण्डलानां
शतं तत्पीठ उच्यते ।
यत्तन्मध्यगतं मुख्यं
मण्डलानां त्रयं स्मृतम् ॥ ८ ॥
मध्यशूलं त्रित्रिशूलं
नवशूलमिति स्फुटम् ।
तत्र शूलविधानं य-
दुक्तं भेदैरनन्तकैः ॥ ९ ॥
तद्योनि मण्डलं ब्रूमः
सद्भावक्रमदर्शितम् ।

तत्पीठ इति मण्डलपीठे । तन्मध्येति तच्छब्देन मण्डलशतपरामर्शः । उक्तमिति अर्थात् सिद्धातन्त्रे एव । यदुक्तम्

'अधुना मण्डलं पीठं कथ्यमानं शृणु प्रिये ।
मण्डलानां शतं प्रोक्तं सिद्धातन्त्रे वरानने ॥

तेषां नामानि वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसा ।
मण्डलानां वरारोहे शतं यावदनुक्रमात् ॥'

इति उपक्रम्य

'हाहारावं घनं रुद्धं सामयं चित्रकण्टकम् ।'

इत्यादि

'मध्यशूलं त्रित्रिशूलं नवशूलं तथैव च ॥'

इति मध्यम्

'अश्वमेधसमायुक्तं मण्डलानां शतं मतम् ।'

इत्यन्तम् ॥

तदेव आह

वेदाश्रिते चतुर्हस्ते
त्रिभागं सर्वतस्त्यजेत् ॥ १० ॥
भागैः षोडशभिः सर्वं
तत्तत्क्षेत्रं विभाजयेत् ।

चतुर्हस्ते इति षण्णवत्यङ्गुलात्मनि। त्रिभागमिति द्वात्रिंशदङ्गुलानि। सर्वत इति चतुर्दिक्कम्, तेन प्रतिदिक्कं षोडश षोडश अङ्गुलानि त्यजेत् द्वाराद्यर्थमवस्थापयेदित्यर्थः। तत् तस्मात् त्रिभागस्य त्यागात् हेतोस्तदवशिष्टं वक्ष्यमाणत्रित्रिशूलवर्तनोपयोगि सर्वं क्षेत्रं षोडशभिर्भागैर्वि-

भजेत् चतुरङ्गुलानि षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं कोष्ठकानि कार्याणीत्यर्थः । समस्ते हि क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते षट्सप्तत्यधिकं शतपञ्चकं कोष्ठकानि भवन्ति यतः प्रतिदिक्कं द्वाराद्यर्थं भागचतुष्टयस्य त्यागात् विंशत्यधिकं शतत्रयं कोष्ठकानि अवशिष्यन्ते इति तात्पर्यार्थः ॥

तत्र त्रिशूलवर्तनामेव कर्तुमुपक्रमते

ब्रह्मसूत्रद्वयस्याथ
मध्यं ब्रह्मपदं स्फुटम् ॥ ११ ॥
कृत्वावधिं ततो लक्ष्यं
चतुर्थं सूत्रमादितः ।
ततस्तिर्यग्व्रजेत् सूत्रं
चतुर्थं तदनन्तरे ॥ १२ ॥
कोष्ठे चेन्दुद्वयं कुर्या-
द्बहिर्भागार्धभागतः ।
तयोर्लग्नं ब्रह्मसूत्रा-
त्तृतीये मर्मणि स्थितम् ॥१३॥

कोष्ठकार्धेऽपरं चेति
युग्ममन्तर्मुखं भवेत् ।
ब्रह्मसूत्राद्द्वितीयस्मिन्
हस्ते मर्मणि निश्चलम् ॥ १४॥
कृत्वा पूर्णेन्दुयुगलं
वर्तयेत विचक्षणः ।
ब्रह्मसूत्रगतात् षष्ठात्
तिर्यग्भागात्तृतीयके ॥ १५ ॥
कृत्वार्धकोष्ठके सूत्रं
पूर्णचन्द्राग्रलम्बितम् ।
भ्रमयेदुन्मुखं खण्ड-
चन्द्रयुग्वह्निभागगम् ॥ १६ ॥
तिर्यग्भागद्वयं त्यक्त्वा
खण्डेन्दोः पश्चिमात्ततः ।
कोणं यावत्तथा स्याच्च
कुर्यात् खण्डं भ्रमद्वयम् ॥१७॥
सुतीक्ष्णकुटिलाग्रं त-
देकं शृङ्गं प्रजायते ।

द्वितीयस्मिन्नपि प्रोक्तः
श्रृङ्ग एष विधिः स्फुटः ॥१८॥
मध्यश्रृङ्गेऽथ कर्तव्ये
तृतीये ऊर्ध्वकोष्ठके ।
चतुर्थार्धे च चन्द्रार्ध-
द्वयमन्तर्मुखं भवेत् ॥ १९ ॥
तच्च पूर्णेन्दुमेकं प्रा-
ग्वर्तितं प्राप्नुयाद्यथा ।
अन्योन्यग्रन्थियोगेन
बद्धारत्वं प्रजायते ॥ २० ॥
एवं द्वितीयपार्श्वेऽस्य
खण्डेन्दुद्वयवर्तनात् ।
मध्याभ्यां गण्डिका श्लिष्टा
पराभ्यामग्रतो नयेत् ॥ २१ ॥
सूत्रं पार्श्वद्वये येन
तीक्ष्णं स्यान्मध्यशृङ्गगम् ।
पार्श्वद्वयाधरे पश्चा-
द्ब्रह्मसूत्रं द्वितीयकम् ॥ २२ ॥

अवधानेन संग्राह्य-
माचार्येणोहवेदिना ।
भवेत्पश्चान्मुखो मन्त्री
तस्मिंश्च ब्रह्मसूत्रके ॥ २३ ॥
मध्यशृङ्गं वर्जयित्वा
सर्वः पूर्वोदितो विधिः ।

तत इति अवधितया कृतात् ब्रह्मपदादारभ्येत्यर्थः । सूत्रमिति नतु कोष्ठकम् । आदित इति ऊर्ध्वक्रमेण । तत इति लक्ष्यीकृतात् चतुर्थात् सूत्रात् । तिर्यगिति पार्श्वगत्या । तदनन्तरे इति तत्समीपवर्तिनीत्यर्थः, तेन चतुर्थसूत्रात्मनि मर्मस्थाने वामहस्तं निवेश्य ब्रह्मसूत्रापेक्षया चतुर्थस्य तन्मर्मोपरिवर्तिनः कोष्ठकस्य अर्धादारभ्य तदधस्तनकोष्ठकं यावत् बहिः, नतु अन्तर्भागार्धभागमानमवलम्ब्य इन्दुद्वयं भ्रमगत्या कुर्यात् । ब्रह्मसूत्रात् तृतीये मर्मणि स्थितमिति तदाश्रित्य स्थितमित्यर्थः, तेन तृतीये मर्मणि दक्षिणं हस्तं निवेश्य कोष्ठके तदर्धे च वामेन हस्तेन भ्रमणादन्तर्मुखं, नतु बहिर्मुखं,

तयोः समनन्तरवर्तितयोश्चन्द्रयोः संश्लिष्टमन्यच्च चन्द्रद्वयं कुर्यात् । ब्रह्मसूत्रापेक्षयैव च द्वितीयस्मिन् मर्मणि वामहस्तं दृढं विधाय अर्थादाद्येन्दुद्वयसंलग्नमन्यदपि पूर्णं, नतु अनन्तरवर्तितेन्दुवदर्धमिन्दुयुगलं, वर्तनीयम् । तेन ब्रह्मसूत्रादूर्ध्वगत्या द्वितीयभागान्तं नयेत् येन अत्र वक्ष्यमाणक्रमेण गण्डिकासंश्लेषः स्यात् । अत एव विचक्षण इति उक्तम् । ब्रह्मसूत्रगतादिति ब्रह्मपदमवधिं कृत्वा स्थितादित्यर्थः । षष्ठात् भागादिति, सूत्रात् पुनः सप्तमात् । तृतीयके इति ऊर्ध्वगत्या । पूर्णेति पाश्चात्यद्वितीयचन्द्रापेक्षया । यत् वक्ष्यति खण्डेन्दोः पश्चिमादिति, तेन द्वितीयार्धककोष्ठकसूत्रपृष्ठे दक्षिणं हस्तं निवेश्य अन्तःस्थपूर्णचन्द्राग्रादारभ्य उन्मुखमूर्ध्वमुखं वह्न्युप[ल]क्षितत्रित्वविशिष्टभागपर्यन्तं सूत्रं भ्रमयेत् । कथमित्याह खण्डचन्द्रयुगिति खण्डचन्द्रेण युज्यते सोऽत्रास्ति तदाकारमिति यावत् । ततोऽपि तृतीयादर्धकोष्ठकात् तिर्यग्भागद्वयं त्यक्त्वा अर्थात् तद्द्वितीयभागसूत्रार्धपृष्ठे दक्षिणं हस्तं निवेश्य पश्चिमात् पुनः ख-

ण्डेन्दोरारभ्य तत्सूत्रसमनन्तरवर्तितखण्डेन्दु-प्रान्तकोटिरूपं कोणं यावच्च भ्रमयेत् येन भ्रमणं तथा खण्डचन्द्रयुक् स्यादित्येवं खण्डं, नतु पूर्णं, भ्रमद्वयं कुर्यात् येन सुतीक्ष्णकुटिलाग्रं शृङ्गं स्यात्। तत इति आद्यादिति च पाठे तु ततः पश्चिमात् खण्डेन्दोरारभ्य आद्यात् प्रथमवर्तितात् खण्डचन्द्रात् ग्रामात्पूर्वमितिवत् कोणं यावदिति व्याख्येयम्, नतु पूर्ववाक्ये चन्द्रयुगिति चन्द्रयुग्ममुत्तरत्र च पश्चिमादाद्याच्च खण्डेन्दोः खण्डं भ्रमद्वयं कुर्यादित्यादिना इन्दुद्वयस्यैव वर्तनीयतया प्रक्रान्तत्वादाद्यशब्दस्य परामर्शनीयत्वाभावादानर्थक्यात् च। एतदेव शृङ्गान्तरेऽपि अतिदिशति द्वितीयस्मिन्नित्यादिना, अत्र तु पाणिविनिवेश एव अन्यथेति विशेषः। एवं पार्श्वशृङ्गद्वयवर्तनामभिधाय मध्यशृङ्गवर्तनामपि आह मध्येत्यादि। तृतीयेति ब्रह्मसूत्रापेक्षया। ऊर्ध्वेति नतु तिर्यक्। अन्तर्मुखमिति नतु बहिर्मुखम्। तदिति अर्धचन्द्रद्वयम्। एकमिति एकमेकं, तेन पूर्णेन्दुद्वयमपीत्यर्थः। अत्रैव प्रयोजनमाह यथेत्यादि। एतदेव पार्श्वा-

न्तरेऽपि अतिदिशति एवमित्यादिना। अस्येति मध्यशृङ्गस्य। श्लिष्टेति ऊर्ध्वाधरमेलनया। नयेदिति क्षेत्रान्तम् । एवं पूर्वक्षेत्रे वर्तनामभिधाय परत्रापि वक्तुमुपक्रमते पार्श्वेत्यादिना । द्वितीयकमिति अपरार्धगतत्वात्। ऊहवेदिनेति अतिदेशाद्यर्थावधारणनैपुण्यात् । एवंच अनेन किं कार्यमित्याह भवेदित्यादि । मध्यशृङ्गं वर्जयित्वेति तत्स्थाने दण्डस्य वर्तयिष्यमाणत्वात् ॥

इदानीं दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः शृङ्गवर्तनामाह

ततो यदुन्मुखं खण्ड-
　　चन्द्रयुग्मं पुरोदितम् ॥ २४ ॥
ततो द्वयेन कर्तव्या
　　गण्डिकान्तःसुसंगता ।
द्वयेनाग्रगसूत्राभ्यां
　　मध्यशृङ्गद्वयं भवेत् ॥ २५ ॥

पुरेति पूर्वंशूलवर्तनावसरे। सुसङ्गतेति पार्श्वशृङ्गयोः ॥ २५ ॥

एवमत्र त्रिशूलत्रयं वर्तयित्वा तदधोवर्ति पद्माद्यपि वर्तयितुमाह

अधो भागविवृद्ध्यास्य
पद्मं वृत्तचतुष्टयम् ।
ततश्चक्रं षोडशारं
द्वादशारं द्विधाथ तत् ॥ २६ ॥
मध्ये कुलेश्वरीस्थानं
व्योम वा तिलकं च वा ।
पद्मं वाथ षडरं वा
वियद्द्वादशकं च वा ॥ २७ ॥
त्रित्रिशूलेऽत्र सप्तारे
श्लिष्टमात्रेण मध्यतः ।
पद्मानामथ चक्राणां
व्योम्नां वा सप्तकं भवेत् ॥२८॥
मिश्रितं वाथ संकीर्णं
समासव्यासभेदतः ।

अधोऽस्येति शूलस्य, दण्डस्य तु उपरिष्टात् । तस्य हि अध एव अवस्थानमुचितम् । अत एव एषां शूलेन अन्तराच्छादनम्, एभिस्तु दण्डस्येति । अत एव उक्तं

'.......... पञ्च तद्भागाः पद्मपीठतिरोहिताः ।'

इति । भागवृद्ध्येति एकद्व्यादिक्रमेण । द्विधा तदिति चतुर्विंशत्यरम् , तेन आदौ द्वादशारं, ततः षोडशार चतुर्विंशत्यरं चेति । तिलकमिति बिन्दुमात्रकम् । श्लिष्टमात्रेणेति नतु आच्छादकत्वेन । वाशब्दो विकल्पे । सङ्करोऽत्र समस्तत्वे पद्मचक्रव्योम्नां व्यस्तत्वे वा पद्मचक्रयोः पद्मव्योम्नोश्चक्रव्योम्नोर्वा एकस्मिन्नरे । स्थितिमिश्रत्वं तु पृथगरेषु अवस्थानम् । तेन एकस्मादारभ्य षड्यावत् द्विकेषु परत्र तदेककेषु षट् प्रकाराः । एवं त्रिकाणामेककैः सह षडेव । एवं द्विकानामपि त्रिकैः सह षट् । त्रयाणां मिश्रतायामेकस्य पञ्चधा स्थितावेकत्र त्रिकं एकत्र द्विकं पञ्चसु एकका-नीति एकः, एकत्र एककमेकत्र त्रिकं पञ्चसु द्विकानीति द्वितीयः, एकत्र एककं एकत्र द्विकं पञ्चसु त्रिकाणीति तृतीय इति त्रयः । चतुर्धा स्थितौ तु एकत्र त्रिकं द्वयोर्द्विके चतुर्षु एककानीति एकः, एकत्र द्विकं द्वयोस्त्रिके चतुर्षु एककानीति द्वितीयः, एकत्र एककं द्वयोर्द्विके चतुर्षु त्रिकाणीति तृतीयः, एकत्र एककं द्वयोस्त्रिकं चतुर्षु द्विकानीति चतुर्थः, एकत्र त्रिकं

द्वयोरेकके चतुर्षु द्विकानीति पञ्चमः, एकत्र द्विकं द्वयोरेकके चतुर्षु त्रिकाणीति षष्ठ इति षट्। त्रिधा स्थितौ तु द्वयोर्द्विके द्वयोस्त्रिके त्रिषु एककानीति एकः, द्वयोर्द्विके द्वयोरेकके त्रिषु त्रिकाणीति द्वितीयः, द्वयोस्त्रिके द्वयोरेकके त्रिषु द्विकानीति तृतीयः इति त्रयः। द्वयोस्त्रिधा स्थितौ तु एकत्र एककं त्रिषु द्विकानि त्रिषु त्रिकाणीति एकः, एकत्र द्विकं त्रिषु एककानि त्रिषु त्रिकाणीति द्वितीयः, एकत्र त्रिकं त्रिषु द्विकानि त्रिषु एककानीति तृतीयः इति त्रय एवेत्येवं त्रयस्त्रिंशत्। आदौ पद्मं, तदनु चक्रम्; आदौ वा चक्रं, तदनु पद्ममित्यादिरूपेण क्रम-व्यत्ययादिना संकरादौ द्विकान्येव अरासप्तके मिश्रीक्रियन्ते इति विशेषाभिधानेऽनेकप्रकार-प्रसङ्गादेकः प्रकारः। एवं त्रिकाणामपि क्रम-व्यत्ययेन संकीर्णतायामेक इति पञ्चत्रिंशत्। एषामेव अरासप्तके स्थितिनैयत्येन सप्तभिर्गु-णने पञ्चचत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भवति। केव-लानि पद्मानि चक्राणि व्योमानि वा सर्वत्रेति त्रयः प्रकाराः, त्रयमपि सर्वत्र चेत्येकः, द्विकान्यपि

सर्वत्रेति प्रकारोऽपि विशेषाभिधानेऽनेकप्रकार-प्रसङ्गात् द्विकत्वसामान्यादेक एवेत्यमिश्रभेदा अरासप्तकेऽपि एकरूपत्वात् विशेषाभावात् पञ्चेति सार्धं शतद्वयम् । एषु च प्रकारेषु त्रिकादीनां क्रमव्यत्ययादिना संकरे त्रिकद्विकैकानां च मिश्रतायामनेकप्रकारोदयादानन्त्यमिति न तत्परिगणनम् ॥

इदानीं सर्वतोऽवस्थापितं त्रिभागरूपं क्षेत्रं ग्रहीतुमाह

ततः क्षेत्रार्धमानेन
क्षेत्रं तत्राधिकं क्षिपेत् ॥ २९ ॥

ततस्त्रिशूलपद्मचक्रादिवर्तनानन्तरं तत्र षोडशभागविभक्ते चतुःषष्ट्यङ्गुलात्मनि परिगृहीते क्षेत्रे अधिकं क्षेत्रं क्षिपेत् चिकीर्षितदण्डद्वारादिवर्तनार्थं गृह्णीयादित्यर्थः । ननु अधिकं नाम अत्र किं प्राक् सर्वतस्त्यक्तक्षेत्राभिप्रायेणैव विवक्षितमुत अन्यथापीत्याशङ्क्य आह क्षेत्रार्धमानेनेति त्रिशूलादिवर्तनार्थं परिगृहीतस्य क्षेत्रस्य द्वात्रिंशदङ्गुलात्मकं भागाष्टकरूपं यदर्धं,

तन्मानेनेत्यर्थः । तेन प्रतिदिक्कं षोडशाङ्गुलाश्च-त्वारो भागाश्च भवन्तीति भावः ॥ २९ ॥

एवमधिके क्षेत्रे क्षिप्ते किं कार्यमित्याह

तत्र दण्डः स्मृतो भागः
षडरामलसारकः ।
सुतीक्ष्णाग्रः सुरक्ताभः
क्षणादावेशकारकः ॥ ३० ॥
या सा कुण्डलिनी देवी
तरङ्गाख्या महोर्मिणी ।
सा षडश्रेण कन्दाख्ये
स्थिता षड्देवतात्मिका ॥३१॥
अष्टभागैश्च विस्तीर्णो
दीर्घश्चापि तदर्धतः ।
ततो द्वाराणि कार्याणि
चित्रवर्तनया क्रमात् ॥ ३२ ॥

भाग इति आयामात् दण्डामलसारयोरित्येव व्याप्तिमाह या सेत्यादि । षडश्रेणेति उपलक्षिते । षड्देवतात्मिकेति । यदुक्तं

'हाहारावा महारावा घोरघोषा भयंकरी ।
फेङ्कारिणी महाज्वाला कन्दे षड्रसलम्पटाः ॥'

इति । अष्टभागैरिति भागशब्दोऽङ्गुलवचनः, तेन द्वाभ्यां भागाभ्यामित्यर्थः । विस्तीर्ण इति अर्थादमलसारकः । तदर्धत इति चतुर्भिरङ्गुलैः । तत इति दण्डवर्तनानन्तरम् ॥३२॥

चित्रामेव वर्तनां दर्शयति

वेदाश्रायतरूपाणि
यदिवा वृत्तमात्रतः ।

दण्डद्वारवर्तना च अग्रत एव भविष्यतीति न इह विभज्य व्याख्यातम् ॥

इदानीं शृङ्गवर्तनामेव भेदमुखेन निर्दिशति

स्पष्टशृङ्गमथो कुर्या-
द्यदिवा वैपरीत्यतः ॥ ३३ ॥
उन्मुखं चन्द्रयुग्मं वा
भङ्क्त्वा कुर्याच्चतुष्टयम् ।
कुटिलो मध्यतः स्पष्टो-
ऽधोमुखः पार्श्वगः स्थितः॥३४॥

उत्तानोऽर्धोऽसमः पूर्णः
श्लिष्टो ग्रन्थिगतस्तथा ।
चन्द्रस्येत्थं द्वादशधा
वर्तना भ्रमभेदिनी ॥ ३५ ॥
अन्तर्बहिर्मुखत्वेन
सा पुनर्द्विविधा मता ।

स्पष्टश्रृङ्गमिति मध्यश्रृङ्गवत् पूर्वदिगाभिमुख्येन भागत्रयेण वर्तितम् । वैपरीत्यत इति प्रागिव अस्पष्टम् । उन्मुखं चन्द्रयुग्ममिति चतुर्थमर्मसंलग्नतया वर्तितम् । भङ्क्त्वेति द्विधा विधाय । चतुष्टयमिति अर्थात् चन्द्राणाम् । मध्यतः कुटिल इति अन्तरपि अर्धचन्द्राकारः । मध्यतः स्पष्ट इति प्राग्वर्तिताकार एव । मध्यत इति काकाक्षिवत् । अधोमुख इति बहिः कथंचिल्लम्बमानार्धचन्द्राग्र इत्यर्थः । पार्श्वग इति स्पष्टश्रृङ्गवत् दक्षिणोत्तराभिमुख्येन वर्तितः । उत्तान इति ऊर्ध्वमुखः । अर्धोऽसम इति अर्धेन असम एकचन्द्रात्मा रेखाप्रायः । पूर्ण इति वैलक्षण्यात् । श्लिष्ट इति मूलारप्रभृति अन्योन्यासङ्गेन

वर्तितः । ग्रन्थिगत इति अर्धचन्द्रप्रान्तकोटिसं-
श्लेषेणैव वर्तितः । सेति द्वादशधा वर्तना ॥

एषामपि भेदानां यदि भेदः क्रियते, तत्
मण्डलानामनन्तो भेदोदय इत्याह

तद्भेदान्मण्डलानां स्या-
दसङ्ख्यो भेदविस्तरः ॥ ३६ ॥
पीठवीथीबहिर्भूमि-
कण्ठकर्णकपोलतः ।
शोभोपशोभासंभेदा-
द्गुणरेखाविकल्पतः ॥ ३७ ॥
स्वस्तिकद्वितयाद्यष्ट-
तयापर्यन्तभेदतः ।
भावाभावविकल्पेन
मण्डलानामनन्तता ॥ ३८ ॥
ततो रजांसि देयानि
यथाशोभानुसारतः ।
सिन्दूरं राजवर्तं च
खटिका च सितोत्तमा ॥ ३९ ॥

उत्तमानि रजांसीह
देवतात्रययोगतः ।
परा चन्द्रसमप्रख्या
रक्ता देवी परापरा ॥ ४० ॥
अपरा सा परा काली
भीषणा चण्डयोगिनी ।

तथाहि प्राग्व्याकृते प्रथमप्रकारषट्के एव सरूपाणामेव द्विकानां सरूपैरेव एककैर्मिश्रणे पद्मचक्रयोरेकस्मादरादारभ्य षट्कं यावत् परत्र पद्मेन चक्रेण व्योम्ना वा सहस्थितावष्टादश । एवं पद्मव्योम्नोरष्टादश, चक्रव्योम्नोश्च अष्टादशेति चतुष्पञ्चाशत् प्रकाराः । एषामरासप्तकनैयत्येन सप्तभिर्गुणने अष्टसप्तत्यधिकं शतत्रयं जायते । तेषामपि द्वारभेदात् द्वाभ्यां गुणने षट्पञ्चाशदधिकानि सप्त शतानि जायन्ते । तेषामपि चन्द्रभेदात् चतुर्विंशत्या गुणने चतुश्चत्वारिंशदधिकशतोपेतानि अष्टादश सहस्राणि । तेषामपि पीठभावाभावाभ्यामष्टाशीत्यधिकशतद्वयोपेतानि षट्त्रिंशत् सहस्राणि । तेषामपि वी-

थीभावाभावाभ्यां षट्सप्तत्यधिकशतपञ्चकोपेतानि द्वासप्ततिः सहस्राणि,—इत्येवं त्रिकल्पान्तरैस्तिस्रः कोटय एकसप्ततिर्लक्षाणि अष्टपञ्चाशत् सहस्राणि द्वादशाधिकानि नव शतानि च जायन्ते । अत्रैव च एकत्र पद्मचक्रे, एकत्र पद्मव्योमनी, एकत्र चक्रव्योमनी, एकत्र पद्मम्, एकत्र चक्रं, परत्र व्योमेत्यादिना समस्तव्यस्तविरूपद्विकैकमिश्रणेन उत्पन्नभेदानामरानैयत्यादिना समनन्तरोक्तवत् सप्तादिभिर्गुणने अनेकप्रकारोदयः, प्रभेदान्तराणां तु तथा गुणने कियती संख्येति कष्टश्रीधर एव प्रष्टव्यः । तत इति द्वारवर्तनानन्तरम् । कालीति कृष्णापि ॥

अत एव अस्य इयत् माहात्म्यमित्याह

दृष्ट्वैतन्मण्डलं देव्यः
　　सर्वा नृत्यन्ति सर्वदा ॥ ४१ ॥
अनर्चितेऽप्यदीक्षेण
　　दृष्टे दीक्ष्येत मातृभिः ।

एवं मण्डलानन्ततामुपपाद्य प्रसङ्गात् रजोदानादि निरूप्य अनन्तभेदत्वेऽपि त्रिशूलस्यै-

व इह प्राधान्यात् तदाश्रयेण मुख्यान् भेदान् संक्षेपतः परिगणयति

किंवातिबहुनोक्तेन
त्रित्रिशूलारसप्तकाः ॥ ४२ ॥
शूलयागाः षट् सहस्रा-
ण्येवं सार्धशतद्वयम् ।

यद्वा किमनेन मण्डलानन्त्यप्रतिपादनेन

'त्रित्रिशूलेऽत्र सप्तारे..................।' (३१।२८)

इत्यादिना उपक्षिप्तं प्रकाराणां सार्धं शतद्वयमेवमुक्तदिशा अर्धसप्तकावलम्बनेन चन्द्रभेदात् चतुर्विंशत्या संगुण्य षट् सहस्राणि शूलयागा इति वाक्यार्थः ।

'शूलानि स्युः षट् सहस्राण्यूनं सार्धशतद्वयात् ।'

इति ऊनमिति ऊना इति वा अपपाठ एव अनन्वितत्वात् तृतीयास्थाने पञ्चम्यनुपपत्तेः । किंच अत्र सार्धं शतद्वयं गुण्यम्, अरासप्तकावलम्बनलब्धाश्चन्द्रभेदाश्चतुर्विंशतिर्गुणकाः, गुणितराशिश्च षट् सहस्राणि । तदेतदूनपदपाठे गुण्याकथनात् निर्मूलतामियात् । नहि

अत्र गुण्यं किंचित् प्रागपि उक्तमस्तीति आस्तामेतत् । प्रायश्च अयं श्लोकः

'ततो रजांसि देयानि················ ।' (३९ श्लो०)

इत्यतः पूर्वं न्याय्यो येन सर्वं सङ्गतं स्यात् ॥

ननु एवं माहात्म्यमस्य कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

या सा देवी परा शक्तिः
　प्राणवाहा व्यवस्थिता ॥ ४३ ॥
विश्रान्तः कुण्डलाकारा
　सा साक्षादत्र वर्तिता ।
तत्त्वानि तत्त्वदेव्यश्च
　विश्वमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥

एतदेव अंशतो दर्शयति

अत्रोर्ध्वे तन्तुमात्रेण
　तिस्रः शूलारगाः स्थिताः ।
आसनत्वेन चेच्छाद्या
　भोगमोक्षप्रसाधिकाः ॥ ४५ ॥

तास्तु मोक्षैककामस्य
शूलाराविद्धमध्यकाः ।
तस्मादेनं महायागं
महाविभवविस्तरैः ॥ ४६ ॥
पूजयेद्भूतिकामो वा
मोक्षकामोऽपिवा बुधः ।
अस्य दर्शनमात्रेण
भूतवेतालगुह्यकाः ॥ ४७ ॥
पलायन्ते दश दिशः
शिवः साक्षात्प्रसीदति ।
मन्दशक्तिबलाविद्धोऽ-
प्येतन्मण्डलपूजनात् ॥ ४८ ॥
सततं मासषट्केन
त्रिकज्ञानं समश्नुते ।
यत्प्राप्य हेयोपादेयं
स्वयमेव विचार्य सः ॥ ४९ ॥

देहान्ते स्याद्भैरवात्मा
　　सिद्धिकामोऽथ सिद्ध्यति ।

तन्तुमात्रेणेति विकस्वरेण रूपेणेत्यर्थः । तुर-वधारणे, तेन ता एव इच्छाद्या इत्यर्थः । शूलारा-विद्धमध्यका इति औन्मनसपद्मत्रयरूपा इति यावत् । तदुक्तं प्राक्

'एता एव तु गलिते भेदप्रसरे क्रमशो विकासमायान्त्यः ।
अन्योन्यासंकीर्णास्त्वरात्रयं गलितभेदिकास्तु ततः ॥
पद्मत्रय्यौन्मनसी तदिदं स्यादासनत्वेन ।' (१५।३४१)

इति । तस्मादिति परशक्त्यधिष्ठानादेर्हेतोः ॥

न केवलमस्य एवं माहात्म्यं, यावदेतद-भिज्ञस्यापीत्याह

मण्डलस्यास्य यो व्याप्तिं
　　देवतान्यासमेव च ॥ ५० ॥
वर्तनां च विजानाति
　　स गुरुस्त्रिकशासने ।
तस्य पादरजो मूर्ध्नि
　　धार्यं शिवसमीहिना ॥ ५१ ॥

अत्र सृष्टिस्थितिध्वंसान्
क्रमात् त्रीनपि पूजयेत् ।
तुर्यं तु मध्यतो यद्वा
सर्वेषु परिपूरकम् ॥ ५२ ॥

अत्रेति त्रिशूलत्रये । मध्यत इति कुलेश्वरीस्थाने । सर्वेष्विति त्रिष्वपि क्रमेषु ॥ ५२ ॥

एतदतिदेशद्वारकमेव यागान्तरमाह

चतुस्त्रिशूलं वा गुप्त-
दण्डं यागं समाचरेत् ।
तत्र तत् पूजयेत्सम्यक्
स्फुटं क्रमचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

गुप्तदण्डमिति तत्स्थाने हि अस्य मध्यशृङ्गं भवेदिति भावः । अस्य च इयानेव पूर्वस्मात् विशेषः ॥ ५३ ॥

एतच्च अस्मत्कथितमागमान्तरेष्वपि उक्तमित्याह

इत्येतत्कथितं गुप्ते
षडर्धहृदये परे ।

षट्के प्रोक्तं सूचितं श्री-
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ५४ ॥
अग्रतः सूत्रयित्वा तु
मण्डलं सर्वकामदम् ।
महाशूलसमोपेतं
पद्मचक्रादिभूषितम् ॥ ५५ ॥
द्वारे द्वारे लिखेच्छूलं
वर्जयित्वा तु पश्चिमम् ।
कोणेष्वपिच वा कार्यं
महाशूलं द्रुमान्वितम् ॥ ५६ ॥
अमृताम्भोभवारीणां
शूलाग्रे तु त्रिकं त्रिकम् ।
शूल इत्थं प्रकर्तव्य-
मष्टधा तत् त्रिधापिवा ॥५७॥
एवं संसूचितं दिव्यं
खेचरीणां पुरं त्विति ।

गुप्ते रहस्यरूपे शास्त्रे। षडर्धहृदये इति त्रिक-हृदये। सूचितमिति नतु साक्षादुक्तम्। तत्रत्य-मेव ग्रन्थमाह अग्रत इत्यादि। पश्चिमं वर्जयि-त्वेति पूजाधिकरणतया यदस्ति

'पश्चिमं विवृतं कार्यम्......................।'

इति। अमृताम्भोभवारीणामिति अमृता-म्भोभवश्चन्द्रः, तस्य अरीणां पद्मानामित्यर्थः। अष्टधेति त्रिधेति चतुरेकशूलाभिप्रायेण ॥

न केवलमेतदत्रैव उक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

स्थानान्तरेऽपि कथितं
श्रीसिद्धातन्त्रशासने ॥ ५८ ॥

एतदेव आह

कजं मध्ये तदर्धेन
शूलशृङ्गाणि तानि तु।
शूलाङ्कं मण्डलं कल्प्यं
कमलाङ्कं च पूरणे ॥ ५९ ॥

एवं श्रीत्रिकसद्भावोक्तं शूलाब्जविन्यास-मभिधाय, शास्त्रान्तरानिरूपितमपि अभिधातु-मुपक्रमते

अथ शूलाब्जविन्यासः
श्रीपूर्वे त्रिशिरोमते ।
सिद्धातन्त्रे त्रिककुले
देव्यायामलमालयोः ॥ ६० ॥

यथोक्तः सारशास्त्रे च
तन्त्रसद्भावगुह्ययोः ।
तथा प्रदर्श्यते स्पष्टं
यद्यप्युक्तक्रमाद्गतः ॥ ६१ ॥

यद्यपि उक्तगत्यैव गतार्थः शूलविन्यासः, तथापि सांप्रतं श्रीपूर्वशास्त्रादौ यथा किंचिद्विशेषकप्रयोजकीकारेण उक्तः, तथा तेनैव प्रकारेण स्पष्टं प्रदर्श्यते हृदयङ्गमतया अभिधीयते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्र प्राधान्यात् प्रथमं श्रीपूर्वशास्त्रोक्तमेव दर्शयति

वेदाश्रिते त्रिहस्ते प्राक्
पूर्वमर्धं विभाजयेत् ।

हस्तार्धं सर्वतस्त्यक्त्वा
पूर्वोदग्याम्यदिग्गतम् ॥ ६२ ॥
त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैरूर्ध्वै-
स्तिर्यक् चाष्टद्विधात्मकैः ।
द्वौ द्वौ भागौ परित्यज्य
पुनर्दक्षिणसौम्यगौ ॥ ६३ ॥

प्राक् त्रिहस्ते इति अनन्तरं हि द्वारार्थं हस्तस्य प्रक्षेपात् चतुर्हस्ता भविष्यतीति अभिप्रायः, तेन एतत् त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैरिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वात्रिंशद्धा विभजेदिति सिद्धम्। एवमतोपि पूर्वादिदिक्त्रयात् द्वादश द्वादश अङ्गुलानि त्यक्त्वा पूर्वमर्धमूर्ध्वगत्या अष्टभिस्त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैः पार्श्वगत्या च षोडशभिर्विभजेत् । एवं विभक्तात् पूर्वस्मादर्धात् पुनरपि दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः पङ्क्तिक्रमेण अन्तगतौ द्वौ द्वौ भागौ त्यजेत् येन पार्श्वगत्या द्वादश कोष्ठकानि अवशिष्यन्ते यदेतावतैव शूलं सिद्ध्येत् ॥ ६३ ॥

प्रथमतः पार्श्ववर्तनामाह

ब्रह्मणः पार्श्वयोर्जीवा-
　　च्चतुर्थात् पूर्वतस्तथा ।
भागार्धभागमानं तु
　　खण्डचन्द्रद्वयं द्वयम् ॥ ६४ ॥

इह ब्रह्मसूत्रवर्जं जीवशब्दवाच्यानि सूत्राणीत्युभयोरपि पार्श्वयोर्ब्रह्मसूत्रादारभ्य यत् चतुर्थं जीवसूत्रं, ततः पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि तथा यत् चतुर्थमेव जीवसूत्रं, ततो भागमानेन भागार्धमानेन च सूत्रेण अर्धचन्द्रद्वयं स्यात् । पार्श्वद्वयाभिप्रायेण तु द्वयं द्वयमिति वीप्सया निर्देशः ॥ ६४ ॥

कथमित्याह

तयोरन्तस्तृतीये तु
　　दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ।
जीवे खण्डेन्दुयुगलं
　　कुर्यादन्तर्भ्रमाद्बुधः ॥ ६५ ॥
तयोरपरमर्मस्थं
　　खण्डेन्दुद्वयकोटिगम् ।

बहिर्मुखं भ्रमं कुर्यात्
खण्डचन्द्रद्वयं द्वयम् ॥ ६६ ॥
तद्वद्ब्रह्मणि कुर्वीत
भागभागार्धसंमितम् ।

यतः पार्श्वगत्या चतुर्थात् जीवादारभ्यते, यत्र च भागमानत्वात् द्वितीये जीवे विश्राम्यति; तयोर्जीवयोरन्तर्मध्ये यस्तृतीयो जीवोऽर्थात् पूर्वतश्चतुर्थ एव, तत्र औचित्यात् वामं दक्षिणं वा हस्तं निवेश्य उभयोरपि पार्श्वयोरन्तः, न-तु बहिर्भ्रमात्, बुधस्तद्वर्तनाभिज्ञः खण्डचक्र-द्वयं कुर्यात् । किन्तु अर्धमानस्य खण्डचन्द्रस्य वक्ष्यमाणदृष्ट्या अयं विशेषः—यत् चतुर्थभागा-दारभ्य वर्तनेति । तयोरुभयोरपि पार्श्वयोरपर-स्मिन्नन्तःप्रवेशगत्या चतुर्थापेक्षया तृतीये म-र्मणि एकं करं निवेश्य समनन्तरवर्तितख-ण्डेन्दुद्वयाग्रकोटिसंलग्नत्वेन बहिर्मुखं, नतु अ-न्तर्मुखं, भ्रममर्थात् द्विः कुर्यात् येन उभयत्र ख-ण्डचन्द्रयोर्द्वयं द्वयं वर्तितं स्यात् । तद्वदिति उभयोरपि पार्श्वयोरपरस्मिन्नेव तृतीयापे-

क्षया द्वितीये मर्मणि एकं करं निवेश्य खण्डेन्दुद्वयकोटिगं दक्षिणोत्तरायतसूत्रसंलग्नतया अत एव अन्तर्मुखं भ्रमद्वयं कुर्यात् येन भागमानभागार्धमानं च खण्डचन्द्रयोर्द्वयं द्वयं स्यात् ॥

एवं पार्श्ववर्तनानन्तरं शृङ्गवर्तनायां कर्तव्यायां प्राधान्यात् मध्यशृङ्गवर्तनामाह

ततो द्वितीयभागान्ते
　　ब्रह्मणः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ ६७ ॥
द्वे रेखे पूर्वगे नेये
　　भागत्र्यंशशमे बुधैः ।
एकार्धेन्दूर्ध्वकोटिस्थं
　　ब्रह्मसूत्राग्रसङ्गतम् ॥ ६८ ॥
सूत्रद्वयं प्रकुर्वीत
　　मध्यशृङ्गप्रसिद्धये ।

ततोऽपि ब्रह्मसूत्रस्य द्वयोः पार्श्वयोरूर्ध्वक्रमेण यौ द्वितीयौ भागौ पूर्वगे इत्युक्ते तन्मूलात् तदन्तं यावत् बुधत्वादेव भागमानचन्द्रार्धकोटिसंश्लेषेण द्वे रेखे नेतव्ये यथा विस्तारात् भागत्र्यंशेन शाम्यतः । तेन अङ्गुलेन

विस्तीर्णा अङ्गुलत्रयेण च दीर्घा गण्डिका स्यात् । अन्यस्य गण्डिकया संश्लिष्टत्वादेकस्य अर्धभागमानस्य इन्दोरूर्ध्वकोटित आरभ्य ब्रह्मसूत्रस्य अग्रे लग्नं सूत्रद्वयं विदधीत येन मध्यशृङ्गं सिद्ध्येत् ॥

इदानीं पार्श्वशृङ्गवर्तनामभिधत्ते

तदग्रपार्श्वयोर्जीवात्
सूत्रमेकान्तरे धृतम् ॥ ६९ ॥
आदिद्वितीयखण्डेन्दु-
कोणात् कोणान्तमानयेत् ।
तयोरेवापराज्जीवात्
प्रथमार्धेन्दुकोणतः ॥ ७० ॥
तद्वदेव नयेत्सूत्रं
शृङ्गद्वितयसिद्धये ।

तस्य मध्यशृङ्गस्य ये अग्रभूते मण्डलगते पार्श्वे तयोरर्थात् यश्चतुर्थो जीवस्तमवलम्ब्य आदौ कृत आन्तरापेक्षया द्वितीयो बाह्यो भागमानो यः खण्डेन्दुस्तस्य अग्रकोटेरारभ्य आग्नेयस्य ऐशस्य च कोणस्य षष्ठभा-

गात्मकमन्तं यावत् सूत्रं नयेत् यतस्तदेकेन भागेन अन्तरिते देशे धृतं

'..................वह्निभागगम् ।' (१६ श्लो०)

इति दृशा भागत्रयसंमिते स्थाने स्थितमित्यर्थः। तयोरेव अग्रपार्श्वयोरपरात् चतुर्थापेक्षया तृतीयात् जीवात् प्रोक्तगत्या पूर्वतश्चतुर्थभागार्धात् तु प्रथमस्य आन्तरतया वर्तितस्य अर्धभागमानस्य इन्दोः कोणतस्तद्वदेव पूर्वोक्तगत्या षष्ठभागान्तमेव सूत्रं नयेत् येन पार्श्वशृङ्गसिद्धिः ॥

एवं पूर्वस्मिन् क्षेत्रार्धे त्रिशूलं वर्तयित्वा, अपरस्मिन्नपि दण्डादि वर्तयितुमाह

क्षेत्रार्धे चापरे दण्डो
द्विकरश्छन्नपञ्चकः ॥ ७१ ॥
षड्भिस्ततं चतुर्दीर्घं
तदधोऽमलसारकम् ।
वेदाङ्गुलं च तदधो
मूलं तीक्ष्णाग्रमिष्यते ॥ ७२ ॥
आदिक्षेत्रस्य कुर्वीत
दिक्षु द्वारचतुष्टयम् ।

हस्तायामं तदर्धं वा
विस्तारादपि तत्समम् ॥ ७३ ॥
द्विगुणं बाह्यतः कुर्या-
त्ततः पद्मं यथा शृणु ।
एकैकभागमानानि
कुर्याद्वृत्तानि वेदवत् ॥ ७४ ॥
दिक्ष्वष्टौ पुनरप्यष्टौ
जीवसूत्राणि षोडश ।
द्वयोर्द्वयोः पुनर्मध्ये
तत्संख्यातानि पातयेत् ॥७५॥
एषां तृतीयवृत्तस्थं
पार्श्वजीवसमं भ्रमम् ।
एतदन्तं प्रकुर्वीत
ततो जीवाग्रमानयेत् ॥ ७६ ॥
यत्रैव कुत्रचित्सङ्ग-
स्तत्संबन्धे स्थिरीकृते ।
तत्र कृत्वा नयेन्मन्त्री
पत्राग्राणां प्रसिद्धये ॥ ७७ ॥

एकैकस्मिन्दले कुर्या-
त्केसराणां त्रयं त्रयम् ।
द्विगुणाष्टाङ्गुलं कार्यं
तद्वच्छृङ्गकजत्रयम् ॥ ७८ ॥

द्विकर इति वक्ष्यमाणद्वारक्षेत्रेण सह । छन्नपञ्चक इति अस्य हि भागचतुष्टयं छन्नपीठेन च एक इति । यदुक्तं

'द्विकरे पञ्च तद्भागाः पञ्चपीठतिरोहिताः ।
शेषमन्यद्भवेद्दृश्यं पृथुत्वाद्भागसंमितम् ॥'

इति । वेदाङ्गुलमिति अङ्गुलोक्तौ षडङ्गुलानि विस्तृतं चत्वारि अङ्गुलानि आयतमामलसारकम् । तीक्ष्णाग्रमिति एकाराकृति । आदिक्षेत्रस्येति त्रिहस्तस्य । हस्तायाममिति मध्यसूत्राणां प्रतिपार्श्वं भागचतुष्टयग्रहेण तदर्धं हस्तार्धं द्वारस्य भागचतुष्टयेनैव विस्तृतत्वात् । बाह्यतो द्विगुणमिति प्रतिपार्श्वमधिकस्य भागचतुष्टयस्य प्रक्षेपात् तत्सममिति कण्ठवत् कपोलस्यापि भागद्वयेनैव विस्तृतत्वात् । इदानीं दण्डक्षेत्रगतभागचतुष्टयस्थितस्य पद्मस्य वर्तनामाह तत इत्यादि । वेदवत् चत्वारि । मध्य इति समो-

भयपार्श्वे। तत्संख्यातानीति षोडश। एषामिति पुनर्दत्तानां षोडशानाम्। तृतीयेति अर्थात् तृतीयवृत्तस्थपुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतममध्ये हस्तं निवेश्य तद्बहिः पार्श्वस्थजीवसूत्रसाम्येन तृतीयभागाग्रस्थात् तत एव आरभ्य एतस्य पुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतमस्यैव अन्तं यावत् भ्रमं कृत्वा तदन्तः पार्श्वस्थजीवसूत्रसंनिकर्षं नयेदिति षोडश दलार्धानि उत्पादयेत्। यत्रैव कुत्रचित् पद्मे इत्यनेन अनवक्लृप्तिपरेण इदमावेदितं—यथा दलार्धसिद्ध्यर्थं तृतीयवृत्तस्थपुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतममध्ये हस्तं कृत्वा भ्रमं कुर्यादित्युक्तम्, तथैव अत्रापि, किन्तु व्यत्ययेनेति। स्थिरीकृते इति मनसा। तत्रेति सङ्गस्थाने। कृत्वेति अर्थात् करम्। नयेदिति अर्थात् भ्रमम्। त्रयं त्रयमिति तत्रस्थसूत्रत्रयाश्रयणेन। तद्वदिति यथोक्तवर्तनया, किन्तु द्विगुणाष्टाङ्गुलम्। तत् हि चतुर्विंशत्यङ्गुलम्। एवं पूर्वत्रापि भागचतुष्टयेनैव पद्मचक्रव्योमानि कार्याणीति ज्ञेयम्॥ ७८॥

अत्रैव रजोनियममाह

कर्णिका पीतवर्णेन
मूलमध्याग्रभेदतः ।
सितं रक्तं तथा पीतं
कार्यं केसरजालकम् ॥ ७९ ॥
दलानि शुक्लवर्णानि
प्रतिवारणया सह ।
पीठं तद्वच्चतुष्कोणं
कर्णिकार्धसमं बहिः ॥ ८० ॥
सितरक्तपीतकृष्णै-
स्तत्पादान् वह्नितः क्रमात् ।
चतुर्भिरपि शृङ्गाणि
त्रिभिर्मण्डलमिष्यते ॥ ८१ ॥
दण्डः स्यान्नीलरक्तेन
पीतमामलसारकम् ।
रक्तं शूलं प्रकुर्वीत
यत्तत्पूर्वं प्रकल्पितम् ॥ ८२ ॥

पश्चाद्वारस्य पूर्वेण
त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम् ।
द्वारं वेदाश्रि वृत्तं वा
संकीर्णं वा विचित्रितम् ॥८३॥
एकद्वित्रिपुरं तुल्यं
सामुद्गमथवोभयम् ।
कपोलकण्ठशोभोप-
शोभादिबहुचित्रितम् ॥ ८४ ॥
विचित्राकारसंस्थानं
वल्लीसूक्ष्मगृहान्वितम् ।

प्रतिवारणा दलाग्रवर्तिनी वृत्तरेखा । तद्व-दिति शुक्लम् । कर्णिकार्धमेको भागः । तत्पादा-निति पीठपादकान् । त्रिभिरिति रक्तरजोव-र्जितैः । त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयमिति द्विकरत्वस्य अपवादः। द्वारस्यापि एतच्छेषभूतं शास्त्रान्तरोक्तं वैचित्र्यं दर्शयति द्वारमित्यादिना ॥

यद्यपि उद्दिष्टानां सर्वेषां शास्त्राणां शूला-ब्जविन्यास उक्तस्तथापि य एव कश्चन विशे-

षोऽस्ति, स एव इह प्रदर्श्यत इति क्रमव्यतिक्रमेणापि श्रीदेव्यायामलोक्तं तद्विन्यासमुपन्यस्यति

श्रीदेव्यायामले तूक्तं
क्षेत्रे वेदाश्रिते सति ॥ ८५ ॥
अर्धं द्वादशधा कृत्वा
तिर्यगूर्ध्वं च तिर्यजम् ।
भागमेकं स्वपार्श्वोर्ध्वं
गुरुः समवतारयेत् ॥ ८६ ॥
मध्यस्थं तं त्रिभागं च
तदन्ते भ्रमयेदुभौ ।
भागमेकं परित्यज्य
तन्मध्ये भ्रमयेत्पुनः ॥ ८७ ॥
तृतीयांशोर्ध्वतो भ्राम्य-
मूर्ध्वांशं यावदन्ततः ।
चतुर्थांशात्तदूर्ध्वं तु
ऊर्ध्वाधो योजयेत्पुनः ॥ ८८ ॥

तन्मानादूर्ध्वमाक्राम्य
चतुर्थेन नियोजयेत् ।

अर्धं द्वादशधा कृत्वेत्युक्त्या समस्तं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विधेयमिति सिद्धम् । तिर्यगूर्ध्वमिति सर्वत इति तेन चतुर्दिक्कं षट् षट् भागान् त्यक्त्वा मध्ये द्वादशभागमानं क्षेत्रं ग्राह्यम् । तत्र क्षेत्रापेक्षया मध्यस्थं ब्रह्मपदसंनिकृष्टम्, अत एव तदेकपार्श्ववर्तितया तिर्यग्गमेकं भागं गुरुः स्वेन तद्भागसंबन्धिनैव पार्श्वेन ऊर्ध्वादिक्रमेण ऊर्ध्वं समवतारयेत् तथा भ्रमयितुमनुसंदध्यादित्यर्थः । तेन ब्रह्मपदापेक्षया द्वितीये मर्मणि एकं हस्तं निवेश्य तं समस्तं भागमर्थात् तदीयमेव त्रिभागं नतु प्राग्वत् तदर्धमिति । एतदुभयं तस्य ब्रह्मसूत्रस्य अन्ते तत्संनिकर्षादारभ्य भ्रमयेत् येन खण्डचन्द्रद्वयं सिद्ध्येत् । पुनश्च पार्श्वगत्या द्वितीयभागस्य उपरि स्थितमेकं भागं परित्यज्य अर्थात् तृतीये मर्मणि एकं हस्तं कृत्वा तस्य त्यक्तस्यैव भागस्य अन्तः पूर्ववदेव भ्रमयेत् येन खण्डचन्द्रद्वयं सिद्ध्येत् । तत् समनन्तरवर्तितं

खण्डचन्द्रद्वयं चतुर्थांशादारभ्य अर्थात् तिर्यक्क्रमेण ऊर्ध्वं क्षेत्रकोणं यावत् ऊर्ध्वाधोगत्या योजयेदिति शृङ्गसिद्धिः । एतदेव पार्श्वान्तरेऽपि अतिदिशति पुनरित्यादिना । पुनश्च तदेव अनन्तरोक्तं मानमवलम्ब्य यथायथमूर्ध्वं खण्डचन्द्रयुग्मत्रयमा समन्तात् परस्परसंश्लेषेण भ्रमयित्वा तद्द्वारेण वर्तयित्वा चतुर्थेन शृङ्गारम्भकेणापि खण्डचन्द्रयुग्मेन नियोजयेत् तद्युक्तं कुर्यादित्यर्थः ॥

एवं पार्श्वारावर्तनामभिधाय, मध्यारामपि वर्तयितुमाह

ऊर्ध्वाद्योजयते सूत्रं
　　ब्रह्मसूत्रावधि क्रमात् ॥ ८९ ॥
क्रमाद्वैपुल्यतः कृत्वा
　　अंशं वै ह्रासयेत् पुनः ।
अर्धभागप्रमाणस्तु
　　दण्डो द्विगुण इष्यते ॥ ९० ॥

पुनरपि प्रथमवर्तितत्रिभागवर्तमानखण्डचन्द्रोर्ध्वादारभ्य ब्रह्मसूत्रावधि सूत्रं कृत्वा

क्रमेण क्रमेण वैपुल्यादंशमंशमेव ह्रासयित्वा योजयते तत्रैव संबद्धं कुर्यात् येन अस्य तीक्ष्णाग्रत्वं स्यादिति मध्यशृङ्गसिद्धिः। एवं च अत्र मध्यशृङ्गे पार्श्वद्वयादूनं भवेदित्यपि पूर्वस्मात् विशेषः। अर्धेति भागद्वयसंबन्धिभ्यामर्धाभ्यां भागप्रमाणश्चतुरङ्गुलः इत्यर्थः। द्विगुण इति गृहीतक्षेत्रार्धशिष्टभागषट्कोपरि क्षेत्रार्धस्य प्रक्षेपात् द्वादशभागप्रमाणो द्विहस्त इति यावत् ॥९०॥

अत्रैव आमलकसारकं वर्तयति

भागं भागं गृहीत्वा तु
उभयोरथ गोचरात्।
भ्राम्यं पिप्पलवत् पत्रं
वर्तनैषा त्वधो भवेत् ॥ ९१ ॥
षोडशांशे लिखेत्पद्मं
द्वादशाङ्गुललोपनात्।

भागशब्दोऽत्र अङ्गुलवचनः, तेन उभयोः पार्श्वयोर्विषयादङ्गुलमङ्गुलं गृहीत्वा अश्वत्थपत्राकारतया भ्रमोदय इति। एषा दण्डस्य

अधोवर्तना येन षडङ्गुलविस्तृतस्य अमलसारकस्य अधश्चतुरङ्गुलं तीक्ष्णाग्रं मूलं स्यात् । षोडशांश इति षोडशभिः सूत्रैर्विभक्ते क्षेत्रे । द्वादशाङ्गुललोपनादिति प्रतिदिक्कं येन हास्तिकं पद्मं स्यात् ॥

तच्च कुत्र लिखेदित्याह

तदूर्ध्वं मध्यभागे तु
वारिजन्म समालिखेत् ॥९२॥
मध्यशृङ्गावसाने तु
तृतीयं विलिखेत्ततः ।

तदूर्ध्वं दण्डोपरि। मध्यभागे इति मण्डलापेक्षया । न केवलमत्रैव पद्मं लिखेत्, यावदरोपर्यपीत्याह मध्येत्यादि । तृतीयशब्दार्थमेव घटयति मध्येत्यादिना ॥

सव्यासव्ये तथैवेह
कटिस्थाब्जे समालिखेत् ॥९३॥
कर्णिका पीतला रक्त-
पीतशुक्लं च केसरम् ।

दलानि पद्मबाह्यस्था
शुक्ला च प्रतिवारणी ॥ ९४ ॥
शूलं कृष्णेन रजसा
ब्रह्मरेखा सिता पुनः ।
शूलाग्रं ज्वालया युक्तं
शूलदण्डस्तु पीतलः ॥ ९५ ॥
शूलमध्ये च यत्पद्मं
तत्रेशं पूजयेत्सदा ।
अस्योर्ध्वे तु परां दक्षेऽ-
न्यां वामे चापरां बुधः ॥९६॥

तथैवेति द्वादशाङ्गुललोपनेनैवेत्यर्थः । दलानीति अर्थात् शुक्लानि । ब्रह्मरेखेति अरामध्यभागः । ज्वालया युक्तमिति रक्तरजःपातात् । ईशमिति प्रेतरूपं सदाशिवम् । ऊर्ध्वं इति मध्यशृङ्गस्य । अन्यामिति परापराम् ॥ ९६ ॥

ननु इह परायाः अपि परा मातृसद्भावादिशब्दव्यपदेश्या कालसङ्कर्षिणी भगवती उक्ता, सा कुत्र पूज्येत्याशङ्क्य आह

या सा कालान्तका देवी
परातीता व्यवस्थिता ।
ग्रसते शूलचक्रं सा
त्विच्छामात्रेण सर्वदा ॥ ९७ ॥

यदुक्तं तत्रैव

'तन्मध्ये तु परा देवी दक्षिणे च परापरा ।
अपरा वामशृङ्गे तु मध्यशृङ्गोर्ध्वतः शृणु ॥
या सा सङ्कर्षिणी देवी परातीता व्यवस्थिता ।'

इति । ग्रसते इति स्वात्मसात्करोतीत्यर्थः, तेन तन्मयमेव इदं सर्वमिति अभिप्रायः ॥९७॥

आसामेव प्रपञ्चतो व्याप्तिमाह

शान्तिरूपा कला ह्येषा
विद्यारूपा परा भवेत् ।
अपरा तु प्रतिष्ठा स्या-
न्निवृत्तिस्तु परापरा ॥ ९८ ॥

ननु सदाशिवस्य शान्त्याद्याः कलाः शक्तित्वेन उक्ताः । कथमासामियती व्याप्तिरित्याशङ्क्य आह

भैरवं दण्ड ऊर्ध्वस्थं
रूपं सादाशिवात्मकम् ।

चतस्रः शक्तयस्त्वस्य
स्थूलाः सूक्ष्मास्त्वनेकधा ॥९९

यत् नाम हि दण्डोपलक्षितस्य शूलस्य उपरि स्थितं भैरवं पूर्णं रूपं, तदेव सादाशिवात्मकमिति तस्यैव स्थूलतायां शान्त्याद्या बह्व्यः शक्तयोऽन्यथा तु एता इति तात्पर्यार्थः ॥९९॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव उपसंहरति

एष यागः समाख्यातो
डामराख्यस्त्रिशक्तिकः ।

इदानीं त्रिशिरोभैरवीयमपि शूलाब्जविन्यासं वक्तुमुपक्रमते

अथ त्रैशिरसे शूलाब्ज-
विधिर्दृष्टोऽभिलिख्यते ॥१००॥

तमेव आह

वामामृतादिभिर्मुख्यैः
पवित्रैः सुमनोरमैः ।
भूमिं रजांसि करणीं
खटिकां मूलतोऽर्चयेत् ॥१०१॥

चतुरश्रे चतुर्हस्ते
मध्ये शूलं करत्रयम् ।
दण्डो द्विहस्त ऊर्ध्वाधः-
पीठयुग्विपुलस्त्वसौ ॥ १०२ ॥
वस्वङ्गुलः प्रकर्तव्यः
सूत्रत्रयसमन्वितः ।
द्वादशाङ्गुलमानेन
दण्डमूले तु पीठिका ॥ १०३ ॥
दैर्घ्यात्तूच्छ्रायाच्चोर्ध्वे च
चतुरङ्गुलमानतः ।
ऊर्ध्वेऽप्युच्छ्रायतो वेदा-
ङ्गुला दैर्घ्याद्दशाङ्गुला ॥ १०४ ॥
शूलमूलगतं पीठी-
मध्यं खाब्धिसमाङ्गुलम् ।

मूलत इति मूलमन्त्रेण। चतुर्हस्ते इति वक्ष्यमाणगत्या चतुर्विंशतिधा विभक्तेऽपि। करत्रयस्यैव विभागो दण्डो द्विहस्त इति । वस्वङ्गुलो विपुल इति वैपुल्यादष्टाङ्गुलः। यदुक्तं तत्र

'अष्टाङ्गुलं तु वैपुल्यम्................ ।'

इति। विमल इति अनागमिकत्वादपपाठः। एव-मन्यत्रापि अनागमिकत्वादेव अपपाठा निरस्ताः, निरसिष्यन्ते चेति न अन्यथा मन्तव्यम्। खा-ब्धीति चत्वारिंशत्। यत्र विद्यापद्मेन अष्टा-ङ्गुलमाच्छादनं व्योमरेखया च अङ्गुलमिति एकत्रिंशदङ्गुलानि अस्य दृश्यत्वम्॥

एतदुपसंहरन् त्रिशूलवर्तनामुपक्रममाण-स्तदुपयोगि क्षेत्रं तावदाह

कृत्वा दण्डं त्रिशूलं तु
त्रिभिर्भागैः समन्ततः ॥१०५॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणैः स्या-
द्धस्तमात्रं समन्ततः ।

त्रिभिर्भागैरिति ऊर्ध्वोर्ध्वम्। हस्तमात्रं सम-न्तत इति समचतुरस्रम्॥

एतदेव भागत्रयं शूलावयवाश्रयतया वि-भजति

शूलाग्रं शूलमध्यं त-
च्छूलमूलं तु तद्भवेत् ॥१०६॥

वेदी मध्ये प्रकर्तव्या
उभयोश्च षडङ्गुलम् ।
द्वादशाङ्गुलदीर्घा तु
उभयोः पार्श्वयोस्तथा ॥१०७॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्राया-
न्मूले वेदीं प्रकल्पयेत् ।
उभयोः पार्श्वयोश्चैव-
मर्धचन्द्राकृतिं तथा ॥ १०८ ॥
भ्रामयेत् खटिकासूत्रं
कटिं कुर्याद्द्विरङ्गुलाम् ।
वैपुल्याद्दैर्घ्यतो देवि
चतुरङ्गुलमानतः ॥ १०९ ॥
यादृशं दक्षिणे भागे
वामे तद्वत्प्रकल्पयेत् ।
मध्ये शूलाग्रवैपुल्या-
दङ्गुलश्च अधोर्ध्वतः ॥११० ॥
चतुरङ्गुलमानेन
वैपुल्यात्तु षडङ्गुला ।

उच्छ्रायात्तु ततः कार्या
गण्डिका तु स्वरूपतः ॥१११॥
पीठोर्ध्वे तु प्रकर्तव्यं
शूलमूलं तु सुव्रते ।
शूलाग्रमङ्गुलं कार्यं
सुतीक्ष्णं तु षडङ्गुलम् ॥११२॥
अरामध्यं प्रकर्तव्य-
मराधस्तु षडङ्गुलम् ।

वेदीत्यादि । अत्र अङ्गुलमध्यभागे ब्रह्मसूत्रापेक्षया उभयोः पार्श्वयोरुभयोरपि अन्तयोः षडङ्गुलसंमतं क्षेत्रमर्थात् संश्रित्य तथा षडङ्गुलप्रकारेण दैर्घ्यात् द्वादशाङ्गुला वेदी वेद्याकारस्तत्र मध्यः संनिवेशः कार्यः पार्श्वद्वयेऽपि अन्तर्मुखं खण्डेन्दुद्वयं वर्तनीयमित्यर्थः । एवं मूलेऽपि अर्थात् वक्ष्यमाणगण्डिकोपयोगिब्रह्मसंनिकर्षात् भागार्धं त्यक्त्वा पार्श्वगत्या सार्धभागे द्वयोः पार्श्वयोरुच्छ्रायात् चतुरङ्गुलामुत्तानार्धचन्द्राकृतिं वेदीं कुर्यात् । ततोऽपि

अर्थात् ब्रह्मसूत्रनिकटकोटौ हस्तं निवेश्य द्वितीयकोटेरारभ्य मध्यभागवर्तितखण्डेन्दु-कोटिं यावत् सूत्रं भ्रामयेत् येन दैर्घ्यात् चतुरङ्गुलमानः कट्याकारः संनिवेशः पार्श्वद्वये-ऽपि सिद्ध्येत्। तत्र च द्व्यङ्गुलं वैपुल्यम्। द्व्यङ्गुल-त्वमेव मध्यभागेऽपि अतिदिशति मध्ये शूला-ग्रवैपुल्यादिति। नच अविशेषेणैव सर्वत्र द्व्यङ्गुलं वैपुल्यमित्याह अङ्गुलश्चाध इति । तेन कट्य-न्तादर्धचन्द्रस्य यथायथमङ्गुलान्ते ह्रासः कार्य इति। इदानीं शूलाग्रं वर्तयति ऊर्ध्वत इत्यादि-ना । तदनन्तरं पुनरूर्ध्वभागे वैपुल्यात् चतुर-ङ्गुला वक्ष्यमाणद्वादशाङ्गुलपद्मत्रयस्थितेः सर्वतो हस्तमात्रक्षेत्रग्रहणस्य च अन्यथा अनुपपत्त्या शूलक्षेत्रपार्श्वान्तं यावदुच्छ्रायात् षडङ्गुलसार्ध-भागप्रमाणा अर्थात् वेदी कटिररा वा पार्श्व-द्वयेऽपि कार्येत्यर्थः । एवं पार्श्वशृङ्गद्वयवर्तनाम-भिधाय मध्यशृङ्गमपि वर्तयति गण्डीत्यादिना। प्रथममराग्रयग्रथकं पीठोर्ध्वे भागद्वयसंमितोत्से-धगण्डिकात्मकं शूलमूलं कार्यम्, अनन्तरमग्रे

वैपुल्यादङ्गुलम्, अत एव सुतीक्ष्णं तृतीयभा-
गोर्ध्वाङ्गुलद्वयत्यागात् षडङ्गुलं मध्येऽधश्च ता-
वन्मानम्,—इत्येवमर्धेन्दुद्वयकोटी यावत् दैर्घ्या-
दष्टादशाङ्गुलं मध्यशृङ्गं स्यात् ॥

अत्रैव वैपुल्यमाह

चतुरङ्गुलनिम्नं तु
मध्यं तु परिकल्पयेत् ॥११३॥
पूर्वापरं तदेवेह
मध्ये शूलं तु तद्बहिः ।
कारयेत त्रिभिः सूत्रै-
रेकैकं वर्तयेत च ॥ ११४ ॥
कजत्रयं तु शूलाग्रं
वेदांशैर्द्वादशाङ्गुलम् ।
क्रमाद्दक्षान्यमध्येषु
त्र्यष्टद्वादशपत्रकम् ॥ ११५ ॥
चक्रत्रयं वातपुरं
पद्ममष्टाङ्गुलारकम् ।

विद्याभिख्यं शूलमूले
　　रजः पश्चात्प्रपातयेत् ॥११६॥
त्रिशूलं दण्डपर्यन्तं
　　राजवर्तेन पूरयेत् ।
सूत्रत्रयस्य पृष्ठे तु
　　शुक्लं चारात्रयं भवेत् ॥११७॥
शुक्लेन रजसा शूल-
　　मूले विद्याम्बुजं भवेत् ।
रक्तं रक्तासितं शुक्लं
　　क्रमादूर्ध्वाम्बुजत्रयम् ॥ ११८ ॥
शुक्लेन व्योमरेखा स्यात्
　　सा स्थौल्यादङ्गुलं बहिः ।
तां त्यक्त्वा वेदिका कार्या
　　हस्तमात्रं प्रमाणातः ॥ ११९ ॥
वैपुल्यत्रिगुणं दैर्घ्यात्
　　प्राकारं चतुरश्रकम् ।
समन्ततोऽथ दिक्षु स्यु-
　　र्द्वाराणि करमात्रतः ॥ १२० ॥

त्रिधा विभज्य क्रमशो
द्वादशाङ्गुलमानतः ।
कण्ठं कपोलं शोभां तु
उपशोभां तदन्ततः ॥ १२१ ॥
प्राकारं चतुरश्रं तु
सभूरेखासमन्वितम् ।
सितरक्तपीतकृष्णै
रजोभिः कारयेत्ततः ॥ १२२ ॥
रक्तै रजोभिर्मध्यं तु
यथाशोभं तु पूरयेत् ।
अस्या व्याप्तौ पुरा चोक्तं
तत्रैवानुसरेच्च तत् ॥ १२३ ॥

तदेवं मध्यशूलमधिकृत्य चतुर्भ्योऽङ्गुलेभ्यो यथायथं निम्नं मध्यभागं पूर्वापरं परिकल्पयेदिति संबन्धः। अयमत्र अर्थः—अर्धेन्दुद्वयकोट्युपरि यावत् गण्डिकाक्रोडीकारस्तावत् चतुरङ्गुलवैपुल्यं, मध्यभागारम्भात्प्रभृति चतुर्णामङ्गुलानां यथायथमङ्गुलावशेषो ह्रास इति। अरो-

परि पद्मत्रयवर्तनामाह तद्बहिरित्यादि । तद्बहि-रित्यधिकक्षेत्रसंग्रहेणापि शूलाग्रेषु त्रिभिर्भ्रमैः पद्मत्रयं कुर्यात्, एकैकं च द्वादशाङ्गुलं चतु-र्भिश्चतुर्भिर्वर्तयेदिति वाक्यार्थः । अष्टाङ्गुला-रकमिति अष्टाङ्गुलं अष्टदलं च अरात्रयमिति दण्डसंबन्धि । रक्तासितमिति कृष्णपिङ्गलम् । क्रमादिति प्रागुक्तेषु दक्षवाममध्येषु । व्योमरे-खेति विद्यापद्मसंबन्धिनी । क्रमशस्त्रिधा विभ-ज्येति प्रतिभागम् । पुरेति त्रित्रिशूलाभिधाना-वसरे । तदनुस्मृतिमेव किञ्चिद्व्यनक्ति ॥ १२३ ॥

तदेव आह

अरात्रयविभागस्तु
प्रवेशो निर्गमो भ्रमः ।
अनाहतपदव्याप्तिः
कुण्डल्या उदयः परः ॥१२४॥
हृदि स्थाने गता देव्य-
स्त्रिशूलस्य सुमध्यमे ।
नाभिस्थः शूलदण्डस्तु
शूलमूलं हृदि स्थितम् ॥१२५॥

शक्तिस्थानगतं प्रान्तं
प्रान्ते चक्रत्रयं स्मरेत् ।

अनाहतेति प्रवेशनिर्गमभ्रमात्मनोऽरासंनिवेशस्य एतदाकारत्वात् । ईदृगेव कुण्डलिनीरूपायाः शक्तेः प्रबोधः इति उक्तं कुण्डल्या उदयः पर इति । हृदि स्थाने गता इति इच्छादीनामरारूपतया उल्लासात् । नाभिस्थ इति तत एव प्राणशक्तेर्दण्डाकारतया उदयात् । हृदीति

'हृदयं शक्तिसूत्रं तु.............. ।'

इत्याद्युक्त्या शक्त्युदयस्थाने जन्माधारे । अत एव आह शक्तिस्थानगतं प्रान्तमिति । प्रान्ते इति द्वादशान्ते ॥

जन्माधारात् द्वादशान्तं यावदुदये युक्तिमाह

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य कलया
देहमध्यस्वरूपतः ॥ १२६ ॥
शूलदण्डान्तमध्यस्थ-
शूलमध्यान्तगोचरम् ।
प्रविशेन्मूलमध्यान्तं
प्रान्तान्ते शक्तिवेश्मनि॥१२७॥

एतदपि कथमित्याशङ्क्य आह

अस्पन्दकरणं कृत्वा
एकदा स्पन्दवर्तनम् ।
मूलमानन्दमापीड्य
शक्तित्रयपदं विशेत् ॥ १२८ ॥
तत्र पूज्यं प्रयत्नेन
जायन्ते सर्वसिद्धयः ।
समस्ताध्वसमायोगात्
षोढाध्वव्याप्तिभावतः ॥१२९॥
समस्तमन्त्रचक्राद्यै-
रेवमादिप्रयत्नतः ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वरचितं
त्रिशूलं परिभावयेत् ॥ १३० ॥
विषुवत्स्थेन विन्यासो
मन्त्राणां मण्डलोत्तमे ।
कार्योऽस्मिन् पूजिते यत्र
सर्वेश्वरपदं भजेत् ॥ १३१ ॥

मूलमिति मत्तगन्धात्मकम्। विषुवत्स्थेनेति प्राणसाम्येनेत्यर्थः ॥ १३१ ॥

एवं शूलाब्जभेदमभिधाय व्योमेशस्वस्तिकं निरूपयति

स्वस्तिकेनाथ कर्तव्यं
युक्तं तस्योच्यते विधिः ।

कर्तव्यमिति

'अथ मण्डलसद्भावः संक्षेपेणाभिधीयते ।' (१)

इत्युक्तिसामर्थ्यात् मण्डलम् । स्वस्तिकेन युक्तमिति स्वस्तिकयोगात् तत्संज्ञमित्यर्थः । यदुक्तं

'भगवन् मातृचक्रेश उन्मनाश्रयदायक ।
शान्तिपुष्टिकरं धन्यं स्वस्तिकं सर्वकामदम् ॥
सूचितं सर्वतन्त्रेषु न चोक्तं परमेश्वर ।
तस्य सूत्राणि लोपाश्च भ्रमपङ्कजकल्पनाम् ॥
वद विघ्नौघशमनमाप्यायनकरं महत् ।'

इति ॥

व्योमेशस्वस्तिकतायां तु

'महाव्योमेशलिङ्गस्य देहधूपं समर्पयेत् ॥'

इत्याद्युक्त्या अन्वर्थव्योमेशशब्दव्यपदेश्येन नवात्मभट्टारकेण अधिष्ठेयत्वं निरूपयितुं तद्विधिमेव आह

नाडिकाः स्थापयेत्पूर्वं
मुहूर्ते परिमाणतः ॥ १३२ ॥
शक्रवारुणदिक्स्थाश्च
याम्यसौम्यगतास्तथा ।

नाडिकाः सूत्राणि। मुहूर्तेति त्रिंशत्। शक्रेति पूर्वापरायताः । याम्येति दक्षिणोत्तरायताः ॥

एवंच किं स्यादित्याह

एकोनत्रिंशदंशाः स्यु-
र्ऋजुतिर्यग्गतास्तथा ॥१३३॥

वंशा भागाः । ऋज्विति पूर्वापरगताः, तिर्यगिति दक्षिणोत्तरगताः ॥ १३३ ॥

एतदेव हृदयङ्गमीकरणाय संकलयति

अष्टौ मर्मशतान्येक-
चत्वारिंशच्च जायते ।

मर्मेति भागाः । एवं हि एकोनत्रिंशतेरेकोनत्रिंशतैव गुणने भवेत् ॥

एतदेव विभजति

वंशैर्विषयसंख्यैश्च
पद्मं युग्मेन्दुमण्डलम् ॥१३४॥

रससंख्यैर्भवेत्पीठं
स्वस्तिकं सर्वकामदम् ।
वसुसंख्यैर्द्वारवीथा-
वेवं भागपरिक्रमः ॥ १३५ ॥

विषयेति पद्म । एतच्च सर्वतः, येन प्रतिपार्श्वं सार्धं भागद्वयं स्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । पद्मस्यैव विशेषणं युग्मेन्दुमण्डलमिति स्वस्तिकमिति । तद्योगादत्रैव प्राधान्यमभिव्यंक्तुं सर्वकामदमिति उक्तम् । तेन पञ्चभिर्भागैः पद्मं, द्वाभ्यामिन्दुमण्डलं, षड्भिः पीठं, अष्टभिर्वीथी, अष्टभिश्च द्वारमिति एकोनत्रिंशत् भागा इति उक्तमेवं भागपरिक्रम इति ॥ १३५ ॥

तत्र द्वारं तावत् वर्तयति

रन्ध्रविप्रशराग्नींश्च
लुप्येद्बाह्यान्तरं क्रमात् ।
मर्माणि च चतुर्दिक्षु
मध्याद्द्वारेषु सुन्दरि ॥ १३६ ॥
वह्निभूतमुनिव्योम-
बाह्यगर्भे पुरीषु च ।

लोपयेच्चैव मर्माणि

रन्ध्राणि नव, विप्रा ऋषयः सप्त, शराः पञ्च, अग्नयस्त्रयः । अत्र मध्यमधिकृत्य चतुर्षु अपि द्वारेषु बाह्यादारभ्य अन्तर्यावत् क्रमेण रन्ध्रादिसंख्याका भागा लोप्याः, येन अत्र मेर्वाख्यप्रासादविशेषतलच्छन्दाकारसंनिवेशः स्यात् । भूतानि पञ्च, व्योमेति शून्याकारतया रन्ध्राणि लक्षयति, तेन उभयोरपि द्वारपार्श्वयोर्बाह्यादारभ्य अभ्यन्तरं यावत् वह्न्यादिभागजातं लोपयेत्, येन द्वारप्राय एव अन्तर्मुखः पुर्याकारः संनिवेशः स्यात् ॥

एवं दिक्चतुष्टये वर्तनामभिधाय कोणेषु अपि आह

अन्तर्नाडिविवर्जितान् ॥१३७॥
द्वारप्राकारकोणेषु
नेत्रानलशरान्तृतून् ।

नेत्रे द्वे, ऋतवः षट् । एवं द्वारकोणेषु एकैकभागपरिहारेण द्वित्रिपञ्चसंख्याकान् भागानन्तरारभ्य लोपयेत्, ऋतुसंख्याकांस्तु पृथगुपा-

दानादेव निरवशेषान् यदुभयदिगुद्भूतशोभाद्व-
यसंभेदात् कोणेषु गोमूत्रिकाबन्धप्रायः संनि-
वेश उदियादिति द्वारसन्धिः ॥

इदानीं वीथीं वर्तयितुमाह

नाड्यो ब्रह्मवंशस्य
लोप्या नेत्राद्रसस्थिताः ॥१३८
वह्नेर्नेत्रानलौ लोप्यौ
वेदान्नेत्रयुगं रसात् ।
नेत्रं सौम्यगतं लोप्यं
पूर्वाद्वेदानलौ रसात् ॥ १३९ ॥

तत्र द्वारे लग्नस्य ब्रह्मवंशस्य दक्षिणपार्श्वे यत् नेत्रं द्वितीयो भागः, तत आरभ्य रसस्थिताः षड्भागा लोप्याः, तदुपरि वह्नेस्तृतीयादारभ्य नेत्रानलौ पञ्च भागा इत्यर्थः; तदुपर्यपि वेदात् चतुर्थादारभ्य नेत्रं च युगं च नेत्रयोर्युगं वेति चत्वारः, तदुपर्यपि रसात् षष्ठादारभ्य नेत्रं भागद्वयं लोप्यमित्यर्थः। एतदेव वामपार्श्वेऽपि अतिदिशति सौम्येत्यादिना । एवं सौम्यगतमपि पूर्वात् प्रथमं निर्दिष्टात् नेत्रात् द्वितीय-

भागात् 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति नीत्या अनलात् तृतीयात् वेदात् चतुर्थात् रसात् षष्ठात् च आरभ्य भागजातं लोप्यमित्यर्थः । वक्ष्यमाणसकलवीथीक्षेत्रसंमार्जनानुसरणात् तदन्तरपि लोपसिद्धिः ॥ १३९ ॥

एवं पुरीसंनिवेशं वर्तयित्वा स्वस्तिकवर्तनामपि आह

लोकस्था नाडिका हित्वा
नेत्राद्वेदाग्नयः क्रमात् ।
शरैर्वह्निगतं चैव
युगं नेत्राग्नयो रसात् ॥१४०॥
नेत्रात् पूर्वगताच्चैव

ब्रह्मवंशादारभ्य लोकस्थान् सप्त भागान् परित्यज्य यत् नेत्रं नवमो भागस्तमाश्रित्य वेदाश्च तत्संनिकृष्टं त्रयं चेति चत्वारो भागा वक्ष्यमाणलोपदृष्ट्या स्वस्तिकैकाङ्कतया शोभाकारा लोप्याः । तदनन्तरं नेत्रशब्दव्यपदिष्टात् नवमात् भागादारभ्य शरैरित्युक्तेन प्रत्यावृत्तया द्वितीय-

पङ्क्तिगतेन पञ्चमेन भागेन सह अन्नयस्त्रयो भागा लोप्याः ।

'सैष दाशरथी रामः............।'

इतिवत् वेदान्नय इत्यत्र सन्धिः । शरशब्दव्यपदिष्टादपि यत् युग्मं द्वितीयो भागस्तं वह्नियुतं भागत्रयेण सह लोपयेदित्यर्थः । क्रमात् ततोऽपि पूर्वात् युगशब्दव्यपदिष्टात् नेत्रादवशिष्टात् नेत्रं द्वितीयो भागोऽन्नयस्त्रयो भागाश्च लोप्या इति स्वस्तिकसिद्धिः । एवं दिगन्तरेष्वपि ज्ञेयम् । अत्र पीठे च पूर्वतः स्वस्तिकद्वयं वर्तयित्वा पश्चिमतो वर्तनीयं येन सर्वतः संनिवेशस्य सादृश्यं स्यात् ॥

एतच्च उभयमपि संनिवेशं प्रदर्शयन्नुपसंहरति

सुमेरुर्द्वारसंज्ञितः ।
स्वस्तिका च पुरी रम्या
चतुर्दिक्षु स्थितावुभौ ॥१४१॥

उभाविति स्वस्तिकापुरीसुमेरू ॥ १४१ ॥

ननु कियति भागजाते वीथीलोपना भवेदित्याशङ्क्य आह

मर्मणां च शते द्वे च
ऋषिभिर्गुणिता दिशः ।
नेत्रादिकांश्च संमार्ज्य
मार्गमध्यात् सुशोभने ॥१४२॥

दिश इति दश ऋषिभिः सप्तभिर्गुणिताः सप्ततिर्जायन्ते । नेत्रे द्वे । तेन द्वासप्तत्यधिकशतद्वयात्मनि वीथीक्षेत्रे लोपनां कृत्वा गुरुः स्वस्तिकापुर्याख्यां वीथीं वर्तयेदिति शेषः ॥१४२॥

इदानीं पद्मं वर्तयति

ऋषित्रयकृते मध्ये

ऋषित्रयकृते इति एकविंशतिधा विभक्ते इत्यर्थः ॥

एतदेव विभजति

विषयैः कर्णिका भवेत् ।
नेत्रीकृतान्वसून् पत्रं
नेत्रं सकृद्विभाजितम् ॥१४३॥
वह्निं वसुगतं कृत्वा
शशाङ्कस्थांश्च लोपयेत् ।

नेत्रीकृतानिति द्विगुणीकृतान्। सर्वतो हि कर्णिकार्थं परिकल्पितात् भागपञ्चकादवशिष्टाः षोडशैव भागाः पत्रवर्तनार्थं भवन्तीति भावः। प्रतिदिक्कं हि सप्तभागान्तं दलाग्रस्य वर्तयिष्यमाणत्वात् सव्योमरेखमष्टभिरेव भागैः पत्रं स्यात्। कथमित्याह नेत्रमित्यादि। नेत्रमिति द्वितीयं भागम्। सकृद्विभाजितमिति एकेनैव सूत्रेण द्विधाकृतमित्यर्थः। एवं वह्निं तृतीयं भागम्। तदेतद्भागद्वयं वसुगतं सकलक्षेत्रपर्यन्तं द्विधा विधाय शशाङ्कस्थान् लोपयेत् केसरदलसन्धिदलाग्रसंपत्तये शशाङ्काकारं भ्रमत्रयं दद्यादित्यर्थः॥

कथमित्याह

वह्नीषुऋषिमध्याच्च
लोप्यं पीठेन्दुकावधि॥ १४४॥

त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिर्भागैरवच्छिन्नात् मध्यात् कर्णिकादेशादारभ्य पीठसंलग्नचन्द्रमण्डलपर्यन्तं यावदेतत् लोपनीयमित्यर्थः। इदमत्र तात्पर्यम्—तृतीयवृत्ते द्वितीयभा-

गान्तःपातितसूत्रादारभ्य ब्रह्मवंशमध्यं यावत् भ्रमं दद्यादिति षोडश दलार्धानि उत्पादयेत्, एवमेव दलाग्राण्यपि, किन्तु प्रागुक्तवत् व्यत्ययेनेति ॥ १४४ ॥

एवं पद्मस्य वर्तनामभिधाय पीठस्यापि आह

ब्रह्मणो नेत्रविषया-
न्नेत्राद्वेदानलौ हरेत् ।
सागरे नेत्रकं लोप्यं
नाड्यः पूर्वदिग्गताः ॥१४५॥

ब्रह्मणो ब्रह्मपदात् यत् नेत्रं द्वितीयो भागस्तत आरभ्य विषयाः पञ्च ब्रह्मण आरभ्य षष्ठो भागस्तद्गतान् वक्ष्यमाणरेखानुगुण्यात् पङ्क्तिस्थान् वर्तयिष्यमाणस्वस्तिकदेशातिरिक्तदेशो अन्यलोपनानुक्तेश्च पञ्च भागान् नेत्रात् पार्श्वद्वयात् लोपयेत् । एवं ब्रह्मणो वेदानलौ सप्तभागस्थानपि उभयतः पञ्चैव हरेत् । तत एव सागरे चतुर्थे भागे नेत्रकं द्वितीयो भागो ब्रह्मणः पञ्चमस्तद्गतानपि उभयतः पञ्चैव लोपयेत् येन पूर्वदिशि

'पीठं रेखात्रयोपेतं सितलोहितपीतलम् ।' (१४८)
इतिवक्ष्यमाणदृशा तिस्रः पट्टिकारूपा नाडिका भवन्तीत्यर्थः । पूर्वस्या उपलक्षणत्वादन्यदिक्षु अपि अयमेव विधिः ॥१४५॥

एवं दिक्षु वर्तनामभिधाय कोणेष्वपि आह

भूतनेत्रगतान्मूर्ध्ना
नेत्राद्विवह्निदृक्त्रिकात् ।
सौम्यगात् पीठकोणेषु
लोपयेत चतुर्ष्वपि ॥ १४६ ॥

ब्रह्मकोणगत्या पार्श्वगत्या वा भूतं पञ्चमो भागस्तस्य मूर्ध्ना उपरितनेन देशेन नतु पार्श्वादिना द्वितीयस्था ये त्रयो भागास्तान् लोपयेत् । नेत्राद्विवह्नीति द्विशब्दमहिम्ना भूतपदकथितादपि यो द्वितीयो भागोऽर्थात् तेन सह तत्संलग्नं भागत्रयं लोपयित्वा तद्द्वितीयमपि भागत्रयेण सह लोपयेत्, एवं दृक्त्रिकमित्यनेन ततोऽपि द्वितीयस्त्रिकोणेन सह लोप्य इति स्वस्तिकसिद्धिः । एवं सौम्यगात् स्वोत्तरदिक्स्थ-

स्वेन आग्नेयकोणगात् स्वस्तिकादारभ्य चतुर्षु अपि पीठकोणेषु गुरुर्लोपयेदित्यर्थः ॥१४६॥

अत्रैव रजःपातं निरूपयति

दलानि कार्याणि सितैः
केसरं रक्तपीतलैः ।
कर्णिका कनकप्रख्या
पल्लवान्ताश्च लोहिताः ॥१४७॥
व्योमरेखा तु सुसिता
वर्तुलाब्जान्तनीलभाः ।
पीठं रेखात्रयोपेतं
सितलोहितपीतलम् ॥ १४८॥
स्वस्तिकाश्च चतुर्वर्णा
अग्नेरीशानगोचराः ।
वीथी विद्रुमसंकाशा
स्वदिक्ष्वस्त्राणि बाह्यतः॥१४९॥
इन्द्रनीलनिभं वज्रं
शक्तिं पद्ममणिप्रभाम् ।

दण्डं हाटकसंकाशं
वक्त्रं तस्यातिलोहितम् ॥१५०॥
नीलद्युतिसमं खड्गं
पाशं वत्सकसप्रभम् ।
ध्वजं पुष्पफलोपेतं
पञ्चरङ्गैश्च शोभितम् ॥ १५१ ॥
गदा हेमनिभात्युग्रा
नानारत्नविभूषिता ।
शूलं नीलाम्बुजसमं
ज्वलद्वह्न्युग्रशेखरम् ॥ १५२ ॥
तस्योपरि सितं पद्म-
मीषत्पीतारुणप्रभम् ।
चक्रं हेमनिभं दीप्त-
मरा वैडूर्यसंनिभाः ॥ १५३ ॥
अरामध्यं सुपीतं च
बाह्यं ज्वालारुणं भवेत् ।

मन्दिरं देवदेवस्य
सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५४ ॥

स्वस्तिका इति पीठगता वीथीगताश्च। विद्रुमसंकाशेति स्वस्तिकवर्जम् । बाह्यादिति द्वारादपि ॥१५४॥

एवं श्रीत्रिशिरोभैरवोक्तिप्रसङ्गात् व्योमेशस्वस्तिकमभिधाय श्रीसिद्धातन्त्रोक्तमपि शूलाब्जमभिधत्ते

श्रीसिद्धायां शूलविधिः

शूलविधिरिति अर्थादुक्तः ॥

तमेव विधिमाह

प्राक् क्षेत्रे चतुरश्रिते ।
हस्तमात्रं त्रिधा सूर्या-
न्नवखण्डं यथा भवेत् ॥१५५॥
मध्ये शूलं च तत्रेत्थं

चतुरश्रिते क्षेत्रे सर्वतः सूर्यादिति अङ्गुलद्वादशकं वर्जयित्वा त्रिधा हस्तपरिमाणं त्रिहस्तं क्षेत्रं गृह्णीयात् यथा एतत् त्रिर्विभजनादेव

हास्तिकनवभागात्मकं स्यात् । तत्र च इत्थं वक्ष्यमाणगत्या मध्ये त्रिशूलं कुर्यादिति शेषः ॥

मध्यमेव विभजति

मध्यभागं त्रिधा भजेत् ।
नवभिः कोष्ठकैर्युक्तं
ततोऽयं विधिरुच्यते ॥१५६॥
मध्यभागत्रयं त्यक्त्वा
मध्ये भागद्वयस्य तु ।
अधस्ताद्भ्रामयेत्सूत्रं
शशाङ्कशकलाकृति ॥ १५७ ॥
उभयतो भ्रामयेत्तत्र
यथाग्रे ह्याकृतिर्भवेत् ।
कोट्यां तत्र कृतं सूत्रं
नयेद्रेखां तु पूर्विकाम् ॥ १५८ ॥
अपरद्वारपूर्वेण
त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम् ।
रेखां विनाशयेत्प्राज्ञो
यथा शूलाकृतिर्भवेत् ॥१५९॥

शूलाग्रे त्वर्धहस्तेन
त्यक्त्वा पद्मानि कारयेत् ।
अधः शृङ्गत्रयं हस्त-
मध्ये पद्मं सकर्णिकम् ॥१६०॥

तमेकहस्तपरिमाणमध्यभागं नवभिः कोष्ठकैर्युक्तं त्रिधा विभक्तं सन्तं द्विधा भजेत् सर्वतः षोढा विभजेत् चतुरङ्गुलैः षट्त्रिंशता कोष्ठकैर्युक्तं कुर्यादित्यर्थः । अयमिति वक्ष्यमाणः । तमेव आह मध्येत्यादि । तत्र मध्यादधस्तनं भागत्रयं त्यक्त्वा ब्रह्मपदमवलम्ब्य उभयोरपि पार्श्वयोर्भागद्वयस्य मध्ये तु द्वितीये मर्मणि हस्तं निवेश्य अधस्तादर्धचन्द्राकारं सूत्रमर्थात् प्रागुक्तवत् द्विर्भ्रामयेत् । तत्रापि अग्रे मध्यसूत्रात् पूर्वतस्तृतीये मर्मणि हस्तं निवेश्य शशाङ्कशकलाकृति अन्तर्मुखमूर्ध्वगत्या भागद्वयस्य मध्ये भ्रामयेत् यथा द्विकुब्जाकारः संनिवेशः स्यात् । तत्र च पार्श्वद्वयवर्तिन्यां ह्याकृतौ कोट्यामाद्यन्तरूपासु कोटिषु कृतेभ्यः संश्लेषितेभ्यः सूत्रेभ्यः पार्श्वद्वयसूत्रे पूर्विका प्राङ्नवखण्डी-

करणकालकलिपतां रेखां मध्यशृङ्गसूत्रे तु पश्चिमद्वाराभिमुख्येन वक्ष्यमाणदृशा उपरितननवभागस्य अर्धहस्तं यावत् नयेत् । कथमित्याह त्यक्त्वेत्यादि । अन्तर्वर्तितशशाङ्कशकलाग्रकोटिसमुत्थां रेखां मूलादङ्गुलचतुष्टयं त्यक्त्वा विनाशयेत् यथायथं स्वप्रज्ञाबलेन ह्रासयेत् येन शृङ्गाणां तीक्ष्णाग्रता जायेतेति शृङ्गत्रयसिद्धिः । ततश्च अर्धहस्तेन वर्तिते शूलाग्रे अर्थादुपरितनमर्धहस्तमेव त्यक्त्वा अर्थात् प्राग्वत् द्वादशाङ्गुलं पद्मत्रयं कुर्यात् शृङ्गत्रयस्य अधः पुनर्हास्तिकं पद्मं भवेत् ॥ १६० ॥

एवं त्रिशूलस्य वर्तनामभिधाय दण्डस्य अपि आह

मुखाग्रे धारयेत्सूत्रं
त्रिभिर्हस्तैस्तु पातयेत् ।

मध्यशृङ्गमुखाग्रे सूत्रं परिस्थाप्य त्रिभिर्हस्तैः पातयेत् परिवर्जितबाह्यद्वादशाङ्गुलान्तं यावत् मध्यतो नयेत् ॥

एवं दैर्घ्यमभिधाय वैपुल्यमाह

मध्ये चोर्ध्वं ततः कुर्या-
दधस्तादङ्गुलद्वयम् ॥ १६१ ॥
रेखाद्वयं पातयेत
यथा शूलं भवत्यपि ।
अधोभागादिभिश्चोर्ध्वं
तत्र रेखा प्रपद्यते ॥ १६२ ॥
समीकृत्य ततः सूत्रे
ऊर्ध्वे द्वे एवमेव तु ।

एवं स्थानत्रये अङ्गुलद्वयान्तरालं द्वयोः पार्श्वयोः रेखाद्वयं कुर्यात् येन सर्वतः साम्येन अधोमध्यभागाभ्यां सह ऊर्ध्वं समीकृत्य रेखा प्रपद्यते, ततस्तथैव द्वे ऊर्ध्वे सूत्रे पातयेत यथा सदण्डं शूलं संपद्यते ॥

नच एवं मध्यपद्मस्य दण्डेन आच्छादनं कार्यमित्याह

मध्यं पद्मं प्रतिष्ठाप्यं
शूलाधस्ताद्यशस्विनि ॥ १६३॥

अत्र च चतुर्विंशतिधा विभक्ते क्षेत्रे प्रागुक्तवत् सर्वं द्वारादि वर्तनीयम्, भगवता पुनरर्धचन्द्रोपयोगिनि एव मध्यहस्ते प्राधान्यात् भागपरिकल्पना कृतेत्यास्ताम् ॥ १६३ ॥

आह्निकार्थमर्धेन उपसंहरति

इत्येष मण्डलविधिः

कथितः संक्षेपयोगतो महागुरुभिः ।

इति शिवम् ॥

स्वस्तिकशूलाब्जनयदुर्गमशिवशास्त्रनिर्वचनचक्षुः ।
आह्निकमेकत्रिंशं व्यवृणोदेतज्जयरथाख्यः ॥
इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मण्डलप्रकाशनं नाम
एकत्रिंशमाह्निकम् ॥ ३१ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

द्वात्रिंशमाह्निकम् ।

शुद्धाशुद्धाध्वभिदा द्विगहरं मुद्रयत्यशेषजगत् ।
संविद्रूपतया यः कलयतु स किल्बिषं सतां कालः ॥

इदानीं मुद्राविधिमभिधातुमुपक्रमते

अथ कथये मुद्राणां
गुर्वागमगीतमत्र विधिम् ।

तमेव आह

मुद्रा च प्रतिबिम्बात्मा
श्रीमद्देव्याख्ययामले ।
उक्ता बिम्बोदयश्रुत्या
वाच्यद्वयविवेचनात् ॥ १ ॥

तत्र श्रीदेव्यायामले

'प्रतिबिम्बोदयो मुद्रा················ ।'

इत्येवंरूपाया बिम्बोदयश्रुतेः पञ्चमीषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिद्वारस्य वाच्यद्वयस्य विवेकमाश्रित्य परसंविदाकृतिरूपत्वात् प्रतिबिम्बात्मा मुद्रा उक्तेति वाक्यार्थः। इदं च अत्र वाच्यद्वयम्—प्रतिराभिमुख्ये, तेन बिम्बसंनिधिं निमित्तीकृत्य बिम्बैकनियत उदयो यस्येति बिम्बस्य प्रतिबिम्बोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्तम्, बिम्बस्य अभिव्यक्तिलक्षण उदयः प्रतिगतः प्राप्तो यस्मादिति प्रतिबिम्बस्य ज्ञप्त्युपायत्वमिति । यद्वा

'मुद्रा बिम्बोदयो नाम्ना············ ।'

इतिबिम्बोदयश्रुतेः प्रतिशब्दार्थमपहायैव व्याख्येयम् ॥ १ ॥

तदेव तात्पर्यद्वारेण आह

बिम्बात्समुदयो यस्या
इत्युक्ता प्रतिबिम्बता ।
विम्बस्य यस्या उदय
इत्युक्ता तदुपायता ॥ २ ॥

समुद्य इति उत्पत्तिः। यस्या इति प्रतिबिम्बरूपाया मुद्राया इति षष्ठ्यर्थः, यस्याश्च सकाशादिति पञ्चम्यर्थः। उदय इति ज्ञप्तिस्तदुपायतेति ज्ञप्तिद्वारिका बिम्बोपायतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मुद्राशब्दस्य रूढिमुपदर्श्य योगमपि दर्शयति

मुदं स्वरूपलाभाख्यं
देहद्वारेण चात्मनाम् ।
रात्यर्पयति यत्तेन
मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता ॥ ३ ॥

यद्यपिच अत्र

'इत्याशयेन मुद्रा मोचयते पाशजालतोऽशेषात् ।
कायीयान्पुर्यष्टकसंस्कारान्द्रावयेत्तथा मन्त्रम् ॥
योगं क्रियां च चर्यां मुद्रयति तदेकरूपतया ।'

इत्यादिदृष्ट्या बहुधा योगः सम्भवति, तथापि परानन्दनिर्भरस्वरूपताधायितया अयमेव मुख्य इति एतावदेव उक्तम् ॥ ३ ॥

आसामेव गुणप्रधानभावं तावत् दर्शयति

तत्र प्रधानभूता श्री-
खेचरी देवतात्मिका ।

निष्कलत्वेन विख्याता
साकल्येन त्रिशूलिनी ॥ ४ ॥
करङ्किणी क्रोधना च
भैरवी लेलिहानिका ।
महाप्रेता योगमुद्रा
ज्वालिनी क्षोभिणी ध्रुवा ॥५॥
इत्येवंबहुभेदेयं
श्रीखेचर्येव गीयते ।

ध्रुवेति खेचरीविशेषणं, तस्या हि त्रिशूलिन्यादिसकलरूपोपग्रहेऽपि न निष्कलाद्रूपात्प्रच्याव इति अभिप्रायः । उक्तं हि

'इयं सा खेचरी मुद्रा निष्कला परिकीर्तिता ।
सकलं रूपमेतस्या भेदैस्तैस्तैरवस्थितम् ॥'

इति ॥

ननु त्रिशूलिन्यादिवदन्या अपि एतदङ्गभूता मुद्राः सम्भवन्तीति कथमिह ता अपि न उक्ता इत्याशङ्क्य आह

अन्यास्तदङ्गभूतास्तु
पद्माद्या मालिनीमते ॥ ६ ॥

तासां बहुत्वामुख्यत्व-
योगाभ्यां नेह वर्णनम् ।

ननु श्रीमालिनीमते पद्ममुद्रादिसाहचर्येणैव श्रीखेचरी अपि निर्दिष्टा, तत् सैव प्रधानेति तु कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

श्रीखेचरीसमाविष्टो
यद्यत्स्थानं समाश्रयेत् ॥ ७ ॥
देवीसंनिधये तत्स्या-
दलं किं डम्बरैर्वृथा ।

अलमिति पर्याप्तम् ॥

ननु आसामपि

'याभिः संरक्षितो मन्त्री मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ।'

इत्याद्युक्त्या साधकविषयं मुख्यत्वमस्तीति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्य आह

काम्ये कर्मणि ताश्च स्यु-
र्मुख्याः कस्यापि जातुचित् ॥८॥

कस्यापीति साधकस्यैव, नतु पुत्रकादेः । जातुचिदिति नतु नित्यवत् सर्वकालम् ॥ ८ ॥

इह पुनर्मोक्षाख्यमुख्यार्थप्रतिपादनपरत्वा-

दस्य ग्रन्थस्य काम्यमेव कर्म न उक्तमिति तदुपयोगिना अपि मुद्रावर्णनेन कोऽर्थ इत्याह

तच्च नास्माभिरुदितं
तत्किं तदुपयोगिना ।

आसां च भेदनिर्देशद्वारेण स्वरूपमभिधातुमाह

मुद्रा चतुर्विधा काय-
करवाक्चित्तभेदतः ॥ १ ॥
तत्र पूर्णेन रूपेण
खेचरीमेव वर्णये ।

वागिति मन्त्रविलापनरूपा । यदुक्तं

'करकायविलापान्तःकरणानुप्रवेशतः ।
मुद्रा चतुर्विधा ज्ञेया·················॥'

इत्युपक्रम्य

'अङ्गुलीन्यासभेदेन करजा बहुमार्गगा ।
सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी ॥
पञ्चमुद्राधरं चैतद्व्रतं सिद्धनिषेवितम् ।
मन्त्रतन्मयता मुद्रा विलापाख्या प्रकीर्तिता ॥
ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता ।'

इति । पूर्णेनेति चतुर्विधेनापीत्यर्थः ॥

तत्रापि प्राधान्येन श्रीपूर्वशास्त्रोक्तमेव तावदस्या रूपमाह

बद्ध्वा पद्मासनं योगी
नाभावक्षेश्वरं क्षिपेत् ॥ १० ॥
दण्डाकारं तु तं ताव-
न्नयेद्यावत्कखत्रयम् ।
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं
प्रेरयेत् खत्रयेण तु ॥ ११ ॥
एतां बद्ध्वा खे गतिः स्या-
दिति श्रीपूर्वशासने ।

स्थिरसुखासनस्थो हि योगी जन्माधारादुदेत्य नाभिदेशे मनो निवेश्य तत्रैव बहुशः परिभ्राम्य मध्यप्राणशक्त्येकीकारेण दण्डाकारतया मूर्धन्यं बिन्दुनादब्रह्मरन्ध्रलक्षणं खत्रयं यावत् नीत्वा तत्रैव कुम्भकानुवृत्त्या निरुध्य शक्तिव्यापिनीसमनात्मना खत्रयेण तूर्णमुद्धातगत्या प्रेरयेदुन्मनापदाक्रमणेन परमशिवाभिमुख्यं नयेत् येन अस्य एतदवष्टम्भेन परबोधगगनचारित्वं स्यात् ॥

अस्या एव अवान्तरभेदसहितायाः श्रीयोगसञ्चारोक्तं रूपं निर्दिशति

ध्वनिज्योतिर्मरुद्युक्तं
चित्तं विश्रम्य चोपरि ॥ १२ ॥
अनेनाभ्यासयोगेन
शिवं भित्त्वा परं व्रजेत् ।

ध्वनिर्नादः, ज्योतिर्बिन्दुः, मरुत् शक्तिः, तेन तद्द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रम् । एवं जन्माधारात्प्रभृति एतद्व्योमत्रययोगि चित्तं विधाय तत्रैव निविडध्यानेनैव क्रमेण उपरितनं शक्त्यात्मकमपि खत्रयं भित्त्वा योगी परं शिवं व्रजेदिति वाक्यार्थः ॥

एतदनुवेधेन त्रिशूलिन्या अपि रूपमाह

जान्वधस्तात्करौ कृत्वा
वामपादं च दक्षिणे ॥ १३ ॥
विदार्यास्यं कनिष्ठाभ्यां
मध्यमाभ्यां तु नासिकाम् ।

अनामे कुञ्चयेत्प्राज्ञो
　　भ्रूभङ्गं तर्जनीद्वयम् ॥ १४ ॥
जिह्वां च चालयेन्मन्त्री
　　हाहाकारं च कारयेत् ।
त्रिशूलेन प्रयोगेण
　　ब्रह्मरन्ध्रमुपस्थितः ॥ १५ ॥
पदं सन्त्यज्य तन्मात्रं
　　सद्यस्त्यजति मेदिनीम् ।

जत्रुशब्देन अत्र कण्ठो लक्ष्यते, तेन तदध इत्यर्थः । नासिकामिति तद्रन्ध्रद्वयम्, चालयेदिति भ्रूभङ्गादौ त्रयेऽपि योज्यम् । तन्मात्रमिति स्थितम् । मेदिनीं त्यजतीति देहाद्यहन्तापहस्तनेन परबोधाकाशचारी भवेदित्यर्थः ॥

त्रिशूलप्रयोगमेव शिक्षयति

शून्याशून्यलये कृत्वा
　　एकदण्डेऽनिलानलौ ॥ १६ ॥
शक्तित्रितयसम्बद्धे
　　अधिष्ठातृत्रिदैवते ।

त्रिशूलं तद्विजानीया-
द्येन व्योमोत्पतेद्बुधः ॥ १७ ॥

एवंविधोऽयमनिलानलौ प्राणापानावर्थात् मध्यप्राणे समरसितौ कृत्वा अत एव एकस्मिन्मूलाधारात्प्रभृति ऊर्ध्वं प्रसरणात् दण्डाकारे च तस्मिन् जाते सति तदेवं प्रयुज्यमानं त्रिशूलं विजानीयात् येन अस्य व्योमोत्पतनं स्यात्। एकदण्डाकारं मध्यप्राणमेव विशिनष्टि अधिष्ठातृत्रिदैवते इति भ्रूमध्याद्यवस्थितेश्वरसदाशिवानाश्रिताख्यकारणत्रयाधिष्ठिते इत्यर्थः । तथा शक्तिव्यापिनीसमनासम्बद्धे तत्संयोगमाप्ते,अत एव परपदप्राप्त्या शून्याशून्यलये विगलितसदसदादिशब्दव्यवहारे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

नच एतावतैव अयं व्योम उत्पतेदित्याह

आकाशभावं सन्त्यज्य
सत्तामात्रमुपस्थितः ।
शूलं समरसं कृत्वा
रसे रस इव स्थितः ॥ १८ ॥

एकदण्डं स विज्ञाय
त्रिशूलं खचरं प्रिये ।
बद्ध्वा तु खेचरीं मुद्रां
ध्यात्वात्मानं च भैरवम् ॥१९॥
खेचरीचक्रसंजुष्टं
सद्यस्त्यजति मेदिनीम् ।

एवं खचरमेकदण्डं त्रिशूलं विज्ञाय तत्तद्-वच्छेदाधायि सत्तामात्रमपि परित्यज्य खेचरी-मुद्राबन्धमाविश्य स बुधः पराकाशरूपतामुप-स्थितः सन् स्थितस्तत्रैव रसे इव रसं शूलमपि समरसीकृत्य खेचरीचक्रसंजुष्टमात्मानं भैरवं ध्यात्वा च सद्य एव मेदिनीं त्यजतीति सम्ब-न्धः ॥

ननु एवमस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

त्यक्तांशको निराचारो
निःशङ्को लोकवर्जितः ॥ २० ॥
अवधूतो निराचारो
नाहमस्मीति भावयन् ।

मन्त्रैकनिष्ठः संपश्यन्
देहस्थाः सर्वदेवताः ॥ २१ ॥
ह्लादोद्वेगास्मिताक्रुष्ट-
निद्रामैथुनमत्सरे ।
रूपादौ वा कर्तृकर्म-
करणेषु च सर्वशः ॥ २२ ॥
नाहमस्मीति मन्वान
एकीभूतं विचिन्तयन् ।
कर्णाक्षिमुखनासादि-
चक्रस्थं देवतागणम् ॥ २३ ॥
ग्रहीतारं सदा पश्यन्
खेचर्या सिद्ध्यति स्फुटम् ।

त्यक्तांशक इति निरंशतामापन्न इत्यर्थः । निराचार इति निष्क्रान्ता आचारा यस्मादाचारेभ्यश्च निष्क्रान्त इति योज्यम् । देहस्थाः सर्वदेवताः संपश्यन्निति सर्वदेवतामयमात्मानं जानान इत्यर्थः । ह्लादेत्यादिना चित्तवृत्तिविशेषा

आसूत्रिताः । रूपादाविति विषयपञ्चके । ग्रहीतारमिति परप्रमात्रेकरूपमित्यर्थः ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण द्रढयति

विद्याशङ्की मलाशङ्की
　शास्त्रशङ्की न सिद्ध्यति ॥२४॥

विद्येति शुभकरी वेदविद्या ॥ २४ ॥

ननु एवमयं कस्मात् न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य आह

शिवो रविः शिवो वह्निः
　पक्तृत्वात्स पुरोहितः ।
तत्रस्था देवताः सर्वा
　द्योतयन्त्योऽखिलं जगत् ॥२५॥

रविः प्रमाणं, वह्निः प्रमाता, अत एव पुरोहितो यष्टा इत्यर्थः । पक्तृत्वादिति सर्वस्य स्वात्मसात्काररूपात्वात् द्योतयन्त्यः स्थिता इति शेषः । एवं हि शिव एव सर्वमिति किमाशङ्कास्पदमित्याशयः ॥ २५ ॥

एवं त्रिशूलिन्याः स्वरूपमभिधाय करङ्किण्या अपि आह

कनिष्ठया विदार्यास्यं
तर्जनीभ्यां भ्रुवौ तथा ।
अनामे मध्यमे वक्त्रे
जिह्वया तालुकं स्पृशेत् ॥२६॥
एषा करङ्किणी देवी
ज्वालिनीं शृणु सांप्रतम् ।
हनुर्ललाटगौ हस्तौ
प्रसार्याङ्गुलितः स्फुटौ ॥ २७ ॥
चालयेद्वायुवेगेन
कृत्वान्तर्भ्रुकुटीं बुधः ।
विदार्यास्यं सजिह्वं च
हाहाकारं तु कारयेत् ॥ २८ ॥
एषा ज्वालिन्यग्निचक्रे
तया चाष्टोत्तरं शतम् ।
जपेद्यदि ततः सिद्ध्ये-
त्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

कनिष्ठयेति उभयकरसम्बन्धिन्या । वक्त्रे इति

अर्थात् कृत्वा। प्राकरणिकश्च अत्र खेचरीमुद्राबन्धानुवेधोऽनुसन्धातव्य एवेति गुरवः । हनुरिति ऐशः पाठः, तेन हनुतः प्रभृति ललाटान्तं स्थितौ कार्यावित्यर्थः। प्रसार्याङ्गुलित इति प्रसृताङ्गुलीकावित्यर्थः। अन्तरिति हस्तयोः । अग्निचक्रे इति ऊर्ध्वमुखे त्र्यश्रे अन्तरात्मानं भावयित्वा ॥ २९ ॥

सिद्धिमेव दर्शयति

परदेहेषु चात्मानं
परं चात्मशरीरतः ।
पश्येच्चरन्तं हानादा-
द्गमागमपदस्थितम् ॥ ३० ॥
नवच्छिद्रगतं चैकं
नदन्तं व्यापकं ध्रुवम् ।
अनया हि खचारी श्री-
योगसञ्चार उच्यते ॥ ३१ ॥

हानादेति हाकारस्य नादेन उच्चारेणेत्यर्थः । गमागमेति स्वदेहात् परदेहे, परदेहाद्वा स्वदेहे ।

खचारीत्यनेनापि खेचरीमुद्राबन्धानुवेधो द-र्शितः ॥ ३१ ॥

इदानीं श्रीवीरावल्युक्तमपि अस्या विधिमाह

कुलकुण्डलिकां बद्ध्वा
अणोरन्तरवेदिनीम् ।
वामो योऽयं जगत्यस्मि-
स्तस्य संहरणोद्यताम् ॥ ३२ ॥
स्वस्थाने निर्वृतिं लब्ध्वा
ज्ञानामृतरसात्मकम् ।
व्रजेत्कन्दपदं मध्ये
रावं कृत्वा ह्यरावकम् ॥ ३३ ॥
यावज्जीवं चतुष्कोणं
पिण्डाधारं च कामिकम् ।
तत्र तां बोधयित्वा तु
गतिं बुद्ध्वा क्रमागताम् ॥३४॥
चक्रोभयनिबद्धां तु
शाखाप्रान्तावलम्बिनीम् ।

मूलस्थानाद्यथा देवि
तमोग्रन्थिं विदारयेत् ॥३५॥
वज्राख्यां ज्ञानजेनैव
तथा शाखोभयान्ततः ।
कोणमध्यविनिष्क्रान्तं
लिङ्गमूलं विभेदयेत् ॥ ३६ ॥
तत्र सङ्घट्टितं चक्र-
युग्ममैक्येन भासते ।
वैपरीत्यात्तु निक्षिप्य
द्विधाभावं व्रजत्यतः ॥ ३७ ॥
ऊर्वाद्यङ्गुष्ठकालाग्नि-
पर्यन्ते सा विनिक्षिपेत् ।
गमागमनसञ्चारे
चरेत्सा लिङ्गलिङ्गिनी ॥ ३८ ॥
तत्र तत्पदसंयोगा-
दुन्मीलनविधायिनी ।
यो जानाति स सिद्ध्येत्तु
रसादानविसर्गयोः ॥ ३९ ॥

ससङ्क्रममिदं स्थान-
मूर्मिण्युन्मीलनं परम् ।
एष क्रमस्ततोऽन्योऽपि
व्युत्क्रमः खेचरी परा ॥ ४० ॥
योन्याधारेति विख्याता
शूलमूलेति शब्द्यते ।
वर्णास्तत्र लयं यान्ति
ह्यवर्णे वर्णरूपिणि ॥ ४१ ॥

इह अणोरन्तरवेदिनीमन्तश्चरन्तीं तन्मयतामाप्तां कुलकुण्डलिकां मध्यप्राणशक्तिमाक्रम्य अज्ञानसंहर्त्रीं स्वस्थाने शाक्ताधारे तदैक्यापत्तिरूपां निर्वृतिं प्राप्य

'मूले तु शाक्तः कथितो बोधनादप्रवर्तकः ।'

इत्युक्त्या तस्य बोधनादप्रवर्तकत्वात् मध्यविषाधारादावरावकं प्रशान्तरूपं रात्रं नादं कृत्वा

'......................कन्दे षड्रसलम्पटाः ।'

इतिभङ्ग्या ज्ञानामृतरसात्मकं कन्दपदं कामिकं सर्वकामाभिधं जीवं सञ्जीवन्यमृताभिधं चतुष्पथवर्तित्वात् चतुष्कोणं चिन्तामण्यभिधानं

च यावत् पैण्डं शरीरमाधारं व्रजेत्। तत्र आधारेषु च क्रमागतां तां कुलकुण्डलिकां बोधयित्वा मूलस्थानादारभ्य प्राणापानात्मचक्रद्वयोम्भितां द्वादशान्तं यावत् गच्छन्तीं ज्ञात्वा यथा अयं योगी ज्ञानजेनैव माहात्म्येन अज्ञानग्रन्थिं दुर्भेद्यत्वात् वज्राख्यां मध्यनाडीं च विदारयेत्, तथा प्राणापानात्मशाखाद्वयस्य अन्तमवलम्ब्य जन्माधाररूपत्रिकोणमध्यादपि विनिष्क्रान्तमत एव मेढ्राधोवर्तित्वात् लिङ्गमूलं तदाख्यमकुलाधारमपि विभेदयेत्। तत्र हि प्राणापानरूपं चक्रयुग्मं स्वस्वरूपत्रोटनेन सङ्घट्टितं सदैक्येन भासते मध्यप्राणशक्तेरेव ततः समुदय इत्यर्थः। अतो लिङ्गमूलाख्यादकुलपदात्पुनः सा वैपरीत्यादधोगत्या निक्षेपं विधाय द्विधाभावं व्रजति यदियमूर्वाद्यङ्गुष्ठपर्यन्तत्वनिमित्तमात्मानं विनिक्षिपेत् तद्रूपतां गृह्णीयादित्यर्थः। सा कुलकुण्डलिका हि ऊर्ध्वाधःसञ्चारमनाहत्य प्राणापानलक्षणाभ्यां लिङ्गाभ्यां लिङ्गिनी तत्कोडीकारेण ज्ञप्तिं प्राप्ता सती चरेत् तत्तदाधारादिभे-

देन मध्यधाम आक्रामेत्। सा हि तत्र मध्यधाम्नि प्राणापानपदद्वयसंयोगात्संविद्धिकासमादध्यात्। यश्च एवंविधमिदं सर्वभावानुस्यूतमूर्मिण्युन्मीलनं परसंविद्धिकासाधायि परं स्थानं जानाति, स संविद्रसादानविसर्गयोः सिद्ध्येत् सृष्टिसंहारकारित्वेऽस्य सामर्थ्यमुत्पद्यते इत्यर्थः। अस्याश्च एष यथोक्तस्तत्तदाधारादिसञ्चारात्मा क्रमः स्वारसिक एव वाह इत्यर्थः। ततोऽन्यो व्युत्क्रमोऽपि अस्याः सम्भवति यदियं परा खेचरी योन्याधारेति विख्याता तत उदिता सती शूलमूलेति शब्द्यते झटित्येव शक्तिव्यापिनीसमनात्मकारात्रययोगित्वात् द्वादशान्तपदं प्राप्तेत्यर्थः। यतस्तत्र सर्वोच्छेदरूपे क्रोडीकृतबाह्यामर्शेऽपि स्वामर्शमात्रात्मनि अवर्णे वर्णा बाह्यामर्शा लयं यान्ति तद्विश्रान्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु भवतु एवं, योगी पुनरस्याः कथं प्रबोधमादध्यादित्याशङ्क्य आह

नादिफान्तं समुच्चार्य
कौलेशं देहसंनिभम्।

आक्रम्य प्रथमं चक्रं
खे यन्त्रे पादपीडितम् ॥ ४२ ॥
नादं वै शक्तिसद्गर्भे
सद्गर्भात्कौलिनीपदम् ।
बीजपञ्चकचारेण
शूलभेदक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
हृच्छूलग्रन्थिभेदैश्चि-
द्रुद्रशक्तिं प्रबोधयेत् ।
वायुचक्रान्तनिलयं
बिन्द्वाख्यं नाभिमण्डलम् ॥ ४४ ॥
आगच्छेल्लम्बिकास्थानं
सूत्रद्वादशनिर्गतम् ।
चन्द्रचक्रविलोमेन
प्रविशेद्भूतपञ्जरे ॥ ४५ ॥
भूयस्तु कुरुते लीलां
मायापञ्जरवर्तिनीम् ।
पुनः सृष्टिः संहृतिश्च
खेचर्या क्रियते बुधैः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरावलीयोग
एष स्यात्खेचरीविधिः ।

चित् शुद्धात्मा कौलेशं रहस्यज्ञानप्रधानभूतमत एव गर्भीकृतमध्यशक्ति नादिफान्तरूपं सर्वमन्त्रारणिस्वभावं नादं स्वदेहाभेदेन समुच्चार्य तमेव च एवं सगर्भमुच्चार्यमाणं नादमधिकृत्य खे जन्माकाशरूपे मर्मणि कौलिन्याः कुलकुण्डलिन्याः पदं

'जन्माख्ये नाडिचक्रं तु………… ।'

इत्युक्तं नाड्यात्म प्रथमं चक्रं पादेन अंशेन पीडितं विधाय तत्र कथञ्चित् प्राणशक्तिं निरुध्य अवशिष्टानि पञ्चापि चक्राणि आक्रम्य ब्रह्मादिकारणपञ्चकोल्लङ्घनक्रमेण हृत्स्थस्य नाडित्रयात्मनः शूलस्य ग्रन्थिद्वादशकस्य ब्रह्मरन्ध्रोपरिवर्तिनः शक्त्याद्यात्मनः शूलस्य च भेदनक्रमेण रुद्रशक्तिं प्रबोधयेत् । येन अयं जन्मपदादारभ्य पवनाधारात्मनो वायुचक्रस्य अन्ते संनिकर्षे वर्तमानं नाभिमण्डलं तत्सङ्घट्टाधारं लम्बिकास्थानं तदूर्ध्वस्थितं सुधाधारं बिन्द्वाख्यं भ्रूमध्यवर्तिनं

विद्याकमलसंज्ञितमाधारं नाडीनां तात्स्थ्यात् ग्रन्थीनां द्वादशकात् निर्गतं सर्वसंबन्धोत्तीर्णं द्वादशान्तपदं च यावत् आ समन्ताहजुना क्रमेण गच्छेत् तत्र विश्रान्तिं कुर्यादित्यर्थः। भूयस्तु तत्र चन्द्रचक्रादपानस्थात् प्रत्यावृत्त्यात्मना विलोमक्रमेण स्वशरीरमेव प्रविशेत्, येन अयं व्युत्थानदशोचितं व्यवहरेत्। अतश्च खेचरीमुद्रावेशभाजां ज्ञानिनामन्तर्बहिरुन्मेषनिमेषाभ्यामाजवञ्जवीभावेन सृष्टिसंहारकारित्वं स्यादिति संक्षेपार्थः। योगे इति तद्वचनावसरे इति यावत्॥

श्रीकामिकोक्तमपि अस्या रूपमाह

चुम्बाकारेण वक्त्रेण
यत्तत्त्वं श्रूयते परम्॥ ४७॥
ग्रसमानमिदं विश्वं
चन्द्रार्कपुटसंपुटे।
तेनैव स्यात्खगामीति
श्रीमत्कामिक उच्यते॥ ४८॥

चुम्बाकारेण काकचञ्चुपुटाकृत्यनच्ककलात्मना मध्यप्राणशक्त्यवलम्बिनापि स्वरूपेण वक्त्रेण यदिदं प्रमाणप्रमेयात्मकं विश्वं स्वात्मसात्कुर्वाणमत एव परं प्रमात्रेकरूपं तत्त्वं चन्द्रार्कपुटस्य प्राणापानयुग्मस्य संपुटे मध्यधाम्नि श्रूयते साक्षात्क्रियते, तत एव अस्य खचारित्वं स्यादिति वाक्यार्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं श्रीकुलगह्वरोक्तं सविशेषमस्या रूपं वक्तुमाह

भवान्मुक्त्वा द्रावयन्ति
पाशान्मुद्रा हि शक्तयः ।
मुख्यासां खेचरी सा च
त्रिधोच्चारेण वाचिकी ॥ ४९ ॥
त्रिशिरोमुद्गरो देवि
कायिकी परिपठ्यते ।

अतो हि पारमेश्वर्यः शक्तय एव मुद्रा उक्ता यदासां पशूनां संसारात् मोचयित्वा पाशान् द्रावयन्तीति निर्वचनम् । यदुक्तं

'मोचयन्ति महाघोरात्संसारमकराकरात् ।
द्रावयन्ति पशोः पाशांस्तेन मुद्रा हि शक्तयः ॥'

इति । उच्चारेणेति मन्त्रादेः । त्रिशिरोमुद्गर इति

'इच्छाज्ञानक्रियापूर्वा············ ।'

इत्यादिनीत्या शक्तित्रयमयत्वात् त्रिशिरोमुद्गरो मुदं परानन्दं गृणाति स्वात्मनि आमृशतीति परसंविदित्यर्थः ॥

एवमेव हि परा संवित् कायत्वेन उल्लसितेत्याह

नासां नेत्रद्वयं चापि
　　हृत्स्तनद्वयमेव च ॥ ५० ॥
वृषणद्वयलिङ्गं च
　　प्राप्य कायं गता त्वियम् ।
भवस्थानाभवस्थान-
　　मुच्चारेणावधारयेत् ॥ ५१ ॥
मानसीयमितरस्त्वन्याः
　　पद्माद्या अष्ट मुद्रिकाः ।

मातृव्यूहकुले ताः स्यु-
रस्यास्तु परिवारगाः ॥ ५२ ॥
शरीरं तु समस्तं य-
त्कूटाक्षरसमाकृति ।
एषा मुद्रा महामुद्रा
भैरवस्येति गह्वरे ॥ ५३ ॥

हृदिति हृत्पद्मनालरूपम्। एतत्सतत्त्वं च तत्र तत्र शास्त्रे निरूपितमिति अतिरहस्यत्वादिह न प्रपञ्चितम्। तत् गुरुमुखादेव बोद्धव्यम्। भवस्थानं शरीरमभवस्थानमुच्चारेणेति

'पद्मं हृत्पद्ममेवात्र शूलं नाडित्रयं प्रिये ।
नाभिं चक्रं विजानीयाच्छक्तिं नादान्तरूपिणीम् ॥
बिन्दुदेशोद्भवं दण्डं वज्रं चित्तमभेदकम् ।
दंष्ट्रां जिह्वां महाभागे कपालं व्योममण्डलम् ॥
एषु स्थानेषु सञ्चारान्मानसी परिपठ्यते ।'

इत्यादिनयेन ऊर्ध्वं चारेण गमनेनेत्यर्थः। अष्टेति यदुक्तं

'खेचर्याः परिवारस्तु अष्टौ मुद्राः प्रकीर्तिताः ।
शूलाष्टके च देवेशि मातृव्यूहे च ताः स्मृताः ॥
पद्मं शूलं तथा चक्रं शक्तिर्दण्डं सवज्रकम् ।
दंष्ट्रा कपालमित्येवं तदशेषं व्यवस्थितम् ॥'

इति । कूटाक्षरं क्षकारः । एतत्सतत्त्वं च प्राक् बहुशः प्रतिपादितम् । अनेन प्रागुद्दिष्टाया भैरवमुद्राया अपि लक्षणमुक्तम् ॥ ५३ ॥

अस्या एव सर्वत्र अविगीततां दर्शयितुं शास्त्रान्तरतोऽपि सप्रभेदं रूपमाह

सूपविष्टः पद्मके तु
　हस्ताग्राङ्गुलिरश्मिभिः ।
पराङ्मुखैर्झटित्युद्य-
　द्रश्मिभिः पृष्ठसंस्थितैः ॥५४॥
अन्तःस्थितिः खेचरीयं
　संकोचाख्या शशाङ्किनी ।
तस्मादेव समुत्तम्भ्य
　बाहू चैवावकुञ्चितौ ॥ ५५ ॥
सम्यग्व्योमसु संस्थाना-
　द्व्योमाख्या खेचरी मता ।
मुष्टिद्वितयसङ्घट्टा-
　द्धृदि सा हृदयाह्वया ॥ ५६ ॥

शान्ताख्या सा हस्तयुग्म-
मूर्ध्वाधःस्थितमुद्गतम् ।
समदृष्ट्यावलोक्यं च
बहिर्योजितपाणिकम् ॥ ५७ ॥
एषैव शक्तिमुद्रा चे-
दधोधावितपाणिका ।
दशानामङ्गुलीनां तु
मुष्टिबन्धादनन्तरम् ॥ ५८ ॥
द्राक्क्षेपात्खेचरी देवी
पञ्चकुण्डलिनी मता ।
संहारमुद्रा चैषैव
यद्यूर्ध्वं क्षिप्यते किल ॥ ५९ ॥
उत्क्रामणी झगित्येव
पशूनां पाशकर्तरी ।
श्वभ्रे सुदूरे झटिति
स्वात्मानं पातयन्निव ॥ ६० ॥
साहसानुप्रवेशेन
कुञ्चितं हस्तयुग्मकम् ।

अधोवीक्षणशीलं च
सम्यग्दृष्टिसमन्वितम् ॥ ६१ ॥
वीरभैरवसंज्ञेयं
खेचरी बोधवर्धिनी ।
अष्टधेत्थं वर्णिता श्री-
भर्गाष्टकशिखाकुले ॥ ६२ ॥

इह पद्माद्यासनस्थो योगी यदा पृष्ठसंस्थितत्वादेव पराङ्मुखैरुद्यद्रश्मिभिर्बहिर्निर्गच्छच्छशाङ्करश्मिभिर्हस्ताग्राङ्गुलय एव रश्मयो रज्जवः, तैरुपलक्षितः सन् झटित्येव बाह्योपसंहारादन्तःस्थितिः स्वात्मनि एव विश्रान्तः स्यात्; तदा एवंभावितशशाङ्कत्वात् शशाङ्किनी, बाह्यस्य च सङ्कुचितत्वात् संकोचाख्या इयमेका खेचरी मुद्रा । तथा तं हस्ताङ्गुल्यादिसंनिवेशमाश्रित्य बाहू सम्यगवकुञ्चितौ समुत्तम्भ्य स्वस्तिकाकारतया अवष्टभ्य

'खमनन्तं तु मायाख्यं............ ।'

इत्याद्युक्तेषु पञ्चसु व्योमसु सम्यगुक्तेन क्रमेण स्थानात् गाढावष्टम्भात् व्योमाख्या द्वितीया ।

तथा अन्तःकृताधोवर्तिदक्षिणमुष्ट्यङ्गुष्ठोपरिगतोच्छ्रिताङ्गुष्ठवाममुष्टिलक्षणस्य मुष्टिद्वयस्य हृदि सङ्घट्टात् सा खेचरी हृदयाख्या तृतीया। तथा हस्तशब्देन बाहूपलक्षणात् बाहुयुग्ममधःस्थितवाममूर्ध्वस्थितदक्षिणमन्तःसंमुखपाणिकत्वेऽपि उद्गतमूर्ध्वस्थितहस्तं दृष्टिसाम्येन अवलोकनीयं यदा स्यात्, तदा सा शान्ताख्या चतुर्थी। तथा एषैव शान्ताख्या एवंसंनिवेशेऽपि अधोधावितपाणिका चेत् भवेत्, तदा शक्तिमुद्राख्या पञ्चमी। तथा द्वयोरपि करयोः मुष्टिबन्धादनन्तरं दशानामपि अङ्गुलीनां झटित्येव तिर्यक्प्रतिक्षेपात् प्रतिकरं पञ्चकुण्डलिनीरूपत्वात् पञ्चकुण्डलिन्याख्या षष्ठी। तथा यद्येवं दशानामपि अङ्गुलीनामूर्ध्वं प्रक्षेपः, तदैव एषैव पञ्चकुण्डलिनी संहारमुद्राख्या सप्तमी। संहारमुद्रात्वमेव च अस्या उत्क्रामणीत्यादिना प्रदर्शितम्। तथा अधोवीक्षणशीलत्वेन सम्यगन्तर्लक्ष्यतया दृष्ट्या समन्वितं कुञ्चितं हस्तयुग्मं विधाय सुदूरे श्वभ्रे साहसमुद्रानुप्रवेशेन झटिति स्वात्मानं पातयन्निव यदा योगी वर्धितबोधो

भवेत्, तदैव इयं वीरभैरवसंज्ञा अष्टमी,—इति श्रीभर्गशिखाकुलम् ॥ ६२ ॥

एतदुपसंहरन् वीर्यवन्दनमवतारयति

एवं नानाविधान्भेदा-
नाश्रित्यैकैव या स्थिता ।
श्रीखेचरी तयाविष्टः
परं बीजं प्रपद्यते ॥ ६३ ॥

नानाविधानिति त्रिशूलिन्यादीन् । आसां च त्रिशूलिन्यादीनामनवकॢप्तिपरतया सर्वासामेव स्वरूपं न उक्तम् । परं बीजमिति सृष्टिमयं पराबीजम् । वस्तुतो हि अनयोरभेद इति भावः । यदागमः

'एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी ।
द्वावेकं यो विजानाति स वै पूज्यः कुलागमे ॥'

इति ॥ ६३ ॥

अत एव आह

एकं सृष्टिमयं बीजं
यद्वीर्यं सर्वमन्त्रगम् ।

एका मुद्रा खेचरी च
मुद्रौघः प्राणितो यया ॥६४॥

अतश्च तदावेश एव सर्वमुद्राणां तत्त्वमित्याह

तदेवं खेचरीचक्र-
रूढौ यद्रूपमुल्लसेत् ।
तदेव मुद्रा मन्तव्या
शेषः स्याद्देहविक्रिया ॥ ६५ ॥

शेष इति तदावेशशून्यः ॥ ६५ ॥

आसामेव च बन्धाय कालभेदं निरूपयितुमाह

यागादौ तन्मध्ये
तदवसितौ ज्ञानयोगपरिमर्शे ।
विघ्नप्रशमे पाश-
च्छेदे मुद्राविधेः समयः ॥ ६६ ॥

ननु एवं समये मुद्राबन्धेन किं स्यादित्याशङ्क्य आह

बोधावेशः सन्निधि-
रैक्येन विसर्जनं स्वरूपगतिः ।

शङ्कादलनं चक्रो-
दयदीप्तिरिति क्रमात्कृत्यम् ॥६७॥

चक्रोदयदीप्तिरिति सप्तमाह्निकनिरूपितस्थित्या उदितानां मन्त्राणां दीप्तिर्दीपनमित्यर्थः ॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

इति मुद्राविधिः प्रोक्तः
सुगूढो यः फलप्रदः ।

इति शिवम् ॥

श्रीखेचरीसतत्त्वप्रविमर्शसमुन्मिषच्चिदावेशः ।
द्वात्रिंशं निरणैषीदाह्निकमेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मुद्राप्रकाशनं नाम
द्वात्रिंशमाह्निकम् ॥ ३२ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयस्त्रिंशमाह्निकम् ।

परमानन्दसुधानिधिरुल्लसदपि बहिरशेषमिदम् ।
विश्रमयन्परमात्मनि विश्वेशो जयति विश्वेशः ॥

ननु इह एकैव विश्वामर्शनसारा संविदस्तीति उपास्योपासकभाव एव तावत् न न्याय्यः, तत्रापि उपास्यानां को भेदः, तत् किमिदमनेकचक्रात्मकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य द्वितीयार्धेन तदेकीकारमेव प्रणिगदितुमाह

अथावसरसंप्राप्त
एकीकारो निगद्यते ।

तमेव आह

यदुक्तं चक्रभेदेन
सार्धं पूज्यमिति त्रिकम् ।

तत्रैष चक्रभेदाना-
　　मेकीकारो दिशानया ॥ १ ॥

उक्तमिति प्रथमाह्निकादौ । तथाच तत्र

'एकवीरो यामलोऽथ त्रिशक्तिश्चतुरात्मकः ।'

इत्यादि

'एवं यावत्सहस्रारे निःसंख्यारेऽपिवा प्रभुः ।
विश्वचक्रे महेशानो विश्वशक्तिर्विजृम्भते ॥'(११२)

इत्यन्तं बहु । अनयेति वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

तत्र चक्रभेदमेव तावत् दर्शयति

विश्वा तदीशा हारौद्री
　　वीरनेत्र्यम्बिका तथा ।
गुर्वीति षडरे देव्यः
　　श्रीसिद्धावीरदर्शिताः ॥ २ ॥
माहेशी ब्राह्मणी स्कान्दी
　　वैष्णव्यैन्द्री यमात्मिका ।
चामुण्डा चैव योगीशी-
　　त्यष्टाघोर्यादयोऽथवा ॥ ३ ॥

अग्निनिर्ऋतिवाय्वीश-
मातृभिर्द्वादशान्विताः ।
नन्दा भद्रा जया काली
कराली विकृतानना ॥ ४ ॥
क्रोष्टुकी भीममुद्रा च
वायुवेगा हयानना ।
गम्भीरा घोषणी चेति
चतुर्विंशत्यरे विधिः ॥ ५ ॥
सिद्धिर्वृद्धिर्द्युतिर्लक्ष्मी-
र्मेधा कान्तिः सुधा धृतिः ।
दीप्तिः पुष्टिर्मतिः कीर्तिः
सुस्थितिः सुगतिः स्मृतिः ॥६॥
सुप्रभा षोडशी चेति
श्रीकण्ठादिकशक्तयः ।
बलिश्च बलिनन्दश्च
दशग्रीवो हरो हयः ॥ ७ ॥

माधवः षडरे चक्रे
　　द्वादशारे त्वमी स्मृताः ।
दक्षश्चण्डो हरः शौण्डी
　　प्रमथो भीममन्मथौ ॥ ८ ॥
शकुनिः सुमतिर्नन्दो
　　गोपालश्च पितामहः ।
श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ च
　　त्रिमूर्तिः शंबरेश्वरः ॥ ९ ॥
अर्घीशो भारभूतिश्च
　　स्थितिः स्थाणुर्हरस्तथा ।
झण्ठिभौतिकसद्योजा-
　　नुग्रहक्रूरसैनिकाः ॥ १० ॥
व्यष्टौ यद्वामृतस्तेन
　　युक्ताः पूर्णाभतद्भवाः ।
ओघोर्मिस्यन्दनाङ्गाश्च
　　वपुरुद्गारवक्त्रकाः ॥ ११ ॥
तनुसेचनमूर्तीशाः
　　सर्वामृतधरोऽपरः ।

श्रीपाठाच्छक्तयश्चैताः
षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
संवर्तलकुलिभृगुसित-
बकखड्गिपिनाकिभुजगबलिकालाः ।
द्विश्छगलाण्डौ शिखिशो-
णमेषमीनत्रिदण्डि साषाढि ॥ १३ ॥
देवीकान्ततदर्धौ
दारुकहलिसोमनाथशर्माणः ।
जयविजयजयन्ताजित-
सुजयजयरुद्रकीर्तनावहकाः ॥ १४ ॥
तन्मूर्त्युत्साहदव-
र्धनाश्च बलसुबलभद्रदावहकाः ।
तद्वान्दाता चेशो
नन्दनसमभद्रतन्मूर्तिः ॥ १५ ॥
शिवदसुमनःस्पृहणका
दुर्गो भद्राख्यकालश्च ।
चेतोऽनुगकौशिकका-
लविश्वसुशिवास्तथापरः कोपः ॥१६॥

श्रुत्यभ्यरे स्युरेते
स्त्रीपाठाच्छक्तयस्त्वेताः ।

तदीशेति विश्वेश्वरी। वीरनेत्रीति वीरनायिका । तदुक्तं

'विश्वा विश्वेश्वरी चैव हारौद्री वीरनायिका ।
अम्बा गुर्वीति योगिन्यः······ ॥'(मा०वि० २०।६०)

इति । न केवलमस्मद्दर्शने एव एता उक्ताः, यावदन्यत्रापीत्याह श्रीसिद्धावीरदर्शिताः इति। स्कान्दीति कौमारी । यमात्मिकेति याम्या । अघोर्यादय इति । यदुक्तं श्रीत्रिशिरोभैरवे

'अघोरा परमाघोरा घोररूपा तथा परा ।
घोरवक्त्रा तथा भीमा भीषणा वमनी परा ॥
पिवनी चाष्टमी प्रोक्ता··················· ।'

इति । अन्विता इति अर्थात् माहेश्याद्याः । यदुक्तम्

'आग्नेय्यादिचतुष्कोणा ब्राह्मण्याद्यास्तु वा प्रिये ।'
(मा० वि० २०।४५)

इति । चतुर्विंशत्यरे विधिरिति माहेश्यादिद्वादशकसंमेलनया । यदुक्तं

'......................चतुर्विंशतिके शृणु ।
नन्दादिकाः क्रमात्सर्वा ब्राह्मण्याद्यास्तथैवच ॥'

(मा० वि० २०।५३)

इति । एतच्च अत्र द्वादशारगतदेव्युपजीवनाय उक्तमिति न क्रमव्यतिक्रमश्चोद्यः । अष्टकद्वये पुनरघोराद्या एव शक्तिमन्तः, किन्तु ते प्रागुद्दिष्टत्वादिह न उक्ताः । तदुक्तम्

'अघोराद्यास्तथाष्टारे अघोर्याद्याश्च देवताः ।
माहेश्याद्यास्तथा देवि.................. ॥'

(मा० वि० २०।५३)

इति । सद्योजः सद्योजातः । अनुग्रहेति अनुग्रहेश्वरः । सैनिको महासेनः । यदुक्तं

'..................सद्योजातस्तथा परः ।
अनुग्रहेश्वरः क्रूरो महासेनोऽथ षोडश ॥'

(मा० वि० २०।५०)

इति । तेनेति अमृतेन, तदमृतवर्णोऽमृताभ इत्यादिः क्रमः । वक्त्रेति आस्यम् । सेचनेति निषेचनम् । तदुक्तम्

'अमृतोऽमृतपूर्णश्च अमृताभोऽमृतद्रवः ।
अमृतौघोऽमृतोर्मिश्च अमृतस्यन्दनोऽपरः ॥

अमृताङ्गोऽमृतवपुरमृतोद्गार एव च ।
अमृतास्योऽमृततनुस्तथामृतनिषेचनः ।
तन्मूर्तिरमृतेशश्च सर्वामृतधरस्तथा ॥' (मा०वि०३।१९)

इति । चतुर्विंशत्यरे क्रमप्राप्तान् शक्तिमतो निर्दिशति संवर्तेत्यादिना । लकुलीति लकुलीशः । सितेति श्वेतः । कालो महाकालः । छगलाण्डाविति द्विरण्डच्छगलाण्डौ । शिख्याभकस्य समाहारे द्वन्द्वः । शोणेति लोहितः । कान्ततदर्धाविति उमाकान्तार्धनारीशौ । हली लाङ्गली । सोमनाथेति सोमेशः । तदुक्तं

'संवर्तो लकुलीः भृगुः श्वेतो बकस्तथा ।
खड्गी पिनाकी धो नवमो बलिरेव च ॥
महाकालो द्विरण्डच्छगलाण्डः शिखी तथा ।
लोहितो मेषमीनौ त्रिदण्ड्याषाढिनामकौ ॥
उमाकान्तोऽर्धनारीशंदारुको लाङ्गली तथा ।
तथा सोमेशशर्माणौ चर्विंशत्यमी मताः ॥'
(मा० वि० २०।५६)

इति । अजितेति अपराजितः । जयेत्यनेन त्रयाणामपि संबन्धः । तेन जयरुद्रो जयकीर्तिर्जयावह इति । तच्छब्देन जयाब्दपरामर्शः । तेन जयमूर्तिर्जयोत्साहो जयदो जयवर्धनः इति ।

सुबलेति अतिबलः । भद्रेति त्रयाणामपि बल-शब्देन संबन्धः । तेन बलभद्रो बलप्रदो बला-वहश्चेति । तद्वानिति बलवान् । दातेति बल-दाता । ईश इति बलेश्वरः । समभद्रेति सर्व-तोभद्रः । तन्मूर्तीति भद्रमूर्तिः । शिवद इति शिवप्रदः । भद्राख्य इति भद्रकालः । चेतोऽनुग इति मनोऽनुगः । विश्वेति विश्वेश्वरः । श्रुस्य-श्चरे इति चतुस्त्रिंशदरे । तदुक्तं

'जयश्च विजयश्चैव जयन्तश्चापराजितः ।
सुजयो जयरुद्रश्च जयकीर्तिर्जयावहः ॥
जयमूर्तिर्जयोत्साहो जयदो जयवर्धनः ।
बलश्चातिबलश्चैव बलभद्रो बलप्रदः ॥
बलावहश्च बलवान्बलदाता बलेश्वरः ।
नन्दनः सर्वतोभद्रो भद्रमूर्तिः शिवप्रदः ॥
सुमनाः स्पृहणो दुर्गो भद्रकालो मनोऽनुगः ।
कौशिकः कालविश्वेशौ सुशिवः कोप एव च ॥
एते योनिसमुद्भूताश्चतुस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥'
(मा० वि० ३।२४)

इति ॥

अत्रैव मन्त्रविभागमाह

ज्ञुंकारोऽथ निपतीति
षडरे षण्ठवर्जिताः ॥ १७

द्वादशारे तत्सहिताः
षोडशारे स्वराः क्रमात् ।
हलस्तद्द्विगुणेऽष्टारे
याद्यं हान्तं तु तन्त्रिके ॥ १८ ॥

अग्निपत्नी स्वाहेति, तेन प्रत्येकमेकैको वर्णः। तत्सहिता इति षण्ठसहिताः। तद्द्विगुणे इति द्वात्रिंशदरे ॥ १८ ॥

अत्रैव विशेषमभिधत्ते

द्वात्रिंशदरके सान्तं
बिन्दुः सर्वेषु मूर्धनि ।

अनेनैव क्रमेण चक्रान्तराणि अपि कल्पनीयानीत्याह

एवमन्यान्बहूँश्चक्र-
भेदानस्मात्प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥

अस्मादिति उक्तात् चक्रभेदात्। अन्यान्बहूनिति चतुःषष्ट्यादीन्। प्रकल्पयेदित्यनेन एषामवास्तवत्वं प्रकाशितम् ॥ १९ ॥

वस्तुतो हि चित्प्रकाश एव एकः समस्ति, यस्य शक्तितद्व्यपदेशमात्रत्वमित्याह

एक एव चिदात्मैष
विश्वामर्शनसारकः ।
शक्तिस्तद्वानतो माता
शब्दराशिः प्रकीर्तितौ ॥२०॥
तयोरेव विभागे तु
शक्तितद्वत्प्रकल्पने ।
शब्दराशिर्मालिनी च
क्षोभात्म वपुरीदृशम् ॥ २१ ॥

अत इति शक्तितद्वद्विभागस्य आसूत्रणात्। माता मातृका। तयोरिति मातृकाशब्दराश्योः। ननु मालिन्याः शक्तित्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह क्षोभात्म वपुरीदृशमिति ॥ २१ ॥

अनयोरेव एकैकामर्शरूढावियांश्चक्रभेद इत्याह

तथान्तःस्थपरामर्श-
भेदने वस्तुतस्त्रिकम् ।
अनुत्तरेच्छोन्मेषाख्यं
यतो विश्वं विमर्शनम् ॥ २२ ॥

आनन्देशोर्मियोगे तु
तत्षट्कं समुदाहृतम् ।
अन्तःस्थोष्मसमायोगा-
त्तदष्टकमुदाहृतम् ॥ २३ ॥
तदामृतचतुष्कोन-
भावे द्वादशकं भवेत् ।
तद्योगे षोडशाख्यं स्या-
देवं यावदसंख्यता ॥ २४ ॥

तथा शक्तिशक्तिमद्रूपतया अन्तः प्रमात्रैकात्म्येन स्थितस्य अहंपरामर्शस्य विभजने सति

'तदेव त्रितयं प्राहुर्भैरवस्य परं महः ।'

इत्याद्युक्तनयेन अनुत्तरेच्छोन्मेषाख्यं त्रिकमेव वस्तुतोऽस्ति यत इदं सर्वमहमिति पूर्णं विमर्शनं स्यात् । तस्यैव पुनरानन्दादियोगे तत् समनन्तरोक्तं षट्कमुदाहृतं येन अयं चक्राणां भेदः । एवमन्तःस्थोष्माख्यं चतुष्कद्वयमधिकृत्य याष्टकं स्यात् येन उक्तमष्टारे याद्यमिति । आमृतं चतुष्कं षण्ढचतुष्टयं, तस्य ऊनभावे तद्बहि-

तत्त्वे सतीत्यर्थः। तद्योगे इति आमृतचतुष्कसहितत्वे इत्यर्थः। असंख्यतेति तत्तत्परामर्शसंयोजनवियोजनेन ॥ २४ ॥

ननु अखण्डैकघनाकारे अत्र कुतस्त्यमानन्त्यमित्याशङ्क्य आह

विश्वमेकपरामर्श-
सहत्वात्प्रभृति स्फुटम्।
अंशांशिकापरामर्शान्
पर्यन्ते सहते यतः ॥ २५ ॥
अतः पञ्चाशदैकात्म्यं
स्वरव्यक्तिविरूपता।
वर्गाष्टकं वर्णभेद
एकाशीतिकलोदयः ॥ २६ ॥
इति प्रदर्शितं पूर्वम्

विश्वमिति सर्वम्। पञ्चाशदैकात्म्यमिति अहंपरामर्शरूपत्वम्। व्यक्तिर्व्यञ्जनम्। कलेति अर्धमात्राणाम्। पूर्वमिति तृतीयषष्ठाह्निकादौ ॥

ननु

'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रिकम् ॥'

इत्युक्त्या व्यञ्जनानामर्धमात्रासहत्वं वक्तुं युज्यते, स्वराणां पुनरेकमात्रानुरूपतया नैवमिति कथमेकाशीतिकलोदय इत्याशङ्क्य आह

अर्धमात्रासहत्वतः ।
स्वरार्धमप्यस्ति यतः
स्वरितस्यार्धमात्रकम् ॥ २७ ॥
तस्यादित उदात्तं त-
त्कथितं पदवेदिना ।

इह अर्धमात्रासहत्वतः स्वराणामपि अर्धमात्रिकत्वं यतः पाणिनिना 'समाहारः स्वरितः' (१।२।३१) इति उदात्तसमुदायात्मा स्वरित इति सूत्रिते 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' (१।२।३२) इति प्रथमोदात्तभागगतह्रस्वार्धमात्रिकत्वमपि सूत्रितम् ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

इत्थं संविदियं याज्य-
स्वरूपामर्शरूपिणी ॥ २८ ॥
अभिन्नं संविदश्चैत-
च्चक्राणां चक्रवालकम् ।

स्वाम्यावरणभेदेन
बहुधा तत्प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

तदिति चक्रचक्रवालकम् ॥ २९ ॥

ननु स्वामिनोऽपि को भेद इत्याशङ्क्य आह

परापरा परा चान्या
सृष्टिस्थितितिरोधयः ।
मातृसद्भावरूपा तु
तुर्या विश्रान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥

अन्येति अपरा । तिरोधिः संहारः ॥३०॥

ननु यदि तुर्यमेव विश्रान्तिस्थानं, तत् कथं तत् विभज्य न उक्तमित्याशङ्क्य आह

तच्च प्रकाशं वक्रस्थं
सूचितं तु पदे पदे ।

अत्रैव विश्रान्तिः कार्येत्याह

तुर्ये विश्रान्तिराधेया
मातृसद्भावसारिणि ॥ ३१ ॥

अत्रच विश्रान्त्या किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तथास्य विश्वमाभाति
स्वात्मतन्मयतां गतम् ।

आह्निकार्थमेव अर्धेन उपसंहरति

इत्येष शास्त्रार्थस्योक्त
एकीकारो गुरूदितः ॥ ३२ ॥

इति शिवम् ॥ ३२ ॥

परसंविदद्वयात्मकतत्त्वचक्रानुसन्धिबन्धुरितः ।
एतज्जयरथनामा व्यवृणोदिदमाह्निकं त्रयस्त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके एकीकारप्रकाशनं नाम
त्रयस्त्रिंशमाह्निकम् ॥ ३३ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

चतुस्त्रिंशमाह्निकम् ।

सुशिवः शिवाय भूयाद्भूयोभूयः सतां महानादः ।
यो बहिरुल्लसितोऽपि स्वस्माद्रूपान्न निष्क्रान्तः ॥

ननु यदि एक एव अयं चिदात्मा परमेश्वरः, तत् किमाणवाद्युपायवैचित्र्येणेत्याशङ्कां गर्भीकृत्य अत्रैव द्वारद्वारिकया प्रवेशमभिधातुं द्वितीयार्धेन उपक्रमते

उच्यतेऽथ स्वस्वरूप-
प्रवेशः क्रमसङ्गतः ।

तमेव आह

यदेतद्बहुधा प्रोक्त-
माणवं शिवताप्तये ।

तत्रान्तरन्तराविश्य
विश्राम्येत्सविधे पदे ॥ १ ॥
ततोऽप्याणवसंत्यागा-
च्छाक्तीं भूमिमुपाश्रयेत् ।
ततोऽपि शाम्भवीमेवं
तारतम्यक्रमात्स्फुटम् ॥ २ ॥

बहुधेति ध्यानोच्चारादिरूपतया। अन्तरन्त-रिति यथा स्थानापेक्षया वर्णेषु, तदपेक्षया च करणादाविति । सन्निधे इति स्वस्वरूपस्य। तत इति स्वस्वरूपसविधवर्तिध्यानादिविश्रान्त्यनन्त-रम् । आणवसंत्यागादिति ज्ञेयहाने हि ज्ञाने एव विश्रान्तिराधेयेति अभिप्रायः । ततोऽपीति शाक्तभूम्युपाश्रयानन्तरम्, विकल्पस्य हि नि-र्विकल्पे एव विश्रान्तिस्तत्त्वम् । शाम्भवीमिति अर्थात् भूमिम्। एवमिति यथोत्तरं विश्रान्त्या। स्फुटमिति स्वं स्वरूपं, भवतीति शेषः ॥

ननु एवं सति अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

इत्थं क्रमोदितविबोधमहामरीचि-
संपूरितप्रसरभैरवभावभागी ।

अन्तेऽभ्युपायनिरपेक्षतयैव नित्यं
स्वात्मानमाविशति गर्भितविश्वरूपम् ॥

अभ्युपायनिरपेक्षतयेति सकृद्देशनाख्यात्मकानुपायक्रमेणेत्यर्थः । अतश्च युक्तमुक्तं

'संवित्तिफलभेदोऽत्र न प्रकल्प्यो मनीषिभिः ।'

इति ॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

कथितोऽयं स्वस्वरूप-
प्रवेशः परमेष्ठिना ।

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरुवदनोदितसदुपायोपेयभावतत्त्वज्ञः ।
एतज्जयद्रथनामा व्याकृतवानाह्निकं चतुस्त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके चतुस्त्रिंशमाह्निकं
समाप्तम् ॥ ३४ ॥